

• श्रीशंकर •

श्रीनिघंटुशिरामणिः ।

द्वितीयः पार्श्वः (भागः)

मूल्यं साधो (१॥) रूपक

श्रीशंकर.

आर्यभिषक्पुस्तकावलिः । संख्यांकः २९.

श्रीनिघंटुशिरोमणिः ।

द्वितीयः पार्श्वः (भागः)

पदे-कुलावतंस-दाजीज्योतिषी-सूनुना

शंकरशास्त्रिणा चिकित्सकेन

संपादितः, मुद्रितश्च ।

(सर्वेऽधिकाराः स्वाधीना एव)

शके १८२१-सन १८९९.

मूल्यं (१॥) सार्धं रूपकः ।

स्थानम्—मुंबई, नवानागपाडा, आर्यभिषक्कार्यालय.

‘वाई’ ग्रामे ‘मोदवृत्त’ यत्रालये
तथा च
मुम्बापुर्याम् ‘श्रीगणेशधर्म-मुद्रालये’ नूद्रापितम् ।

श्री० डा० भालचंद्र वृष्ण भाटवडेकर, एल् एम्, जे पी

“ विपाद धैर्यमथाभ्युदये क्षमा । सदासि वान्स्पदता युधि विव्रम ॥
यशसि चाभिरुचिव्यसन धुतो । प्रकृतिसिद्धिदि हि महात्मनाम् ॥ ”

अर्पणपत्रिका.

भो मुसम्मन्य (ऑनरेवल्) डा० भालचंद्र
कृष्ण भाटवडेकर। एल्. एम्., जे. पी.,
इत्यादि सत्पदवीधर, मुम्बापुरी-
भूषणभूत !

‘भवदीया’

आयुर्वेदविषयेषु सद्गन्तःकरणपूर्वकाः प्रयत्नाः
नृपति-जनपदानान्दुर्लभकार्यकर्तृत्व-
विषयेषु तत्परतया तत्परता, मा-
मिंकीया सुविद्यता, इत्याद्य-
नेकगुणगणेषु लुब्धं भूत्वा,
तथा च
प्रेमसन्दर्शकमिदम्पुस्तकं यत्किञ्चि-
द्दर्शकं ज्ञात्वा, सादरविन-
येनाहं समर्पयामि.

नियंताशिरोमणेः प्रथमभागस्यानुक्राणिका।

नाम.	पृष्ठ.	नाम.	पृष्ठ.
गुडूच्यादिवर्गः		२८ क्षीरमोरटा	२८
१ गुडूची	१	२९ इदीवरा	२९
२ फदगुडूची	२	३० वस्तात्री	३०
३ मूर्वा	२	३१ सोमबली	३१
४ पटोल	२	३२ प्रतिसोमा	३२
५ काकोली	३	३३ वत्सादनी	३३
६ क्षीरकाशोली	३	३४ गोपालकर्वटी	३४
७ अरण्यमुद्ग	३	३५ काकनासा	३५
८ जीवती	४	३६ काकादनी	३६
९ वृहज्जीवती	४	३७ रक्तगुजा	३७
१० हेमजीवती	५	३८ श्वेतगुजा	३८
११ लिङ्गिनी	५	३९ वृद्धदारु	३९
१२ कौशातकी	६	४० ताम्रवटा	४०
१३ स्वयगुप्ता	६	४१ काडीर	४१
१४ कटुतुषी	६	४२ जंतुका	४२
१५ अमरवली	६	४३ आम्लपर्णी	४३
१६ देवदाली	७	४४ शरापुष्पा	४४
१७ कध्याककोंटकी	७	४५ आवर्तरी	४५
१८ तिक्ततुडी	८	४६ वर्णस्त्रोटा	४६
१९ आम्बुपर्णी	८	४७ कट्टी	४७
२० इद्रवारुणी	८	४८ अमृतश्रवा	४८
२१ महेंद्रवारुणी	९	४९ पुत्रदानी	४९
२२ शरिणी	९	५० पलाशी	५०
२३ ईश्वरी	१०	२ शतान्हादिवर्गः	
२४ ज्योतिष्मती	१०	१ शताघ्ना	११
२५ तेजोवती	१०	२ मिश्रेया	११
२६ श्वेतगिरिवर्णा	११	३ दालिपनी	१२
२७ महानीला	११	४ समटीला	१३

नाम.	पृष्ठ.	नाम.	पृष्ठ.
३८ चागेरी, क्षुद्राम्लिका.	... ६२	७ आद्रक	... ६९
३९ रक्तपादी	... ६२	८ मरिच	... ७०
४० वैपरीत्या लज्जालु	... ६३	९ श्वेतमरिच	... ७०
४१ हसपादी	... ६३	१० धान्यक	... ७०
४२ अभग्नाथरिका	... ६३	११ यवानी	... ७१
४३ श्वेतापुनर्नवा	... ६४	१२ चव्य	... ७१
४४ रक्षा पुनर्नवा	... ६४	१३ चित्रक	... ७१
४५ नीला पुनर्नवा	... ६५	१४ रक्षाचित्रक	... ७२
४६ श्वेता वसु	... ६५	१५ विडग	... ७२
४७ रक्षा वसु	... ६५	१६ बचा	... ७२
४८ सर्पिणी	... ६५	१७ श्वेतवचा	... ७३
४९ वृथिका	... ६५	१८ कुलंजन	... ७३
५० नल्साक्षी	... ६५	१९ जीरक	... ७३
५१ गुडाला	... ६५	२० श्वेतजीरक	... ७४
५२ भूपाटली	... ६५	२१ कृष्णजीरक	... ७४
५३ पाण्डुफली	... ६६	२२ उपकुचिका	... ७४
५४ केना	... ६६	२३ अरप्यजीरक	... ७४
५५ ब्रह्मदंडो	... ६६	२४ मेथिका	... ७५
५६ ब्रवती	... ६६	२५ हिंगुपत्री	... ७५
५७ द्रोणपुष्पी	... ६६	२६ हिंगु	... ७५
५८ महाद्रोणा	... ६७	२७ नाडीहिंगु	... ७६
५९ शैडुक...	... ६७	२८ अमिजार	... ७६
६० गोरक्षदुग्धी	... ६७	२९ रास्ना	... ७६
४ पिप्पल्यादिवर्गः		३० स्थूलैला	... ७६
१ पिप्पली	... ६७	३१ एला	... ७७
२ गजपिप्पली	... ६७	३२ संघव	... ७८
३ सैहली पिप्पली....	... ६८	३३ सौवर्चल	... ७८
४ वनपिप्पली	... ६८	३४ काचलवण	... ७८
५ पिप्पलीमूठ	... ६८	३५ विडलवण	... ७९
६ शर्डी	... ६९	३६ साभर	... ७९

नाम.	पृष्ठ.	नाम.	पृष्ठ.
३७ समुद्रलवण	७९	६७ वशलोचना	९१
३८ द्रोणेश	७९	६८ मजिष्ठा	९२
३९ भीस्तर	८०	६९ हरिद्रा	९२
४० रोगक	८०	७० दारुहरिद्रा	९३
४१ अजमोदा	८०	७१ लाक्षा	९३
४२ रेणुका	८१	७२ अलक्तक	९४
४३ घोल	८१	७३ लोध्र	९४
४४ कर्नूर	८१	७४ श्वेतलोध्र	९५
४५ पाठा	८२	७५ घातकी	९५
४६ वृक्षाम्ल	८२	७६ समुद्रफल	९५
४७ आम्लवेतस	८३	७७ नावपा	९५
४८ कटुका	८३	७८ विष	९५
४९ अतिविषा	८४	७९ यत्सनाभ	९५
५० भद्रमुस्ता	८४	८० धाम्कनिशा	९६
५१ नागरमुस्ता	८४	८१ गधपत्रा	९६
५२ यष्टीमधु	८५	८२ समुद्रफेन	९६
५३ मधुचर्डी	८५	८३ अप्पेन	९७
५४ भार्गी	८५	८४ टक्कण	९७
५५ पुष्करमूळ	८६	८५ श्वेतटम्बण	९७
५६ शृंगा	८६	८६ साखरुड	९७
५७ लघुदती	८७	८७ हितावगे	९७
५८ वृहदातिका	८७	८८ हस्तिमद	९८
५९ जेपाल	८८	८९ स्वजिक्षार	९८
६० त्रिवृत्	८८	९० लवणधार	९८
६१ रक्तत्रिवृत्	८८	९१ वज्रक्षार	९८
६२ र्वच	८९	९२ यवक्षार	९८
६३ तमालपत्र	८९	९३ सर्पक्षार	९९
६४ नागतेजर	९०	९४ नाचाफल	९९
६५ तपक्षार	९०		
६६ तालसिपत्र	९१		

नाम.	पृष्ठ.	नाम.	पृष्ठ.
६ मूलकादिबर्गः			
१ मूलक ...	९९	३० फौडालु ...	१०६
२ चाणाक्यमूलक...	१००	३१ पानीयालु ...	१०६
३ गृजन ...	१००	३२ नीलालु ...	१०६
४ पिंडमूलक ...	१००	३३ मदिपीकंद ...	१०६
५ गार्जर ...	१००	३४ हस्तिकंद ...	१०७
६ शिशु ...	१०१	३५ कौलकंद ...	१०७
७ शोभांजन.....	१०१	३६ वाराही ...	१०७
८ श्वेतशिशु ...	१०१	३७ विष्णुकंद ...	१०७
९ रक्तशिशु ...	१०२	३८ धरणीकंद ...	१०७
१० वंश ...	१०२	३९ नाकुली ...	१०८
११ रथवंश ...	१०२	४० गंधनाकुली ...	१०८
१२ वंशांकुर ...	१०३	४१ मालाकंद ...	१०८
१३ वंशप्रंधि ...	१०३	४२ विदारीकंद ...	१०८
१४ वेत्र ...	१०३	४३ क्षीरविदारी ...	१०९
१५ मार्कंदी ...	१०३	४४ शात्मलीकंद...	१०९
१६ शोली ...	१०३	४५ चंडालकंद ...	१०९
१७ शृंगटक ...	१०३	४६ तैलकंद ...	१०९
१८ भृगाव्हा ...	१०४	४७ त्रिपर्णीकंद ...	११०
१९ पेज ...	१०४	४८ लक्ष्मणाकंद ...	११०
२० रसोन ...	१०४	४९ हस्तजोडिका...	११०
२१ महाकंद ...	१०४	५० मुसलीकंद ...	११०
२२ पलांडु ...	१०४	५१ गुच्छकंद ...	११०
२३ राजपलांडु ...	१०५	५२ वास्तुक ...	११०
२४ सूरण ...	१०५	५३ चुन ...	१११
२५ अरभ्यसूरण ...	१०५	५४ चित्तिका ...	१११
२६ मुपालु ...	१०६	५५ श्वेतचित्री ...	१११
२७ पिंडालु ...	१०६	५६ शुनकचित्री ...	१११
२८ रक्तपिंडालु ...	१०६	५७ शिशुपनशाक ...	१११
२९ कासालु ...	१०६	५८ पालक्य ...	११२
		५९ राजगिरा ...	११२

नाम	पृष्ठ.	नाम.	पृष्ठ
६० उपोदकी ...	११२	८८ खड्गशिवी ...	११७
६१ क्षुद्रोपोदकी .	११२	८९ कारवल्ली ...	११७
६२ चनजोपोदकी ...	११२	९० कर्कोटकी ...	११८
६३ मूलपोती ...	११२	९१ स्वादुतुडिका...	११८
६४ कुणजर ...	११२	९२ निष्पावी ...	११९
६५ कौसुभशाक ...	११३	९३ नखनिष्पाविका	११९
६६ शतपुष्पदल ...	११३	९४ वार्ताकी ..	११९
६६ तदुलीयपत्र ...	११३	९५ डगरी ...	१२०
६७ राजिकापत्र ...	११३	९६ पद्मसुजा ...	१२०
६८ सार्पपत्र ...	११३	९७ बर्कटी ...	१२०
६९ चायेरीशाक ...	११३	९८ नपुसी ...	१२०
७० घोली ...	११३	९९ एर्वाध ...	१२१
७१ आरामघोलिका	११३	१०० बालुकी ...	१२१
७२ धुद्रघोलिका ...	११४	१०१ चिर्मिटा ...	१२१
७३ जीवशाक ...	११४	१०२ मृगाक्षी ...	१२१
७४ गौरसुवर्णशाक	११४	१०२ चीनाकर्कटिका	१२२
७५ वर्षाभूशाक ...	११४	१०४ शशाङ्गुली ...	१२२
७६ वसुपत्रशाक ...	११४	१०५ कटुहृत्वी ...	१२२
७७ फजिका, जीवनी, पद्मा, तर्जारी, चञ्चुक	११४	१०६ क्षुद्रकारलीकद	१२२
७८ फज्जादिशाक...	११४	६ शाल्मल्यादिर्वग	
७९ कूम्पाडी ...	११४	१ शाल्मर्ली ...	१२३
८० गौरक्षुतुपी ...	११५	२ मोचरस ...	१२३
८१ दुग्धतुधी ...	११५	३ रफरौहितक ...	१२३
८२ भूतुवी ...	११५	४ श्वेतरोहितक ...	१२४
८३ क्लिंग ...	११५	५ एकवीर ...	१२४
८४ भाराकोशातकी	११६	६ पारिभद्र ...	१२४
८५ हस्तिकोशातकी	११६	७ रादिर ...	१२४
८६ स्वादुपटोत्मी ...	११६	८ श्वेतरादिर ...	१२५
८७ दधिपुष्पी ...	११७	९ रफरादिर ...	१२५
		१० विद्वादिर ...	१२५

नाम.	पृष्ठ.	नाम.	पृष्ठ.
११ आरि	१२५	३७ चावनाशर	१३१
१२ खादिरसार	१२५	३८ शर	१३१
१३ शमी	१२६	३९ स्थूलशर	१३२
१४ लघुशमी	१२६	४० मुञ्जतृण	१३२
१५ वञ्जुल	१२६	४१ काश	१३२
१६ जालप्रच्युलक	१२६	४२ मिशी	१३२
१७ धरिभेद	१२७	४३ मितदर्भ	१३३
१८ पखौड	१२७	४४ हरिदर्भ	१३३
१९ इंगदी	१२७	४५ बल्वजा	१३३
२० करीर	१२७	४६ कतृण	१३३
२१ स्नुही	१२८	४७ दीर्घरोहिपक	१३४
२२ त्रिवार	१२८	४८ नल	१३४
२३ कंयारी	१२८	४९ महानल	१३४
२४ श्वेतएरंड	१२९	५० नीलदूर्वा	१३४
२५ रक्तएरंड	१२९	५१ श्वेतदूर्वा	१३५
२६ स्थूलैरंड	१२९	५२ घालीदूर्वा	१३५
२७ घोटी	१३०	५३ गंडदूर्वा	१३५
२८ लताकरंज	१३०	५४ कुदर	१३५
२९ कारी	१३०	५५ भूतृण	१३६
३० मदन	१३०	५६ सुगंधभूतृण	१३६
३१ महापिंडीतक	१३०	५७ ऊखल	१३६
३२ बेलतर	१३१	५८ दधुदर्भा	१३६
३३ तरटी	१३१	५९ गोमूत्रिका	१३६
३४ ध्रुवादी	१३१	६० शिल्पिका	१३६
३५ निफुंजिया	१३१	६१ निःश्रेणिका	१३६
३६ अपर्यंदद	१३१		

निघंटुशिरोमणेद्वितीयभागानु क्रमाणिका.

नाम.	पृष्ठ.	नाम.	पृष्ठ.
६२ गर्मोटिका	१	९ श्वेताक	६
६३ मन्जर	१	१० भृतसार	२
६४ पत्राडप	१	११ मेपशुगी	७
६५ वशापत्री	१	१२ कादमरी	७
६६ मयानक	१	१३ अदमतक	८
६७ पत्रिवाह	१	१४ वर्णिकार	८
६८ लवणतृण	१	१५ आरग्वध	९
६९ पण्यध	२	१६ वृश्चिकाली	९
७० दीर्घकाड	२	१७ कुटज	९
७१ लघुगुड	२	१८ कृष्णकुटज	१०
७२ वृत्तगुड	२	१९ इद्रयव	१०
७३ गुडकद	२	२० शिरीष	१०
७४ चाणिका	२	२१ करज	११
७५ गुडासिनी	२	२२ घृतकरज	११
७६ घाली	३	२३ महाकरज	११
७७ परिपेह	३	२४ पृत्तिकरज	१२
७८ द्विजल	३	२५ गुच्छकरज	१२
७९ सौवाल	३	२६ रीठाकरज	१२
७ प्रभद्रादिवर्गः		२७ अंकोल	१२
१ प्रभद्र	४	२८ नीलवृक्ष	१३
२ महानिंब	४	२९ सर्ज	१३
३ किंड्य	४	३० अश्वकर्ण	१३
४ भूनिंब	५	३१ ताल	१४
५ नैपाल	५	३२ धाताल	१४
६ कट्फल	५	३३ दिताल	१४
७ अमिमंथ	६	३४ माढ	१५
८ शर्द्रामिमंथ	६	३५ तूल	१५

नाम.	पृष्ठ	नाम.	पृष्ठ
८७ कुमुद	४६	२० पिंडरुजूर	५५
८८ नीलोत्पल	४७	२१ राजखजूर	५६
८९ उत्पलिनी	४७	२२ चारु	५६
९० कुमुद्वती	४७	२३ भ्रूतक	५६
९१ रक्तकुमुद	४७	२४ क्षीरी	५७
९२ जात्युत्पल	४७	२५ दाडिम	५८
९३ कटहार	४७	२६ तिंदुक	५८
९४ कमलिनीत्रयगुणा	४८	२७ काकर्तिदुक	५८
९५ पुष्पद्रव	४८	२८ अक्षोट	५९
९६ जात्यादिमोद	४८	२९ लघुपीलु	५९
९ आम्नादिवर्गः		३० बृहत्पाल	६०
१ आम्ना	४८	३१ पारेवत	६०
२ कोशाम्ना	४९	३२ महापारेवत	६०
३ राजाम्ना	५०	३३ मधुक	६०
४ महाराजाम्ना	५०	३४ जलमधुक	६१
५ बद्धराम्ना	५०	३५ भय	६१
६ जघ्	५०	३६ आरुक	६१
७ महाजघ्	५०	३७ द्राक्षा	६२
८ कावजघ्	५१	३८ गोस्तनी	६२
९ भूमिजघ्	५१	३९ काकलीद्राक्षा	६२
१० पनरा	५१	४० कर्मार	६३
११ कदली	५२	४१ परंपक	६३
१२ काष्ठकदली	५३	४२ अश्वत्थ	६३
१३ गिरिकदला	५३	४३ वट	६४
१४ गुवर्णकदली	५३	४४ नदीवट	६४
१५ नारिकेत	५३	४५ अश्वत्थी	६४
१६ मधुनालिकेर	५४	४६ प्रक्ष	६४
१७ राज्जरी	५५	४७ नृस्वप्रक्ष	६५
१८ मधुराज्जरीका	५५	४८ उत्पेर	६५
१९ भुसज्जरीका	५५	४९ नद्यदुर्जरिका	६६

नाम.	पृष्ठ.	नाम.	पृष्ठ.
कृष्णादुर्गराजा ...	६६	१० चन्दनादिवर्गः	
५० यदरी ...	६६	१ चंदन ...	८३
५१ राजवदर ...	६७	२ शबरचन्दन ...	८४
५२ भूवदरी ...	६७	३ पतितचन्दन ...	८४
५३ लघुवदर ...	६७	४ पत्रांग ...	८४
५४ बीजपूर ...	६७	५ रक्षचन्दन ...	८४
५५ यनवांजपूर ...	६९	६ बवेरक ...	८५
५६ मधुकर्चंटी ...	६९	७ हरिचन्दन ...	८५
५७ आमलकी ...	६९	८ देवदारु ...	८५
५८ बाष्ठयात्री ...	७०	९ काष्ठदारु ...	८६
५९ चिंचा ...	७०	१० चीजा ...	८६
६० आम्नातक ...	७१	११ सतपण ...	८६
६१ नारग ...	७१	१२ सरल ...	८७
६२ निंबूक ...	७२	१३ तुरुमु ...	८७
६३ अषार ...	७२	१४ तृणमुमु ...	८८
६४ मधुजयोर ...	७२	१५ त्रियगु ...	८८
६५ कपिल ...	७३	१६ कस्तूरी ...	८८
६६ तुवर ...	७३	१७ गोरोचन ...	९०
६७ रुद्राक्ष ...	७४	१८ कर्पूर ...	९०
६८ बिल्व ...	७५	१९ पोतास ...	९१
६९ शाकी ...	७५	२० चीनकर्पूर ...	९१
७० कतक ...	७५	२१ जवादि ...	९१
७१ कर्कट ...	७६	२२ नदीवृक्ष ...	९२
७२ श्लेषमातक ...	७६	२३ जातिपत्री ...	९३
७३ लघुश्लेषमातक ...	७६	२४ जातीकल ...	९३
७४ मुष्क ...	७७	२५ ककोल ...	९३
७५ करमर्द ...	७७	२६ लवंग ...	९३
७६ तेज फल ...	७७	२७ अमर ...	९४
७७ विवटक ...	७८	२८ स्वादु ...	९४
७८ हरीतकी ...	७८	२९ कृष्णामरु ...	९४
७९ विमातर ...	७९	३० काष्ठागरु ...	९४
८० पृग ...	८०		
८१ नागवर्ग ...	८१		
८२ चूर्ण ...	८२		

नाम.	पृष्ठ.	नाम.	पृष्ठ.
३१ दाहागर	९४	११ अनुकौपधिवर्गः	
३२ भगल्लयागर	९५	१ श्वेतवृताक	१०६
३३ मासी	९५	२ किंकिरात	१०६
३४ गधमासी	९५	३ चपल	१०६
३५ आकाशमासी	९५	४ प्राचिनामलक	१०६
३६ तुदुष्क	९५	५ साराम्ल	१०६
३७ गुग्गुलु	९६	६ आर्तगल	१०७
३८ कणगुग्गुलु	९७	७ तुद	१०७
३९ भूमिजगुग्गुलु	९७	८ गगेरुक	१०७
४० राल	९७	९ नदीभलातक	१०७
४१ कुदर	९७	१० वाताम	१०८
४२ कुष्ठ	९८	११ मुकूलक	१०८
४३ सारिवा	९८	१२ निकोचक	१०८
४४ कृष्णसारिवा	९८	१३ खवली	१०८
४५ नख	९९	१४ कालशाक	१०८
४६ व्याघ्रनख	९९	१५ चतुष्पत्री	१०९
४७ स्पृक्षा	१००	१६ दुग्धिका	१०९
४८ स्थौण्य	१००	१७ उत्तानका	१०९
४९ मुरा	१०१	१८ शिरीषिका	१०९
५० शैल्य	१०१	१९ प्रहसोमा	१०९
५१ चोरक	१०२	२० चोहार	११०
५२ प्रथिपर्ण	१०२	२१ लतावस्तूरिका	११०
५३ पद्मक	१०३	२२ अस्त्रिशूलिका	११०
५४ प्रपौंडरीक	१०३	२३ मृगदती	११०
५५ लामजक	१०३	२४ कचुका	११०
५६ मांसरोहिणी	१०४	२५ भूमिच्छत्र	११०
५७ रोहिणा	१०४	२६ मानकद	१११
५८ ध्रुवेष्ट	१०४	२७ राजकदयक	१११
५९ उशीर	१०५	२८ जिगिणी	१११
६० नलिका	१०५	२९ लोवाण	१११
		३० भूमट्टी	१११

नाम.	पृष्ठ.	नाम	पृष्ठ.
३१ वनजागधनिशा...	१११	६१ सेव	११५
३२ मिष्टनिव	१११	६२ अमृतफल	११५
३३ हन्वती	११२	६३ आलूक	११५
३४ खुरसाना	११२	६४ कपित्थपत्री	११५
३५ तोयमजरी	११२	६५ विडिङ्ग	११५
३६ आकलक	११२	६६ मरुद्भव	११५
३७ तमालपत्र	११२	६७ छिकनी	११५
३८ समुद्रशोष	११२	६८ चंद्रशूर	११६
३९ शखेसरी	११२	६९ खसखसफलोद्भूतपल्कल	११६
४० रक्तरगा	११३	७० चणकाम्ब	११६
४१ सर्पदंष्ट्रा	११३	७१ गंधकोकिला, गंधमालती	११६
४२ रक्तपुष्प	११३	७२ सुदर्शना	११६
४३ अजीर	११३	७३ मखात्र	११६
४४ कुकुर्द	११३	७४ मुकुदिनीबीज	११६
४५ फाफणाकतरु	११३	७५ यसद	११६
४६ विशल्या	११३	७६ स्थूलप्रथी	११६
४७ वनमेधिका	११३	७७ द्वीपातरवचा	११७
४८ फोग	११३	७८ कलवी	११७
४९ गोलिका	११३	७९ शुक्नासा	११७
५० चिरपोटा	११४	८० तमासु	११७
५१ तिलपर्णी	११४		
५२ झुझर	११४	१२ सुवर्णादिवर्ग.	
५३ वृथिकाली	११४	१ सुवर्ण	११८
५४ शम्बालु	११४	२ रौप्य	११८
५५ कट्टदरी	११४	३ ताम्र	११९
५६ तारसत्व	११४	४ प्रपु	१२०
५७ सस्यक	११४	५ सीसक	१२०
५८ लुबक	११४	६ पित्तल	१२१
५९ काच	११४	७ राजरीति	१२१
६० मर्दसिचैतिकाफल	११५	८ कांस्य	१२१
		९ चदलोद	१२२

नाम.	मि.पृष्ठ.	नाम.	मि.पृष्ठ.
१० कांतलोह	१२२	४४ मुक्ताशुक्ति	१३४
११ लोहकिट्ट	१२३	४५ जलशुक्ति	१३५
१२ मुंड...	१२३	४६ खाटिका	१३५
१३ तीक्ष्ण.	१२३	४७ दुग्धपापाण	१३५
१४ मनःशिला	१२४	४८ कर्पूरमाणि	१३५
१५ सिद्ध	१२४	४९ विमला.	१३६
१६ भूनाग	१२५	५० सिकता	१३६
१७ हिमाल	१२५	५१ कंकुट	१३६
१८ गैरिक	१२६	५२ आरुपापाण	१३६
१९ सुवर्णगैरिक	१२६	५३ माणिक्य	१३७
२० सौराष्ट्री	१२६	५४ मौक्तिक	१३७
२१ हरिताल	१२६	५५ प्रवाल	१३७
२२ शिलाजातु	१२७	५६ गारुत्मत	१३८
२३ गंधक	१२७	५७ पुष्पराम	१३८
२४ सिक्थक	१२८	५८ हीरक	१३८
२५ कासास	१२८	५९ नील...	१३८
२६ पुष्पासीस	१२९	६० गोमेद.	१३९
२७ सुवर्णमाक्षिक	१२९	६१ वैडूर्य..	१३९
२८ तारमाक्षिक	१२९	६२ स्फाटिक	१३९
२९ कुलत्थिका	१३०	६३ सूर्यकांत	१३९
३० सौवीर	१३०	६४ वैकांत	१३९
३१ पुष्पांजन	१३०	६५ चंद्रकांत	१३९
३२ रसांजन	१३०	६६ राजावर्त	१४०
३३ सोतोंजन	१३१	६७ पेरोज	१४०
३४ कपिलक	१३१		
३५ तुल्य	१३१	१२ पानीयवर्गः	
३६ खर्परीतुल्य	१३१	१ पानीय	१४०
३७ पारद	१३२	२ आकाशोदक	१४०
३८ अन्नक.	१३२	३ सद्योवृष्टयु	१४०
३९ स्फाटिकी	१३३	४ समुद्र..	१४१
४० क्षुद्रशख	१३३	५ नदी	१४१
४१ शख	१३४	६ समस्तनदीनामानि	१४१
४२ कुमिशंख	१३४	७ भागीरथी	१४१
४३ कपर्द	१३४	८ यमुना	१४१

नाम.	पृष्ठ.	नाम.	पृष्ठ.
९ नर्मदा	१४२	४३ शृतशीतजल	१४५
१० सरस्वती	१४२	४४ तप्तादिजल	१४५
११ नद्यभागा	१४२	४५ बलाजल	१४५
१२ मधुमती	१४२	४६ जलपानलक्षण	१४५
१३ शतद्रुवादि	१४२	४७ जलभेदाः	१४५
१४ शोणजल	१४२	४८ इक्षु	१४६
१५ वेत्रवती	१४२	४९ गुड	१४७
१६ पयोष्णी	१४२	५० जीर्णगुड	१४७
१७ वितस्ता	१४२	५१ मीनाडी	१४८
१८ मही	१४२	५२ यावनाली	१४८
१९ शरयू	१४२	५३ माध्वीसिता	१४८
२० गोदावरी	१४२	५४ त्वराजंशर्करा	१४८
२१ कृष्णा	१४३	५५ पुष्पोद्भवशर्करा	१४८
२२ घटप्रभा	१४३	५६ मधु	१४८
२३ भीमरथी	१४३	५७ मय	१५०
२४ तुगभद्रा	१४३		
२५ कावेरी	१४३	१३ क्षीरादिवर्गः	
२७ कालभेदाश्रदीजलगुणाः	१४३	१ क्षीर	१५१
२६ नदीविशेषगुणाः	१४३	२ दधि	१५१
२८ अनूपदेशजल	१४३	३ संतानिका	१५१
२९ जागलसलिल	१४३	४ नवनीत	१५१
३० साधारणजल	१४४	५ शृत	१५१
३१ विशेषजलं	१४४	६ मृक्षण	१५१
३२ न्हदवारि	१४४	७ तक्र	१५१
३३ अम्रवणजल	१४४	८ गोमूत्र	१५१
३४ तडामसलिल	१४४	९ गोमय	१५१
३५ वार्पीजल	१४४	१० कांजिक	१५२
३६ कपोदक	१४४	११ चुक	१५२
३७ औद्धिदजल	१४४	१२ सौवीरक	१५२
३८ केदारसलिल	१४४	१३ तडुलायु	१५२
३९ हसोदक	१४४	१४ गेदुग्ध	१५२
४० प्राणपीतोदकगुणाः	१४४	१५ महिपीक्षीर	१५२
४१ दूषितजल	१४४	अजापय	१५२
४२ शीताद्यपरिवर्जन.	१४४	आयिकपय	१५२
		हस्तिनीपय	१५२

नाम.	पृष्ठ.	नाम.	पृष्ठ.
गर्दभीपथ ...	१५२	मकुष्ट ...	१६५
उष्ट्रीपथ ...	१५२	ममूर ...	१६५
मानुषीपथ ...	१५३	क्लाय ..	१६५
सामान्यक्षीर ...	१५३	लका ...	१६५
गोमहीप्यादिदधि.	१५४	आढकी ...	१६५
मस्तु ...	१५५	धुलित्थ ...	१६५
तक्र ...	१५५	क्षव ...	१६६
नवनीत ...	१५६	मधुरश्वेतनिष्पाव.	१६६
धृत ...	१५७	कटुनिष्पाव ...	१६६
काजी ...	१५८	नदीनिष्पाव ...	१६६
गोधूमयवतुपात्रु..	१५८	तिल ...	१६६
तदुलोत्थजल ...	१५८	पिप्याक ...	१६६
शिवरस ...	१५८	अतसी ...	१६७
गोमूत्र ...	१५८	आसुरी ...	१६७
महिष्यादिमूत्र...	१५८	राजसर्पप ...	१६७
तैल ...	१५९	गौरसर्पप ...	१६७
१४ धान्यवर्ग.		दयामाक ...	१६७
सामान्यशालि...	१६०	कोद्रव ...	१६७
राजशालि ...	१६०	वरक ...	१६८
षटिक ...	१६१	प्रियगु ...	१६८
कृष्णशालि ...	१६१	नीवार ...	१६८
रक्तशालि ...	१६१	रांगी ...	१६८
निःशकशालि ...	१६१	कुरीधान्य ...	१६८
स्थूलशालि ...	१६१	लाजा ...	१६८
सूक्ष्मशालि ...	१६२	आकुल ...	१६८
सुगंधशालि ...	१६२	दुग्धबीजा ...	१६८
तिरियशालि ...	१६२	तप्तवणक ...	१६८
चावनाल ...	१६२	गोधूमचूर्ण ...	१६९
गोधूम ...	१६३	नवादिधान्यगुणाः	१६९
यव ...	१६३	सजक ...	१६९
वेणुयव ...	१६३	मांसवर्गः	
मुद्ग ...	१६३	सिंहादिवर्ग ...	१६९
बममुद्ग ...	१६४	मनुष्यवर्ग ...	१८३
माप ...	१६४	गदादिवर्ग ...	१९०
क्षण ...	१६४	मिश्रवर्ग ...	१९३

ध्रीशंकर.

श्रीनिघंटुशिरोमणिः ।

द्वितीयः पार्श्वः (भागः) ।

६ शाल्पल्यादिवर्गः ।

(प्रथमपार्श्वोदग्रे)

६२ गर्मोटिका । म० गोडा लोणा गवत, जरडी । गर्मोटिका
सुनीला च जरडी च जलाश्रया । गुणाः । जरडी मधुरा शीता सारिणा
दाहहारिणी ॥ ८१ ॥ रक्तदोषहरा रुच्या पशूनां दुग्धदा ' नृपे ' ।
६३ मज्जर । म० पवना गवत । गु० मज्जरतृण । मज्जरः पवनः प्रोक्तः
सुतृणः स्निग्धपत्रकः । गुणाः । मृदुग्रंथिश्च मधुरो धेनुदुग्धकरो ' नृपे ' ॥ ८२ ॥
६४ पत्राढ्य । म० शंडे गवत । गु० पत्राढ्य । तृणाढ्य पर्व-
ततृणं पत्राढ्यं च मृगप्रिय । गुणाः । बलपुष्टिकरं रुच्यं पशूनां सर्वदा
हितं ॥ ८३ ॥ ६५ वंशपत्री । म० वंशपत्री गवत । गु० वंशपत्री
तृण । वंशपत्री वशदला जीरिका जीर्णपत्रिका । गुणाः । वंशपत्री
सुमधुरा शिशिरा पित्तनाशिनी ॥ ८४ ॥ रक्तदोषहरा रुच्या पशूनां
दुग्धदा ' नृपे ' । ६६ मंधानक । म० मारवेल, मुरे गवत । गु०
मंधानक । मथानकम्तु हरितो दृढमूलस्तृणाधिपः ॥ ८५ ॥ गुणाः ।
स्निग्धो धेनुप्रियां दोग्धा मधुरो बहुवीर्यकः । ६७ पल्लिवाह । म०
पोकळी गवत, तावडे पातीचे । गु० पल्लिवाह । पल्लिवाहो दीर्घतृणः
सुपत्रस्ताम्रवर्णकः ॥ ८६ ॥ गुणाः । अदृढः शाकपत्रादि पशूनामवल-
पदः । ६८ लवणतृण । म० लोणागवत । गु० लवणतृण । लवण-

तृणं लोणतृणं तृणाम्लं षट्पतृणकमम्लकांडं च । गुणाः । षट्पतृणकं क्षारा-
 म्लं कषायस्तन्यमश्ववृद्धिकरं ॥ ८७ ॥ ६९ पण्यंध । म० पधे गवत ।
 गु० पण्यंध । पण्यंधः कंगुणीपत्रः पण्यंधा पणधा ' नृपे ' ॥ ८८ ॥ गुणाः ।
 ' पण्यंधा समवीर्या स्यात्तिका क्षारा च सारिणी । तत्कालशस्त्रघातस्य
 व्रणसरोपणी परा ॥ ८९ ॥ दीर्घा मध्या तथा ऋस्वा पण्यंधा त्रिविधा
 स्मृता । ७० दीर्घकांड । म० तिधारी लव्हा—लव्हाळ । गु० तृण-
 विशेष । गुंडस्तुकांडगुंडस्यादीर्घकांडस्त्रिकोणकः ॥ ९० ॥ छत्रगुच्छाऽसिप-
 त्रश्च नीलपत्रस्त्रिधारकः । ७१ लघुगुंड । म० लघु लव्हाळ । गु०
 तृणविशेष । ७२ वृत्तगुंड । म० वाटाळ लव्हाळ । गु० तृणविशेष ।
 वृत्तगुंडोऽपरोवृत्तो दीर्घनालो जलाश्रयः ॥ ९१ ॥ तत्र स्थूलो लघुश्चा-
 न्यस्त्रिधाऽयं ' राजनामके ' । गुणाः । गुंडास्तु मधुराः शीताः कफपित्ता-
 तिसारहाः ॥ ९२ ॥ दाहरकहरास्तेषां मध्यं स्थूलतरोऽधिकः । ७३ गुड-
 कंद । म० कचरा, कचरे । गु० कचरो । गुडकंदः कसेरुः स्यात्सु-
 द्रमुस्ता कसेरुका ॥ ९३ ॥ सूकरेष्टः सुगंधिकः सुकंदो गंधकंदलः ।
 प्रोक्तो ' राजनिघटे ' तु भिषग्विद्याविशारदैः ॥ ९४ ॥ राजकसेरुकश्चैव
 इयामकंदो ' मदे ' तथा । गुणाः । कसेरुकः कषायोऽल्पमधुरोऽतिख-
 रस्तथा ॥ ९५ ॥ दाहहा श्रमहा शीतो रक्तपित्तघ्नको ' नृपे ' । हिमो-
 र्क्षश्च मधुरः संघाही शुक्रलस्तथा ॥ ९६ ॥ कफकृत्वातकृच्चैव प्रोक्तो
 ' केयनिघंटके ' नेत्ररोगहरः प्रोक्तो वैद्यै ' मविप्रकाशके ' ॥ ९७ ॥
 ७४ चणिका । म० वर्णया गवत, चणई । गु० चणई । चणिका दुग्धदा
 गौल्या सुनीला क्षेत्रजा हिमा । गुणाः । वृष्या बल्याऽतिमधुरा बीजेः
 षडुहिता तृणैः ॥ ९८ ॥ ७५ गुंडासिनी । म० षाणकणीस । गु०
 पान्यघाडाडी । गुंडासिनी तु गुंडा च गुंडाला गुच्छमूलका । चिपिटा
 तृणपत्री च जलवासा सुविष्टरा ॥ ९९ ॥ पृथुला तु तथा प्रोक्ता ' राजना-
 मनिघंटके ' । गुणाः । गुंडासिनी कटुः स्वादे पित्तदाहश्रमा-
 पहा ॥ २४०० ॥ तिकोष्णा श्वयधुग्नी च व्रणग्नी ' राजनामके , ।

७६ शूली । म० सुळं गवत । गु० शूली । शूली तु शूलपत्री स्यादशाखा
घृष्नमूलिका ॥ १ ॥ जलाश्रया मृदुलता पिच्छला महिषीप्रिया ।
गुणाः । शूली तु पिच्छला चोष्णा गुरुगौल्या बलप्रदा ॥ २ ॥
पित्तदाहहरा रुच्या दुग्धवृद्धिप्रदा ' नृपे ' ॥ ७७ ॥ परि-
पेष्ट । म० क्षुद्रमोथ, केवटीमोथ, जलमृस्ता । गु० केवटीमोथ । परि-
पेष्ट प्लवं वन्यं गोपुटं स्यात्कुटन्नटं ॥ ३ ॥ सितपुष्पं दामपुरं गोन्दं
जीर्णबुध्नकं । प्रोक्तं ' राजनिघंटे ' तु वैद्यविद्याविचक्षणैः ॥ ४ ॥ वितु-
न्नकं शुक्लाह्वं च केवटीमृस्तकं पुट । वानेयं गोपुरं चैव ' भावनामानिघ-
टके ' ॥ ५ ॥ तथा दाशपुरं चैव ' कोशे ' तु परिपेलवं । गुणाः ।
परिपेष्टं कटूष्णं च कफमारुतनाशिनं ॥ ६ ॥ व्रणदाहामशूलघ्न रक्तदाप-
हरं ' नृपे ' । कफपित्तासहं चैव तथा विसर्पह ' क्ये ' ॥ ७ ॥ सुगं-
धिकं च प्रस्वेदमलकंङ्गुविनाशनं । कफवातहरं मेध्यं कांतिदं ' धन्व-
नामके ' ॥ ८ ॥ ' द्रव्ये ' दाहहरं प्रोक्तं ' मंदत्वर्शोविनाशन । कफ-
पित्तहरं प्रोक्तं वैद्यैर्गणनिघंटिके ' ॥ ९ ॥ ७८ हिज्जल । म० परळ । गु०
जलजांबवो । हिज्जुलोऽथ नदीकांतो जलजो दीर्घपत्रकः । नदीजां
निचुलो रक्तकार्मुकः कथितो ' नृपे ' ॥ १० ॥ ततो नदीकार्मु-
कश्च निम्नगो रक्तमंजरी । तोयजातस्तु संप्रोक्तो ' केयदेवनिघंटके ' ॥ ११ ॥
तोयजः कविभिश्चैव प्रोक्तो ' गणनिघंटके ' । गुणाः । हिज्जुलः कटु-
रुष्णश्च पवित्रो भूतनाशनः ॥ १२ ॥ वातघ्नो ग्रहदापघ्नो ' राजनामनि-
घटके ' । कटुतिकः कषायश्च भेदः कृमिचलासहा ॥ १३ ॥ शोफोदर-
हर चैव ' केयदेवनिघंटके ' ॥ ७९ ॥ शैवाल । म० शेवाळं । गु० शेवाळ,
लील । शैवालं जलनीली स्याच्छैवल जलजं ' नृपे ' ॥ १४ ॥ गुणाः ।
शैवालं शीतलं स्निग्धं व्रणसंतापह ' नृपे ' । ' भावे ' तु तुवरं
तिकं मधुरं दाहतृष्टहरं ॥ १५ ॥ पित्तरक्तज्वरघ्नं च प्रोक्तं वैद्यैर्न संशयः ।

७ प्रभद्रादिवर्गः

१ प्रभद्र । म० कडू निंब । गु० लिंबडो । प्रभद्रः पिचुमंदश्च
निंबस्तु पारिभद्रकः ॥ १६ ॥ तथा काकफलश्चैव कारिष्टांऽरिष्ट एव च ।
धमनः सर्वतोभद्रः शीतश्च पीतसारकः ॥ १७ ॥ वरतिकोऽरिष्टफलो
ज्वेष्टामलक एव च । छर्दनो हिंशुनिर्घातो पवनेष्टस्तथैव च ॥ १८ ॥
नेताऽग्निधमनश्चैव ' नृपे ' विशीर्णपर्णकः । सुतिक्तको नियमनो ' धन्व-
तरिनिघंटेके ' ॥ १९ ॥ शुकप्रियः सुभद्रश्च कृमिघ्नः ' केयदेवके ' । सुतिक्तो
' मदने ' चैव पिचुमर्दस्तु ' भावके ' ॥ २० ॥ पवनेष्टस्तथा प्रोक्तो
भिषग्विद्याविशारदैः । गुणाः । निंबः शीतस्तु तिक्तश्च कफघ्नणवला-
सहा ॥ २१ ॥ कृमिशोफविपन्नश्च पिच्छहृदाहहा ' नृपे ' । कुष्ठकृ-
मिच्छर्दिहरः प्रोक्तो ' धन्वनिघंटेके ' ॥ २२ ॥ अपक्वशोफपचनः पक्वघ्णवि-
शोधनः । पाके कटुर्वातलश्च ग्राही हृद्यस्तु मेहहा ॥ २३ ॥ ज्वरकासारुचि-
हरस्तृषा हल्लामरकहा । तत्फलं तु रसे पाके भेदनं तूष्णमे व हि ॥ २४ ॥
कुष्ठगुल्मार्शकृमिहृन्मेहहृ ' केयदेवके ' । नेत्र्यं ' भावप्रकाशे ' तु मोक्तं वैद्यैर्न-
संशयः ॥ २५ ॥ २ महानिंब । म० बकाणनिंब । गु० बकान । महा-
निंबो महंद्रेकः कार्मुकः केशमुष्टिकः । काकांडो रम्यकः क्षीरो महा-
तिक्तो हिमद्रुमः ॥ २६ ॥ प्रोक्तो ' राजनिघंटे ' तु ' धन्वे ' च विषमुष्टिकः ।
निंबवरां निंबरको द्रुकः प्रोक्तस्तथा ध्रुवं ॥ २७ ॥ निंबरः ' केयदेवे ' तु
गिरिको मालकस्तथा । बृहन्नित्तो ' गणे ' प्राक्तस्तथा च
शुकशालकः ॥ २८ ॥ गुणाः । महानिंबस्तु शिशिरः कपायः कटुति-
क्तकः । असदाहबलासघ्नो विषमञ्जरहा ' नृपे ' ॥ २९ ॥ शीतपित्तकफ-
घ्नश्च विपृयीकृटना ' धनं ' । रक्तो ग्राही रक्तपित्तविपक्वामिहरः ' कये ' ॥ ३० ॥
रक्तहृत्लासच्छर्दिघ्ना स्लेष्मापित्तहरो ' मंद ' । कफपित्तप्रमेहघ्नो गुल्मार्श-
प्रामनाशनः ॥ ३१ ॥ मूषकानां विपन्नश्च प्रोक्तो ' भावप्रकाशके ' ।
३ कैटर्य । म० महाकृत्, कवड्यानिंब । गु० अरडुनो । कैटर्योऽन्वा

महानिंबो रामणो रमणस्तथा ॥ ३२ ॥ गिरिनिंबो महारिष्टः शूकशालोलकान्हयः । 'नृपे' प्रोक्तस्तथा 'धन्वे' च्छर्दिघ्नः पिचुमंदकः ॥ ३३ ॥ पार्वतो हिंमुनिर्यासः प्रियशालो वरस्वचः । गुणाः । कैडर्यः कटुकस्तिकः फयायः शीतलो लघुः ॥ ३४ ॥ संतापशोपकुष्ठासकृमिभूतविपापहः । ४ भूर्निंब । म० पाले किराईत । गु० पानकरियातु । भूर्निंबो नार्यतिकः स्यात्कैरातं रामसेनकः ॥ ३५ ॥ कैराततिको हैमः कांडतिकः किरातकः । प्रोक्तो 'राजनिघंटे' तु भिषग्विद्याविशारदैः ॥ ३६ ॥ गुणाः । भूर्निंबो वातलस्तिकः कफपित्तज्वरापहः । व्रणसंरोपणः पथ्यः कुष्ठकटूतिशोफनुत् ॥ ३७ ॥ ५ नैपाल । म० किराईत, काडेचिराईत । गु० करियातु । नैपालनिंबो नैपालस्तृणनिंबो ज्वरांतकः । नाडीतिकोऽर्धतिकश्च निद्रारिः सन्निपातहा ॥ ३८ ॥ 'नृपे' प्रोक्तो तथा 'धन्वे' महातिकश्च तिककः । गुणाः । नैपालनिंबः शीतोष्णः कफपित्तास्रशोफहा ॥ ३९ ॥ लघुतिको योगवाही तृष्णाज्वरहरो 'नृपे' । कासघ्नश्च तथा प्रोक्तो 'धन्वंतरिनिघटके' ॥ ४० ॥ लक्षो रसे तु तिकः स्यात्सरो मेहहरो ध्रुव । श्वासकासारुचिहरो दाहशोषविनाशनः ॥ ४१ ॥ कृमिहा 'केयदेवे' च 'द्रव्यरत्ने' त्रिदोषहा । ६ कट्फल । म० कुंभी, तावडा कुंभा, कायफळ । गु० कायफळ । कट्फलः कृष्णगर्भश्च सोमवल्कः प्रचेतसी ॥ ४२ ॥ भद्रावती महाकुंभी कैडर्यो रामसेनकः । कुमुदा चोग्रगधश्च भद्रा रंजनकस्तथा ॥ ४३ ॥ कुंभी च लघुकाश्मर्यः श्रीपर्णी 'राजनामके' । महावल्कः कुंतिका च कुभा च सांमपादपः ॥ ४४ ॥ त्रुटी चैव महाकुंभी रोहिणी 'केयदेवके' । तथा कुमुदिका चैव प्रोक्ता 'भावप्रकाशके' ॥ ४५ ॥ गुणाः । कट्फलः कटुरुष्णश्च कासश्वासज्वरापहः । उग्रदाहहरो रुच्यो मुखरोगहरो 'नृपे' ॥ ४६ ॥ अशोषक्ष्मापहा चैव 'केयदेवनिघंटेके' । दाहपित्तज्वरकृमियोनिदोषहरो ध्रुवम् ॥ ४७ ॥ रक्तातिसाराजित्कोक्तो वैद्यै 'गणनिघंटके' । कफवातहरी चैव गुल्ममेहाग्निमांद्यजित् ॥ ४८ ॥ पाटुरोगामग्रहणीहृल्लासघ्नो 'धन' तथा । ज्वरकंठामयकृकडुघ्नश्च तथा

मही । तथा मधुरसा, चैव 'भावे' तु पीतरोहिणी ॥ ८४ ॥
 गुणाः । काश्मरी कटुका तिक्ता गुरुष्णा कफशोफनुत् । त्रिदोषविषदाहाति-
 ञ्चरतृष्णास्रदोषजित् ॥ ८५ ॥ प्रोक्ता 'राजनिघंटे' तु भिषग्विद्यावि-
 शारदेः । तत्फलं तु हिमं स्निग्धं गुरु हृद्यं च बृंहणं ॥ ८६ ॥ शुक्लं
 चैव केयं च मेध्यं मूत्रविबन्धहृत् । दाहवाततृपाघ्नं च रक्तपित्तहरं
 ध्रुवं ॥ ८७ ॥ क्षतक्षयहरं प्रोक्तं वैद्यैः 'केयनिघंटके' । रक्तपित्तज्वरघ्नं
 च पुष्पं वृष्यं च बेल्यकं ॥ ८८ ॥ कफापित्तहरं प्रोक्तं 'धन्वंतरिनिघंटके' ।
 मधुरा चैव वीर्योष्णा ह्यामशूलविनाशिनी ॥ ८९ ॥ तत्पुष्पं मधुरं शीतं
 संग्राहि वातलं ध्रुवं । पाके कफायमधुरं पित्तासृद्नाशनं तथा ॥ ९० ॥
 कफापित्तहरं 'केये' त्वर्शोघ्नं 'भावनामके' । १३ अश्मंतक । म० आपटा ।
 गु० आशोदरो । अश्मंतकश्चंद्रुकश्च कुदालस्ताम्रपत्रकः ॥ ९१ ॥ अश्मां-
 तकश्चंद्रुकश्च शिलान्तश्चांबुदः स्मृतः । पापाणान्तक इत्युक्तो 'राजनाम-
 निघंटके' ॥ ९२ ॥ चंद्रकः कुशली चैव तथा यमलपत्रकः । श्लक्ष्ण-
 त्वङ्गमालकापत्रो 'धन्वंतरिनिघंटके' ॥ ९३ ॥ पापहरोऽश्मयोनिश्च
 'केयदेवनिघंटके' । युग्मपत्रो 'द्रव्यरत्ने' 'मदने' पापनाशनः ॥ ९४ ॥
 भिषग्विद्याप्रवीणस्तु संप्रोक्तो यमलच्छदः । गुणाः । अश्मंतकस्तु मधुरः
 कफायः शीतलो ध्रुवं ॥ ९५ ॥ पित्तप्रमेहदाहघ्नो तृट्विषमज्वरापहः ।
 विषच्छर्दिभूतनिघ्नः प्रोक्तो 'राजनिघंटके' ॥ ९६ ॥ तत्पुष्पं तु भवद्भूतं
 रक्तपित्तविनाशनं । प्रदरक्षयकासघ्नं प्राक्तं 'भावप्रकाशके' ॥ ९७ ॥
 कफापित्तहरं प्रोक्तं 'धन्वंतरिनिघंटके' । अग्लो ग्राही वातकफगंडमाला-
 सनाशनः ॥ ९८ ॥ गलगंडादिरोमघ्नः तत्फलं वैचनायकैः । आघ्मान-
 कारकं प्रोक्तं 'केयदेवनिघंटके' ॥ ९९ ॥ शस्त्रज्वरहरं प्राक्तं 'द्रव्य-
 रत्ने' भिषग्वरैः । वातातिसारनिघ्नं च प्रोक्तं 'गणनिघंटके' ॥ १०० ॥
 १४ कर्णिकार । म० लघु बाहवा । गु० लहानो गदुमाळा । कर्णि-
 कारो राजतरुः प्रमहः कृतमालकः । परिब्याधो व्याधिरिषुः सुफलः
 पंक्तिबीजकः ॥ १ ॥ प्रोक्तो 'राजनिघंटे' तु तथा 'धन्वनिघंटके' ।

आरोग्यशिंघी शम्बाको व्याधिघातो व्यथांतकः ॥ २ ॥ 'केये' रैवतः
 फल्पद्रुः स्वर्णद्रुश्चोपघातकः । गुणाः । कर्णिकारो रसे तिक्तः कटूष्णः
 कफशूलहृत् ॥ ३ ॥ उदरकृमिमेहघ्नो व्रणगुल्महरो 'नृपे' । १५ आर-
 ग्वध । म० धोर वाहवा । गु० मोटो गरमाळो । आरग्वधोऽन्यो
 मंधानो रोचनश्चतुरंगुलः ॥ ४ ॥ ओरवतो दीर्घफलो व्याधिघातो
 नृपद्रुमः । हेमपुष्पो रात्रतरुः कंडून्नश्च ज्वरान्तकः ॥ ५ ॥ अरुजः
 स्वर्णपुष्पश्च स्वर्णद्रुः कुष्ठसूदनः । कर्णाभरणकः प्रोक्तो महाराजद्रुमः
 स्मृतः ॥ ६ ॥ कर्णिकारो महादिः स्वाद्योक्तो 'राजनिघंटके' ।
 व्याधिघ्नश्चैव कर्णा च 'धन्वंतरिनिघंटके' ॥ ७ ॥ 'द्रव्यं'
 'केये' व्याधिजिञ्च नराधिप्युपघातकः । 'मदे' 'भावे' तथाऽरोग्नः
 स्वर्णागः स्वर्णभूषणः ॥ ८ ॥ 'कोश' सुवर्णकश्चैव 'गणे' च त्वधरे-
 चनः । गुणाः । आरग्वधाऽतिमधुरः शीतः शूलापहारकः ॥ ९ ॥ ज्वर-
 कंडूकुष्ठमेहकफविटंभहा 'नृपे' । रसे तिक्तो गुरूष्णश्च कृच्छ्रगुल्मत्रि-
 दोषजित् ॥ १० ॥ उदरकृमिहृत्प्योक्तो 'धन्वंतरिनिघंटके' । तत्पुष्पं
 शिशिरं स्वादु कपायं ग्राहि वातलं ॥ ११ ॥ पाके कटु कुष्ठहरं कफपित्त-
 विनाशनं । मज्जागुणः स्वादुः पाके ह्यमिकृत्स्निग्व एव च ॥ १२ ॥ हिम-
 स्तिको मधुश्चैव मृदुरेचनकारकः । व्रणोदावर्तहृद्रोगवातपित्तहरः 'केये'
 ॥ १३ ॥ त्रिदोषघ्नी तु मज्जा च रक्तपित्तहरा 'मदे' । १६ वृश्चि-
 काली । म० लघु मेढशिंघी । गु० नहानी मेढशिंघी । वृश्चिकाली
 विपाणी च विपघ्नी नेत्ररोगहा ॥ १४ ॥ उट्टिकाऽप्यालिपर्णी च दक्षि-
 णावर्तकी तथा । कालिकाऽप्यागमावर्ता देवलांगुलिका तथा ॥ १५ ॥
 करमी भूरिदुग्धा च कर्कशा चामरा च सा । स्वर्णपुष्पा युग्मफला तथा
 क्षीरविपाणिका ॥ १६ ॥ तथा भामुरपुष्पा च 'राजनामनिघंटके' ।
 वृश्चिपर्त्री कालनेमी प्रोक्ता वैद्यविशारदैः ॥ १७ ॥ गुणाः । वृश्चि-
 काली कटुस्तिका सोष्णा हृद्वक्त्रशुद्धिकृत् । रक्तपित्तहरा बन्धा विबंधा-
 रोचकापहा ॥ १८ ॥ १७ कुटज । म० कुडा । गु० कडो । कुटजः

' राजके ' ॥ ५३ ॥ हस्तिनी उदकीर्णश्च तथैव हस्तिवारुणी । रोहि-
 कप्रियसंज्ञश्च तथा च करभंडिका ॥ ५४ ॥ ' धन्वंतरिनिघंटे ' तु संप्रो-
 क्ता करभंजिका । ' भावे ' च मर्कटी चैव केये तु मातृनंदनः ॥ ५५ ॥
 करंजकस्तथा प्रोक्तो ' गणनामनिघंटके ' । गुणाः । महाकरंजस्तिकोष्णः
 कटुको विषनाशनः ॥ ५६ ॥ कंडूविवर्चिकाकुष्ठत्वग्दोषप्रणहा ' नृपे ' ।
 मेहकुष्ठच्छर्दिक्लमिनाशकः ' केयदेवके ' ॥ ५७ ॥ २४ पूतिकरंज ।
 म० घाणेरा करंज । गु० दुर्गंध करंज । प्रकीर्यो रजनीपुष्पः सुमनाः
 पूतिकर्णकः । पूतिकरंजः कैडर्यः कलिमालश्च ' राजके ' ॥ ५८ ॥
 २५ गुच्छकरंज । म० गोंडे करंज । गु० गुच्छकरंज । गुच्छ-
 करंजो गुच्छी च सानंदो गुच्छपुच्छकः । स्निग्धदलो
 मातृनंदी नंदी च दंतधावनः ॥ ५९ ॥ गुणाः । करंजः कटुतिकोष्णो
 विषवातार्तिनाशनः । कंडूविवर्चिकाकुष्ठस्पर्शत्वग्दोषहा ' नृपे ' ॥ ६० ॥
 २६ रीठाकरंज । म० रिठा । गु० अरिठा । अथ रीठा-
 करंजश्च गुच्छलो गुच्छपुष्पकः । रीठा मुच्छफलोऽरिष्ठो मंगल्यः कुंभ-
 बीजकः ॥ ६१ ॥ प्रकीर्यः सोमबल्कश्च फेनिलो ' राजनामके ' । कुंभ-
 बीजो गर्भपाती रक्तबीजस्तथैव च ॥ ६२ ॥ रक्षाबीजः ' केयदेवे '
 ' मदने ' चार्थसाधनः । तथा ' भावप्रकाशे ' तु मांगल्यः कृष्णवर्णकः
 ॥ ६३ ॥ गुणाः । रीठाकरंजस्तिकोष्णः कटुस्निग्धश्च वातजित् । कफघ्नः
 कुष्ठकंडूतिविषविस्फोटहा ' नृपे ' ॥ ६४ ॥ पाके कटुर्लेखनश्च लघुर्दोष-
 न्नापहः । गर्भपाती ग्रहहरः प्रोक्तः ' केयनिघंटके ' ॥ ६५ ॥ २७
 अंकोल । म० , गु० अंकोल । अंकोलः कोटरो रेची गूढपत्रो निको-
 चकः । गुप्तस्नेहः पीतमारो मदनो गूढमल्लिका ॥ ६६ ॥ पीतस्ताम्रफलो
 ज्ञेयो दीर्घकीलो गुणाढ्यकः । कोलको लंबकर्णश्च गंधपुष्पश्च रोचनः
 ॥ ६७ ॥ विज्ञानतैलगर्भश्च ' राजनामनिघंटके ' । ' धन्वंतरिनिघंटे '
 तु अंकाटस्तु निकोचनः ॥ ६८ ॥ भूपिता भूसुता चैव हुंडिका ' केय-
 देवके ' । कोटश्चेनेरिकीलश्च ' गणनामनिघंटके ' ॥ ६९ ॥ गुणाः ।

अंकोलः कटुकः स्निग्धो विषलूतादिदोषनुत् । कफानिलहरः
सूतः शुद्धिकृद्रेचनो ' नृपे ' ॥ ७० ॥ शूलशोफघ्नश्च कृमिवैसर्पहा
ध्रुवं । कफपित्तामानिघ्नश्च तत्फलं शीतश्लेष्मलं ॥ ७१ ॥ मधुरं तु रसे
पाके स्निग्धं वृष्यं च बृहणं । रक्तपित्तानिलहरः पित्तदाहहरस्तथा ॥ ७२ ॥
क्षतक्षयविनाशश्च प्रोक्तः ' केयनिघंटके ' । स्निग्धस्तिकोष्णकश्चैव वांति-
कृच्च सरस्तथा ॥ ७३ ॥ श्वानाखुगृहजंतूनां विषघ्नो भूतनाशनः । कटि-
शूलहरः प्रोक्तो ' धन्वंतरिनिघंटके ' ॥ ७४ ॥ मार्जारविषनिघ्नश्च ' द्रव्य-
रत्ने ' प्रकीर्तितः । अतिसारहरश्चैव सर्पाणां विषनाशनः ॥ ७५ ॥
पित्तकृद्भिषजां श्रेष्ठैः प्रोक्तो ' गणनिघंटके ' । २८ नीलवृक्ष । म० ,
गु० नीलवृक्ष । नीलस्तु नीलवृक्षश्च वातारिः शोफनाशनः ॥ ७६ ॥
नरनामा नखालुश्च नखवृक्षा नखमियः । गुणाः । नीलवृक्षभृ
कटुकः कपायोष्णो लघुस्तथा ॥ ७७ ॥ वातामयप्रशमनो नानाश्वयधुहा
' नृपे ' । २९ सर्ज । म० थोर राळेचा वृक्ष । गु० राळनुं मोट्टु शाड ।
सर्जः सर्जरसः शालः कालकूटो रजोद्भवः ॥ ७८ ॥ बलीवृक्षश्चीरपर्णो
रालः काश्योऽजकर्णकः । वस्तकर्णः कपायी च ललनो गंधवृक्षकः ॥ ७९ ॥
वंशश्च शालनिर्वासो दिव्यसारः सुरेष्टकः । शूरोमिवल्लभश्चैव यक्षधूपः
सुसिद्धकः ॥ ८० ॥ ' नृपे ' प्रोक्तो तथा ' धन्वे ' सस्यसंवरकः स्मृतः ।
स्वेदघ्नश्च लतावृक्षः कुदेहो ' द्रव्यनामके ' ॥ ८१ ॥ देव-
धूपस्तथा ' भावे ' रसनिर्वासको ' गणे ' । कल्याणी श्रीतरुः कांतः
कांतिवृक्षस्तथा स्मृतः ॥ ८२ ॥ मद्यपोनिः स्वेदहरो कुशरीरस्तथैव च ।
सालस्तु ' कोशे ' संप्रोक्तो ' केये ' तु रंजनद्रुमः ॥ ८३ ॥ गुणाः ।
सर्जस्तु कटुतिकोष्णो हिमः स्निग्धोऽतिसारजित् । पित्तास्रकुष्ठकंडूघ्नो
वातविस्फोटहा ' नृपे ' ॥ ८४ ॥ वण्यो रूक्षः कफघ्नश्च ' धन्वंतरि-
निघंटके ' । नेत्ररुक्कृमिहृत्पित्तघ्नहृत् ' द्रव्यनामके ' ॥ ८५ ॥ ' मदे '
स्वेदहरः प्रोक्तः पुरातनचिकित्सकैः । पांडुश्रुतिगदघ्नश्च मेहघ्नो ' भाव-
तामके ' ॥ ८६ ॥ ३० अश्वकर्ण । म० लघु राळेचा वृक्ष । गु०

राळनुं नहानुं झाड । जरणद्रुमोऽश्वकर्णो दीर्घपर्णश्च कौशिकः । तार्क्ष्य-
 प्रसवकश्चैव सस्यसंवरणस्तदा ॥ ८७ ॥ कुशिकतरुस्तु धन्वा ' राजना-
 मानिघटके ' । दीर्घवृक्षोऽरण्यः ' केये ' ' धन्वे ' तु चिरपत्रकः ॥ ८८ ॥
 गुणाः । अश्वकर्णः कटुस्तिक्तो स्निग्धः पित्तास्रनाशनः । ज्वरविस्फोट-
 कंडूघ्नः शिरोर्तिनाशनो ' नृपे ' ॥ ८९ ॥ मेहकुष्ठत्रणकफहरः प्रोक्तो
 ' गणे ' तथा । ३१ ताल । म० खरताल, ताडवृक्ष । आंध्रदेशांत
 प्रसिद्ध । गु० ताड । तालस्तालद्रुमः पत्री दीर्घस्कंधो ध्वजद्रुमः ॥ ९० ॥
 तृणराजो मधुरसो मदाढ्यो दीर्घपादपः । चिरायुस्तरु राजश्च गज-
 मक्षो दृढच्छदः ॥ ९१ ॥ दीर्घपत्रो गुच्छपत्रोऽप्यासवद्रश्च ' राजके ' ।
 तथा दुरारुहः प्रांशु ' धन्वे ' चैव द्रुमेश्वरः ॥ ९२ ॥ ' भावं ' महोन्नतश्चैव
 तथा ' गणनिघंटके ' । ध्वजवृक्षो मद्ययोनिर्ध्वजः खलः शठस्तथा ॥ ९३ ॥
 दीर्घदंडो महावृक्षः श्रीबीजः ' केयदेवके ' । गुणाः । तालः सरः शीत-
 पित्तदाहश्रमकफघ्नकः ॥ ९४ ॥ पित्तघ्नो मधुरश्चैव शोषनुन्मदकृ ' नृपे ' ।
 तत्फलं तु सरं बल्यं विष्टंभिर्बुंहणं ' तथा ' ॥ ९५ ॥ ' केये ' च तर्पणं वृष्यं
 कफमांसहरं ध्रुवं । पित्तदाहक्षयघ्नं च वातपित्तास्रनाशनं ॥ ९६ ॥ बीजं शुक्रकरं
 हेमं तात पित्तहरं ध्रुवं । श्लेष्मलो वातपित्तघ्नः स्नेहस्तु मधुरः सरः ॥ ९७ ॥
 ' मद ' प्रोक्तः फलं ' धन्वे ' गुरु स्वादु च पित्तहृत् । बीजं तस्वादु पाके च
 तन्मूलं रक्षापित्तहृत् ॥ ९८ ॥ श्लेष्मकृत्वलकृच्चैव शुक्रकृद्बुंहणं तथा ।
 वातपित्तत्रणहरं तथैव कृमिनाशनं ॥ ९९ ॥ तद्बीजं मूत्रकृत् ' केये '
 ' मदने ' मदकृद्रसः । तदस्थिगुणः संप्रोक्तो पित्तकृद्वातहृत्तथा ॥ २६०० ॥
 ३२ श्रीताल । म० श्रीताड, मलवार देशांत प्रसिद्ध; याच्या पानांवर ग्रंथ
 लिहितात । गु० श्रीताड । श्रीतालो मृदुतालश्च लक्ष्मीतालो मृदुच्छदः । विशा-
 लपत्रो लेखार्हो मपीलेख्यदलस्तथा ॥ १ ॥ शिरालपत्रकश्चैव याम्योद्भूतस्तु
 ' राजके ' । लेख्यपत्रस्तथा प्रोक्तो ' धन्वंतरिनिघंटके ' ॥ २ ॥ गुणाः ।
 श्रीतालो मधुरोऽत्यन्तमीषश्चैव कपायकः । पित्तजित्कफकारी च ईष-
 द्दातकरो ' नृपे ' ॥ ३ ॥ ३३ हिताल । म० थोर ताड, फाटे ताड ।

शु० फांटावालो ताड । हा दक्षिणेंत प्रसिद्ध । हिंतालः स्थूलतालश्च
 वल्कपत्रो बृहद्दलः । गर्भसावी नीलतालो भीषणो बहुकंटकः ॥ ४ ॥
 स्थिरपत्रो द्विधालेख्यः शिरापत्रः स्थिरांग्रिकः । अम्लसारो बृहत्तालो
 'राजनामनिघंटके' ॥ ५ ॥ गुणाः । हिंतालो मधुराम्लश्च कफकृत्पित्त-
 दाहनुत् । श्रमवृष्णापहारी च शिशिरोवातह 'नृपे' ॥ ६ ॥ ३४ माड ।
 म० माड, भेलीमाड; फांकणांत प्रसिद्ध । गु० माड । माडो माडद्रुमो
 दीर्घो ध्वजवृक्षो वितानकः । मधद्रुमो मोहकारी मद्द्रु रज्जु ' राजके '
 ॥ ७ ॥ गुणाः । माडस्तु शिशिरो रुच्यः कपायः पित्तदाहकृत् । वृष्णा-
 पहो मरुत्कारी श्रमहृच्छ्लेष्मकृ 'नृपे' ॥ ८ ॥ ३५ तूला । म० पारसा
 पिंपळ । कौ० भेंडीचं झाड । गु० पारस पीपळो । तूलं तूदं ब्रह्मकाष्ठं
 ब्राह्मणेष्टं च यूपकं । ब्रह्मदारु सुपुष्पं च सुरूयं नीलवृंतकं ॥ ९ ॥
 क्रमकं विषकाष्ठं च मृदुसारं तु 'राजके' । 'धन्वे' तु नूदं संपोक्तं ब्रह्मण्यं
 ब्रह्मचारिण ॥ १० ॥ कपिचूतः कपिवासस्तथैव क्षीरपादपः । कपीतन-
 स्तथा ' केये ' पारीशो ' भावनामके ' ॥ ११ ॥ गर्दभांडः कंदरालः
 कमंडलुः सुपार्श्वकः । चली तु फालिका चैव वानीरो ' गणनामके ' ॥ १२ ॥
 गुणाः । मधुराम्लं नृपे तूलं वातपित्तहरं सरं । दाहप्रशमनं वृष्यं कपायं
 कफनाशनं ॥ १३ ॥ ' धन्वे ' चैव फलं स्वादु बलवर्णामिवृद्धिकृत् ।
 दुर्जरं तु मवेत्स्निग्धं कृमिकृच्छ्रकृत्तथा ॥ १४ ॥ कफकृ ' त्केयदेवे ' च
 ' द्रव्ये ' वंगविनाशनः ॥ ३६ ॥ तमाल । म० तमालवृक्ष । गु० तमाल ।
 तमालो नीलतालः स्यात्कालस्कंधस्तमालकः ॥ १५ ॥ नीलध्वजश्च तापिच्छः
 कालतालो महाबलः । ' नृपे ' प्रोक्तो ' मदे ' चैव लोकसंधोऽस्ति-
 तद्रुमः ॥ १६ ॥ गुणाः । तमालो मधुरो बल्यो वृष्यश्च शिशिरो गुलः ।
 कफपित्तनृपादाहश्रमभ्रांतिहरा ' नृपे ' ॥ १७ ॥ विस्कोटशांफहृत्प्रोक्तः
 ' केयदेवनिघंटके ' । ३७ । कदंब । म० कळंब । गु० कदंब, कलम ।
 कदंबो वृत्तपुष्पश्च सुरभिर्ललनामिषः ॥ १८ ॥ कादंबर्षः सिंधुपुष्पो
 मदादयः कर्णपूरकः । ' नृपे ' प्रोक्तस्तथा ' केये ' कुत्सितांगः कदंबकः ॥ १९ ॥

गोत्रविटपी ' केये ' ' द्रव्ये ' तथैव च । सुतेजनो धनुर्वृक्षो ' भाव-
 नामनिघंटके ' ॥५३॥ गुणाः । धन्वनः कटुकोष्णश्च कपायः कफना-
 शनः । दाहशोपकरो ग्राही कंठामयहरो ' नृपे ' ॥५४॥ कफपीनस-
 कासघ्नो रक्तदोषहरो ' द्रवे ' । पित्तानिलहरश्चैव स्वादुरूक्षश्च ' केय-
 के ' ॥ ५५ ॥ तत्फलं तु हिमं स्वादु कपायं कफवातहृत् । कफपित्ता-
 र्शहृच्चैव ' मदे ' ' भावे ' तथा स्मृतः ॥ ५६ ॥ बृंहणो बलकृच्चैव संधि-
 कृद्गणरोषणः । ४६ भूर्जपत्रः । म०, गु० भोजपत्र । मुजो बल्कद्रुमो
 भूर्जः सूचर्मा भूर्जपत्रकः ॥ ५७ ॥ चित्रत्वग्भिन्दुपत्रश्च रक्षापत्रो विचित्रकः ।
 भूतघ्नो मृदुपत्रश्च शैलेंद्रस्थस्तु ' राजके ' ॥ ५८ ॥ सुचर्मको बहुपटो
 मृदुत्वक्च स्थिरच्छदः । बहुवल्कश्रीरपत्रो भूतहा लेख्यपत्रकः ॥ ५९ ॥
 ' केये ' प्रोक्तो युग्मपत्रः कूर्चभाक् ' द्रव्यरत्नके ' । बहुचर्मा ' मदे '
 ' भावे ' चर्मा बहुलवल्कलः ॥ ६० ॥ चित्रपत्रश्चत्रपत्रो बहुत्वक्च
 मृदुच्छदः । प्रोक्तो ' गणनिघंटे ' तु ग्रहघ्नो धूपयोगिकः ॥६१॥ गुणाः ।
 भूर्जः कटुकपायोष्णो भूतरक्षाकरः परः । त्रिदोषशमनः पथ्यो दुष्टकी-
 टिल्यहा ' नृपे ' ॥ ६२ ॥ पित्तरक्तबलासघ्नो मेदः कर्णरुजापहः ।
 विषघ्नणहरः प्रोक्तः ' केयदेवनिघंटके ' ॥ ६३ ॥ ४७ तिनिश । म०
 तिवस । गु० मिणोहरमो । तिनिशः स्पंदनश्चक्री रथांगः शकटो रथः ।
 रथिका भस्मगर्भश्च नेमी जलधरो ' नृपे ' ॥ ६४ ॥ सुगर्भको ह्यर्म-
 गर्भश्चक्रसंवरणः ' केये ' । रथद्रुर्वज्रलो ' भावे ' सर्वसारस्तु ' द्रव्यके '
 ॥ ६५ ॥ अतिमृत्तो बंजुलश्च ' कोशे ' तु चित्रकृत्तथा । गुणाः ।
 तिनिशस्तु कशापोष्णः कफरक्तातिसारनिहृत् ॥ ६६ ॥ ग्राहको दाहज-
 ननो वातामयहरो ' नृपे ' । श्लेष्मपित्तास्रहा प्रोक्तो ' द्रव्यनामनिघं-
 टके ' ॥ ६७ ॥ चित्रकृत्प्रणकृमिपांडुदाहप्रमेहहा । बलासपित्तमेदोघ्नः
 ' केयदेवनिघंटके ' ॥ ६८ ॥ ४८ अर्जुन । म० अर्जुनसादडा । गु०
 धोळो साजड । अर्जुनः शंबरः पार्थश्रित्रयोधी धनंजयः । वीरांतकः
 किरीटी च गांडीवी शिवमल्लकः ॥६९॥ सव्यसाची नदीसर्जः कर्णारिः

कुरुवीरकः । कौत्सेय इन्द्रसूनुश्च वीरद्रुः कृष्णसारथिः ॥ ७० ॥ पृथाजः
 फाल्गुनो धन्वी ककुभो ' राजनामके ' । ' धन्वे ' तु पाण्डवश्चैव तथा
 ' केयनिघटके ' ॥ ७१ ॥ धूर्तस्तु भूरुहश्चैव मधुगधप्रसूनकः । मधुगधः
 पुष्पफलो ' गणे ' ' द्रव्ये ' शठद्रुमः ॥ ७२ ॥ इन्द्रद्रुर्वीरवृक्षश्च वीरश्च
 धवलो ' मवे ' । ततो वीरतरुश्चैव प्रोक्त ' स्वमरकोशके ' ॥ ७३ ॥
 गुणाः । अर्जुनस्तु कपायोष्णः कफघ्नो व्रणनाशनः । पित्त-
 श्रमतृपार्तिघ्नो मारुतामयहा ' नृपे ' ॥ ७४ ॥ ' धन्वे '
 पथ्यः क्षते भग्ने रक्तस्तंभनकृद्भवेत् । अस्थिभग्नेस्थिसंहारे हितश्चाढ्या-
 निलापहः ॥ ७५ ॥ वातघ्नो ' द्रव्यरत्ने ' तु पाण्डुरांगहरो ' गणे ' ।
 शीतः पित्तकफघ्नश्च व्रणमेहहरो ध्रुवं ॥ ७६ ॥ स्वरभग रक्तदोष क्षत-
 क्षयरुज तथा । हंतीति ' केयदेवे ' च ' मदे ' रक्तविपापहः ॥ ७७ ॥
 ४९ हरिद्र । म० हळदिव्वा वृक्ष । गु० हलदरवो । हरिद्रुः पीतदारुः
 स्यात्पीतकाष्ठश्च पीतकः । कर्दन्नकः सुपुष्पश्च सुराह्वः पीतकद्रुमः ॥ ७८ ॥
 प्रोक्तो ' राजनिघटे ' तु तथा ' केयनिघटके ' । श्रीमान् कर्दवपुष्पश्च
 पीतकाष्ठो हरिद्रकः ॥ ७९ ॥ गौरद्रुर्पातवर्णश्च ' द्रव्ये ' गौरद्रुमो
 वरः । गुणाः । हरिद्रुः शीतलस्तिको मंगल्यः पित्तवातिजित् ॥ ८० ॥
 अंगकांतिकरो बल्यो नानात्वग्दोषहा ' नृपे ' । पाके कटुश्च वीर्योष्णः
 किंचित्कफविनाशनः ॥ ८१ ॥ ' केयदेवनिघटे ' तु हितश्च व्रणरो-
 पणे । ५० दग्धरुहा । म० रामेठा । दग्धा दग्धरुहा प्रोक्ता दग्धिका
 च स्थलेरुहा ॥ ८२ ॥ रोमशा कर्कशदला भस्मरोहा सुदग्धिका ।
 गुणाः । दग्धा कटुः कपायोष्णा कफवातनिवृत्तनी ॥ ८३ ॥ पित्तपको-
 पनी सा च ' नृपे ' चैवाग्निदीपनी । ५१ शाखोट । म० सागनाहोडा,
 हेदी, हेदू । गु० साहोडा । शाखोटो भूतवृक्षश्च पीतोजक्षीरनाशनः
 ॥ ८४ ॥ घृकावासो गवाक्षी च कौशिक्यो भूर्जपत्रकः । ' नृपे ' प्रांक्तो
 ' मदे ' चैव भूतावासः खरच्छदः ॥ ८५ ॥ ' द्रव्ये ' पीतफलश्चैव
 छागीक्षीरविनाशनः । गुणाः । शाखोटश्चैव तिक्तोष्णः पित्तवृद्धातहा

कफत्राधीर्यनिघ्नश्च कर्णशूलहरस्तथा । योनिदोषहरः प्रोक्तो वैद्य-
 ' गणनिघंटके ॥ १९ ॥ ' केये ' तु मधुरस्तिकः कषायो रूक्ष एव च ।
 ' भेदी च पित्तलो दीप्यः कफवातविनाशनः ॥ २० ॥ कफवातास्रहा चैव
 मूत्राघाताऽश्मरीहरः । हृद्गदग्रस्तथा प्रोक्तो वैद्यविद्याविशारदैः ॥ २१ ॥
 ६० पुत्रजीव । म०, गु० पुत्रजीव । पुत्रजीवः पवित्रश्च गर्भदः सुतजीवकः ।
 कुट्टजीवोऽपत्यजीवः सिद्धिदोऽपत्यजीवकः ॥ २२ ॥ ' नृपे ' प्रोक्त-
 स्तथा ' केये ' यष्टिपुष्पोऽर्धसाधकः । ' भावे ' गर्भकरश्चैव प्रोक्तो वैद्य-
 विशारदैः ॥ २३ ॥ गुणाः । पुत्रजीवो हिमो वृष्यः श्लेष्मदो गर्भजीवदः ।
 चक्षुष्यः पित्तशमनो दाहवृष्णाहरो ' नृपे ' ॥ २४ ॥ श्लेष्मवातहरः
 प्रोक्तो वैद्यैर्भदनपालके ' । सृष्टमूत्रमलापघ्नो ' भावे ' गुरुकटुः पटुः ॥ २५ ॥
 ६१ महापिंडीतरु । म० पेंडें । गु० कौडिओ । महापिंडीतरुः प्रोक्तः
 श्वेतपिंडीतरुस्तथा । करहाटः क्षुरश्चैव शस्त्रकोशतरु ' नृपे ' ॥ २६ ॥
 पिंडारस्तीक्ष्णकीलश्च ' मदने ' तु कुरंगकः । महापिंडीतरुश्चैव कुरंगकः
 प्रकीर्तितः ॥ २७ ॥ चर्मकारतरुश्चैव प्रोक्तो ' गणनिघंटके ' । गुणाः ।
 पिंडीतरुः कषायोष्णस्त्रिदोषशमनो ' नृपे ' ॥ २८ ॥ चर्मरोगापह-
 श्चैव विशेषाद्रक्तदोषजित् । स्वादुर्भदनपाले ' तु शीतः शोफहरस्तथ
 ॥ २९ ॥ कफपित्तहरः प्रोक्तः प्राचीनभिषजांवरैः ६२ कारस्कर ।
 म० कुचला । गु० क्षेर कोचला । कारस्करस्तु किपाको विपतिर्दुर्विप-
 द्रमः ॥ ३० ॥ गरद्रुमो रम्यफलः कृपाकः कालकूटकः । ' राजनाम-
 निघटे ' तु कुलकः परिकीर्तितः ॥ ३१ ॥ गुणाः । कारस्करः कटू-
 ष्णश्च तिक्तः कुष्ठि नाशनः । वातामयास्रकंडूतिकफामाशोविणापहः
 ॥ ३२ ॥ ६३ कटुभी । म० फाळी किणही । गु० फाळा वापुंगा ।
 फटुभी नाभिका शौंडी पाटली किणिही तथा । मधुरेणुः क्षुद्रश्यामा
 फडर्यः श्यामला ' नृपे ' ॥ ३३ ॥ अमरा स्वादुपुष्पी नीलपुष्पी गवादनी । प्रोक्ता
 ' केयनिघटे ' तु वैद्यविद्याविशारदैः ॥ ३४ ॥ ६४ श्वेताकटुभी । म० पांढरी
 किणही । गु० धोळा वापुंगा । सितादिकटुभी श्वेता किणिही गिरिकर्णिका ।

शिरीषपत्रा कालिंदी शतपादी विषमिका ॥ ३५ ॥ महाश्वेता महा-
 शौंडी महादिकटभी ' नृपे ' । श्वेतस्पदा श्वेतपुष्पा श्वेता पाटलिपि-
 ङिका ॥ ३६ ॥ क्षुद्रश्वेता श्वेतधामा चोरशुटी कटभरा । बहुरेणुः
 शतपदी शौंडिका तृणशौंडिका ॥ ३७ ॥ विषम्री लोहिनी चैव सुनाभा
 चापराजिता । ' केयदेवनिघटे ' तु समोक्ता दधिपुष्पिका ॥ ३८ ॥
 गुणाः । कटभी तु कटूष्णा च श्वता तु गुणवत्तथा । शूलगुल्मविषाध्मा-
 नवाताजीर्णकफमिका ॥ ३९ ॥ ' नृपे ' ' द्रव्ये ' शुक्रला च तथा
 ' केयनिघटके ' । दोषत्रयव्रणग्रथिनाशनी शीर्षिरोगहृत् ॥ ४० ॥
 ६५भूताकुश । म० भूतकेशी । गु० भूतकेशी । क्षवकः क्षुरकस्तीष्णः क्रूरो
 भूताकुशः क्षवः । राजोद्वेजनरुज्जश्च भूतद्रावी तु ' राजके ' ॥ ४१ ॥
 क्षुद्धो मनो राजवृक्षः क्षवकृ ' त्कयदेवके ' । गुणाः । भूताकुशस्तीव्रगधः
 कपायोष्णः कटुस्तथा ॥ ४२ ॥ भूतग्रहादिदोषघ्नः कफवातहरो ' नृपे ' ।
 अमिकृ ' त्केयदेवे ' तु कुष्ठकृमिहरस्तथा ॥ ४३ ॥ त्वग्वातचित्रकुष्ठघ्नः
 कफघ्नो ' द्रव्यरत्नके ' । ६६ देवसर्पप । म० देवशिरस । गु० देवशिरस ।
 देवसर्पपकश्चाक्षो बदरो रक्तमूलकः ॥ ४४ ॥ सुरसर्पपकश्चैद्रस्तथा सूक्ष्म-
 दल स्मृतः । सर्पपा निर्जवादिः स्यात्कुरराग्निस्तु ' राजके ' ॥ ४५ ॥
 ' केयदेवनिघटे ' तु तथा त्रिदशसर्पपः । गुणाः । देवसर्पपनामा तु कटूष्णः
 कफजतृहा ॥ ४६ ॥ नुखरोगहरो रुच्यः प्राक्तो ' राजनिघटके ' ।
 शिरोविरेचनकरः कफपित्तानिलापहः ॥ ४७ ॥ कृमिहा ' केयदेवे ' च
 मोक्तो वैद्यविचक्षणैः । ६७ लकुच । म० क्षुद्रफणस ' ओटीचें झाड,
 आजण । गु० लकुच, ओटफळ । लकुचो लिकुचः शालः कपायी
 दृढवत्कलः ॥ ४८ ॥ दृढः कार्श्यश्च शूरश्च स्थूलरुधस्तु ' राजके ' ।
 तथैव क्षुद्रपनसो ' द्रव्ये ' तु ग्रथिमत्फल ॥ ४९ ॥ पीतनाशो ग्रथिफलः
 पनसः क्षुद्रसारित । ' केयदेवनिघटे ' तु मोक्तो वैद्यविशारदः ॥ ५० ॥
 गुणाः । लकुचः स्वरसे तिक्तः कपायोष्णो लघुस्तथा । कठदोषहरो
 ग्राही मलसग्रहकृ ' नृपे ' ॥ ५१ ॥ ' मदे ' तु गुरु विटभी स्वाद्मल रक्त-

पिनकृत् । श्लेष्मकारि समीरघ्नं तथा शुक्राग्निनाशनं ॥ ५२ ॥ हृद्रोग-
कृमिहृत्प्रोक्त 'केयदेव निघंटके' । 'भावे' सुपक मधुरमम्ल चानिलपित्त-
हृत् ॥ ५३ ॥ रुच्यं वृष्य तथा पक्व गुरुरक्तत्रिदोषकृत् । नेत्रयोरहितं प्रोक्त वैद्य-
विद्याविशारदैः ॥ ५४ ॥ ६८ विकंकत । म० गुलघांटी, वेहकळ । गु०
विकळो । विकंकतो व्याघ्रपादां ग्रथिलः स्वादुकण्टक । कटपादो बहुफलो
गोपघांटा सुवद्रुमः ॥ ५५ ॥ मृदुफलो दतकाष्ठो यज्ञियो ब्रह्मपादपः ।
पिंडरोहिणकः पीतः किंकिणी ' राजनामके ' ॥ ५६ ॥ गोपघंटः काक-
पादो ' धन्वतरिनिघटके ' । सुरद्रुमो देववृक्षस्तथैव यज्ञपादपः ॥ ५७ ॥
पृथ्वीजः पिंडरोहः ' केयदेवनिघटके ' । ' द्रव्ये ' तु कटकश्चैव ' भावे '
च व्याघ्रपात्तथा ॥ ५८ ॥ कंटकी यज्ञवृक्षश्च ' मदे ' देवतरुस्तथा ।
सुवावृक्षः स्रुवतरुस्तथैव वंसज्ञकः ॥ ५९ ॥ गुणाः । विकंकतोऽम्लो
मधुरः पाकेऽतिमधुरो लघुः । दीपनः कामलासन्न. पाचनः पित्तहृत्
' नृपे ' ॥ ६० ॥ शीतस्तित्तः कफघ्नश्च ' धन्वे ' तु शोफनाशनः । ' द्रव्ये '
तु दाहहा चैव मलघ्नो ' गणनामके ' ॥ ६१ ॥ इति प्रभद्रादिवर्गः ॥

८ करवीरादिवर्गः ।

१ श्वेतकरवीर । म० पांढरी कण्हेर । गु० धोळी कणेर । कर-
वीरो महावीरो हयमारोऽश्वगारकः । हयघ्नः प्रतिहासश्च शतकुंदोऽश्व-
रोधकः ॥ ६२ ॥ हयारिर्वीरकः कुद. शकुदः श्वेतपुष्पकः । अश्वान्त-
कस्तथाऽश्वघ्नो नखराहोऽश्वनाशकः ॥ ६३ ॥ स्थूलादिकु^{म्}द. प्रोक्तो
दिव्यपुष्पो हरिप्रियः । गौरीपुष्पः सिद्धपुष्पो ' राजनामनिघटके ' ॥ ६४ ॥
' धन्वे ' चाश्वमोहकश्च घातघ्नो ' गणनामके ' । तथैव शतप्रासश्च
' कोशे ' प्रोक्तो भिषग्वरैः ॥ ६५ ॥ गुणाः । करवीरः कटुस्तीक्ष्णः
कुष्ठकंडूतिनाशनः । व्रणार्तिविपविस्फोटशननोऽश्वमृतिप्रदः ॥ ६६ ॥
२ रक्तकरवीर । म० तावडी कण्हेर । गु० राती कणेर । रक्तकर-
वीरश्चैव रक्तप्रसव एव च । गणेशकुसुमश्चैव चडीकुसुम एव च ॥ ६७ ॥

क्रूरस्तु मूतद्रावी च रविप्रियस्तु ' राजके ' । चंडातको रक्त-
 पुष्पश्वडको लमुडस्तथा ॥ ६८ ॥ प्रचंडो गुल्मको ' धन्वे ' चंडातो ' भाव-
 नामके ' । चंडालकश्च चंडालो मूतहारी ' गणे ' स्मृतः ॥ ६९ ॥ गुणाः ।
 रक्तस्तु करवीरः स्यात्कटुस्तीक्ष्णो विशोधकः । त्वग्दोषत्रणकंडूतिविष-
 कुष्ठहरो ' नृपे ' ॥ ७० ॥ ३ पीतकरवीर । म० पिंळी कण्हेर । गु०
 पीळी कणेर । पीतकरवीरकश्चैव पीतप्रसव एव च । सुगंधिकुसुमश्चैव
 प्रोक्तो ' राजनिघंटके ' ॥ ७१ ॥ ४ कृष्णकरवीर । म० काळी कण्हेर ।
 गु० काळी कणेर । कृष्णकरवीरकश्चैव तथा कृष्णप्रसूनकः । कृष्णस्तु
 कृष्णकुसुमो गुणैस्तुल्यश्चतुर्विधः ॥ ७२ ॥ ' धन्वतरी ' तु वीर्योष्णश्वक्षुष्यो
 ज्वरहा स्मृतः । भक्षणविषवत्प्रोक्तं वैद्यै ' मदनपालके ' ॥ ७३ ॥
 ५ श्वेतधतूर । म० पाठरा धोतरा । गु० धोळो धतुरो । धतूरः कितवो
 धूर्त उन्मत्तः कनकाह्वयः । शठो मातुलकः श्यामो मदनः शिवशे-
 खरः ॥ ७४ ॥ खजूमः काहलापुष्पः खलः कंटफलस्तथा । मोहनः
 कलभो मत्तः शैवश्च ' नृपनामके ' ॥ ७५ ॥ कनको देवता चैव कलिश्च
 हरवह्नमः । मवकारस्तथा ' धन्वे ' ' मवे ' तूरी तु मातुलः ॥ ७६ ॥
 तरलश्च तथा ' भावे ' धुस्तुरो देविता स्मृतः । महामोहीति
 विख्याता " पुले मातुलपुत्रकः " ॥ ७७ ॥ गुणाः । धतूरो मणहारी
 च कटूष्णो भ्रमकांतिदः । त्वग्दोषखर्जुकंडूतिज्वरहारी तु ' राजके ' ॥ ७८ ॥
 अमिवांतिकरश्चैव मदकृद्द्रव्यनामके ' । वातकृत् विषकुष्ठादियूका-
 लिक्षाविनाशकः ॥ ७९ ॥ कफनाशकरश्चैव ' भावनामनिघंटके ' ।
 ६ कृष्णधतूर । म० काळा धोत्रा । गु० काळो धतुरो । कृष्णधतूरकः
 सिद्धः कनकः सचिवः शिवः ॥ ८० ॥ कृष्णपुष्पो विषारातिः क्रूरो
 धूर्तश्च ' राजके ' । ७ राजधतूर । म० राजधोत्रा । गु० राजधतूरो ।
 राजधतूरकश्चैव राजधूर्तो महाशठः ॥ ८१ ॥ निरसनपुष्पको भ्रानो
 राजस्वर्णस्तु ' राजके ' । सितनीलकृष्णलोहितपीतप्रसवाश्च सन्ति धतूराः ।
 घातान्पुष्पोपेतास्तेषु गुणादयस्तु कृष्णकुसुमः स्यात् ॥ ८२ ॥ ८ क्रोदि-

दार । म० फोरल, फोंकगांत प्रसिद्ध । गु० चंपाकाटी । कोविदारः
 फाचनारः फुदालः कनकारकः ॥ ८३ ॥ ज्ञातपुष्पश्च करकः फानारो
 यमलच्छदः । पीतपुष्पः सुवर्णारो गिरिजः फाचनारकः ॥ ८४ ॥ पुष्प-
 पत्रो महापुष्पो ' राजनामनिघटके ' । ' धन्वे ' कुली चमरिको महायम-
 लपत्रकः ॥ ८५ ॥ कुडली ' केयेवे ' तु कुडलोदालको मतः । स्वल्प-
 केमरसज्ञश्च तथैव स्वल्पकेसरी ॥ ८६ ॥ तथा च शोणफलिनी प्रोक्तो
 वैद्यविशारदैः । गुणाः । कोविदारः फपायः स्वात्सग्राही वणरोपणः ॥ ८७ ॥
 दीपनः कफनातघ्नो मूत्रकृच्छहरो ' नृपे ' । गडगालागुदन्नशशमनः
 कफपित्तहा ॥ ८८ ॥ ' धन्वे ' च कृमिकृष्टघ्नो ' केये ' पुष्प हिम गुरु ।
 रक्तपित्तप्रदग्घ्न क्षतकासनिवारण ॥ ८९ ॥ श्वातघ्न गुदरोगघ्न प्राक्
 ' द्रव्यनिघटके ' । ९ अर्कः । म० लाल रुई । गु० रातो आकडो । अर्कः
 क्षीरदलः पुष्पी प्रतापः क्षीरकाडकः ॥ ९० ॥ विशीग भास्करः क्षीरी खर्जूरः
 शिवपुष्पकः । जमलः क्षीरपर्णी स्वात्सविता च विकारणः ॥ ९१ ॥ सूर्याह्नश्च
 सदापुष्पो रविरास्फोटकस्तथा । तूलफलः शुकफलो ' राजनामनिघ-
 टके ' ॥ ९२ ॥ क्षतक्षीरी तथा प्रोक्तो ' गणनामनिघटके ' । गुणाः । अर्कस्तु
 कटुरुष्णश्च वातजिदीपनीयकः ॥ ९३ ॥ शोफघ्नहरः कडुकृष्टमिहरो
 ' नृपे ' । सरः धीहोदरघ्नश्च प्रोक्तो ' धन्वतरी ' भुव ॥ ९४ ॥ विष्णुल्मार्शय-
 कृत्घ्नः शोफोदरहरो ' मदे ' । श्लेष्मोदरविनिघ्न च तत्पुष्प वृष्यमेव च
 ॥ ९५ ॥ दीपन पाचन चैव अरोचकहर तथा । प्रसेकश्वासकासघ्न-
 माखुदोपहर् भुव ॥ ९६ ॥ रक्तपित्तहरो ' भावे ' विरेचककरः स्मृतः ।
 १० श्वेतार्कः । म० पाटरी रुई । गु० धोळो आकडो । शुक्लार्कन्तपनः
 श्वेतः प्रतापश्च सितार्ककः ॥ ९७ ॥ सुपुष्पः शरुरादि स्वादत्यर्को
 वृत्तमाहिका । गुणाः । श्वेतार्कः कटुतिकोष्णो मलशोधनकारकः ॥ ९८ ॥
 मूत्रकृच्छ्रासशोकातिघ्नघ्नोपहरो ' नृपे ' । ११ राजार्कः । म० लाल
 मादार । गु० राता मदार । राजार्को वसुकोलर्को मदारो गणरूपकः
 ॥ ९९ ॥ काठीलश्च सदापुष्पो ' राजनामनिघटके ' । ' धन्वे ' त्वत्यर्कस-

निर्घटाशिरोमणिः ।

ज्ञश्च एकाशीलः प्रतापनः ॥ २८०० ॥ गुणाः । राजकोकटकिष्कण्डू
 कफमेदोविषापहः । वातकुष्ठव्रणान्हन्ति शोफकंडूविसर्पनुदं ॥ ११ ॥ नृपे
 'द्रव्ये' ष्ठीहगुल्मोदराध्मानहरस्तथा । १२ श्वेतमंदार । म० मांदार
 मांदार । गु० धोळो मंदार । श्वेतमंदारकश्चैव पृथ्वीकुरवकस्तथा ॥ २ ॥
 दीर्घपुष्पः सितालको दीर्घात्वर्कस्तु 'राजके' । गुणाः । श्वेतमंदारको
 ऽत्युष्णस्तिको मलविशोधनः ॥ ३ ॥ मूत्रकृच्छ्रव्रणान्हन्ति कृमीनत्य-
 न्तदारुणान् । १३ सुरपुन्नाग । म० सुरंगी, गोडी उंडी । गु० सोरंगी ।
 नमेरुः सुरपुन्नागः सुरेष्टः सुरपर्णिका ॥ ४ ॥ सुरतुंगो 'राजनामि'
 पुन्नागगुणसंयुतः । १४ रक्तपलाश । म० तांबडा पळस । गु० रातो
 खाखरो । पलाशः किंशुकः पर्णो वातरोधोऽथ चाक्षिकः ॥ ५ ॥ त्रिपर्णो
 वक्रपुष्पश्च पूतद्रव्रजवृक्षकः । ब्रह्मोपनेता काष्ठद्रु 'नृपनामनिघटके' ॥ ६ ॥
 क्षारश्रेष्ठो रक्तपुष्पो बीजलोहः समिद्धरः । त्रिवृतश्च तथा 'धन्वे' 'द्रव्ये'
 'कर्मी प्रकीर्तितः ॥ ७ ॥ ब्रह्मपादपसंज्ञस्तु 'मदे' च समिद्धुत्तमः ।
 योज्जिवश्च वातहरः प्रोक्तो 'भावप्रकाशके' । ८ गुणाः । पलाशस्तु
 कपायोष्णः कृमिदोषविनाशनः । तद्धीजं कंडुपामादिदद्रुत्वग्दोषनाशकृत्
 ॥ ९ ॥ तस्य पुष्पं च सोष्णं च कंडूकुष्ठार्तिनाशनम् । रक्तः पी : सितो
 नीलः कुसुमैस्तु विभज्यते ॥ १० ॥ किंशुकैर्गुणसाम्येऽपि
 सितो विष्णुनदो 'नृपे' । सरः संधानकृद्दृष्यं पुष्पं ग्राहि च शीतलं ॥ ११ ॥
 वातलं 'केयदेवे' तु कृच्छ्रघ्नं 'द्रव्यरत्नके' । वातरक्तहरं प्रोक्तं वैद्यै-
 'मतिप्रकाशके' ॥ १२ ॥ क्षारश्रेष्ठश्च सग्राही दीपनः ष्ठीहगुल्महा ।
 वातश्रेष्ठाशोम्रहणीनाशनो 'धन्वनामके' ॥ १३ ॥ तत्फलं तु तृत्वा-
 ह्वं कफपित्तास्रकृष्टहृत् । मेहोदरहरं 'केये' कृमिशूलहरं तथा ॥ १४ ॥
 भ्रमसंधानकृच्चैव प्रोक्तं 'मदनपालके' । १५ पुन्नाग । म० उंडी ।
 गु० पुन्नाग । पुन्नागः पुरुपस्तुंगः पुन्नामा पाटलः पुमान् ॥ १५ ॥
 रक्तपुष्पो रक्तरेणुरूपो 'राजनामके' । कामुकः पट्पददलस्तथैव पट्-
 पदमिगः ॥ १६ ॥ 'द्रव्ये' प्रोक्तो 'मदे' चैव केसरः पट्पदालयः ।

ताम्रपल्लवः ॥ ५० ॥ पिंडपुष्पो गंधपुष्पो मंजरी ' द्रव्यरत्नके ' । वीत-
शोको ' गणे ' चैव सप्रोक्तो वैद्यनायकः ॥ ५१ ॥ गुणाः ॥ अशोकः
शिशिरो हृद्यः पित्तदाहभ्रमापहः । गुल्मशूलोदग्धाताननाशन. कृमिहा
' नृपे ' ॥ ५२ ॥ तृपापचीशोपहा च विपरक्तहरो ' भंवे ' ।
२१ चंपक । म० सोनचाफा । गु० पीळो चपो, रायचपो । चपकः स्वर्णपु-
ष्पश्च चापेयः शीतलच्छुदः ॥ ५३ ॥ सुमगो भृगमोही च शीतलो
भ्रमरातिथिः । सुरभिर्दिव्यपुष्पश्च स्थिरगधोऽतिगधकः ॥ ५४ ॥ स्थिर-
पुष्पो हेमपुष्पः पीतपुष्पस्तथाऽपरः । हेमाह्वः सुकृमारस्तु वनदीपस्तु
' राजके ' ॥ ५५ ॥ ' धन्वतरिनिघटे ' तु काचनः षट्पदातिथिः ।
तथा ' मदनपाले ' तु चलो रम्यः प्रकीर्तितः ॥ ५६ ॥ तत्कलिका
गधफली सप्रोक्ता गंधमोदिनी । बहुगधा तथा ख्याता ' राजनामनिघ-
टके ' ॥ ५७ ॥ गुणाः । चपकः कटुकस्तिक्तः शिशिरो दाहनाशन. ।
कुष्ठकडूव्रणहरो गुणाढ्यो ' राजनामि च ॥ ५८ ॥ वातपित्तहरो ' धन्वे '
' मदे ' पित्तकृकासहा । ' मावे ' तु कफनातन्नः पित्तन्नः परिकीर्तितः
॥ ५९ ॥ २२ नागचंपक । म० नागचाफा । गु० नागचपो ।
क्षुद्रचपकसज्ञस्तु नागचपक एव च । फणिचपकस्तु सप्रोक्तो नागाह्व-
श्चपको मतः ॥ ६० ॥ वनचपकसज्ञस्तु ' राजनामनिघटके ' । गुणाः ।
वनचपकः कटूष्णो वातकफध्वग्नो वर्ण्यः ॥ ६१ ॥ चक्षुष्यो व्रणरापी
वह्निस्तम करोति योगगुणात् । चंपकविशेषगुणाः । चपकपसवमिष्टसु-
गध भुसुरामरगहीपतियोग्य ॥ ६२ ॥ वातपित्तशमन च सुगधि स्वर्णवर्ण-
मपि षट्पदघाति । २३ वकुल । म० बकूळ । कौ० ओषळ । गु०
बोलसरी । वकुल. सीधुगधश्च स्त्रीमुखधुदाहदः ॥ ६३ ॥ सुरभिर्म-
धुपुष्पश्च भ्रमरानद एव च । केसरः स्थिरकसुमो धन्वी शारदिकस्तथा
॥ ६४ ॥ करकः सीधुसज्ञश्च गूढपुष्पो विशारदः । मद्यामोदश्च मदन-
श्चिरपुष्पस्तु ' राजके ' ॥ ६५ ॥ मधुगधो मद्यगधः सिंहः सिंहकेस-
रक । शीर्षिको ' धन्वकोशे ' तु गवाढ्यो ' गणनामके ' ॥ ६६ ॥

शारदिका शारदश्च दोहली सीधुपुष्पकः । गुणाः । बकुल शीतलो
हृद्यो विषदोषविनाशन ॥ ६७ ॥ मधुरश्च कपायश्च मदाढ्यो हर्षदो
' नृपे ' । तथा च—बकुलकृसुम च रुच्य क्षीराढ्य सुरभि शीतल
मधुर ॥ ६८ ॥ स्निग्धकपाय कथित मलसग्राहक चैव । ' धन्वे '
सुगधिक पुष्प सुषक कथित पुनः ॥ ६९ ॥ स्थिरीकर च दताना
विशद तत्कल गुरु । वातल कफपित्तघ्न ' मदने ' तु प्रकीर्तित ॥ ७० ॥
२४ केतकी । म० श्वेत केवडा । गु० केवडो । केतकी तीक्ष्णपुष्पा
च विकला धूलिपुष्पिका । मेन्या षटदला चैव शिवद्विष्टा
नृपप्रिया ॥ ७१ ॥ क्रकचा दीर्घपत्रा च स्थिरगधा तु
पासुला । मधुपुष्पेदुर्लिका दलपुष्पा तु ' राजके ' ॥ ७२ ॥ ' धन्वे '
तु सूचिकापुष्पो जबूकः क्रकचच्छदः । ' भावे ' तु केतकः प्रोक्तो
' द्रव्ये ' सूचिकपुष्पिका ॥ ७३ ॥ २५ सुवर्णकेतकी । म० सोनके-
वडा, केतकी । गु० सोनकेवडो । स्वर्णादिकेतकी त्वन्या ज्ञेया सा हेम-
केतकी । कनक प्रसवा पुष्पी हिमा छिन्नरुहा तथा ॥ ७४ ॥ विटरुहा
स्वर्णपुष्पी कामखड्गदला ' नृपे ' । ' धन्वतरौ ' तु सप्तोक्ता लघुपुष्पा
सुगधिनी ॥ ७५ ॥ गुणाः । केतकीकृसुम वर्ण्य केशदौर्गन्ध्यनाशन ।
हेमाभ मदनोन्मादवर्धन सौख्यकारि च ॥ ७६ ॥ तस्य स्तनोऽतिशि-
शिरः कटुः पित्तकफापहः । रसायनकरो बन्धो देहदाढ्यकरो ' नृपे '
॥ ७७ ॥ श्लेष्महा विषहा प्रोक्ता केसरो भिष्मरुडुहा । फल तु स्वादु
मेहघ्न कफघातहर ' द्रवे ' ॥ ७८ ॥ २६ सिंदूरी । म० शंदरी ।
गु० सिंदूरी । सिंदूरी वीगपुष्पी च तृणपुष्पी करच्छदः । सिंदूरपुष्पी
शोष्णादिपुष्पी तु ' राजनामके ' ॥ ७९ ॥ ' मदने ' रक्तबीजा स्याद्र-
क्तपुष्पा सुकोमला । ' द्रव्यरत्नाकरे ' चैव सप्तोक्ता रक्तपुष्पिका ॥ ८० ॥
गुणाः । सिंदूरी कटुका तिक्ता कपाया श्लेष्मघातजित् । शिरोतिशमनी
भूतनाशा चडीप्रिया ' नृपे ' ॥ ८१ ॥ ' मदे ' तु रक्तपित्तघ्नी तृष्णा-
घातिहरा हिमा । २७ जाती । म० जाई । गु० जाई, साइली, लवारो ।

वैद्यनाथकैः ॥ १३ ॥ गुणाः । नवमल्लिकाऽतिशैत्या सुरभिः सर्वरोगहृत् ।
 “ नृपे ” ‘ धन्वे ’ वातपित्तनेत्ररोगहरस्तथा ॥ १४ ॥ वीर्ये चोष्णा रसे
 ऐतिका मुखरोगहरा ‘ मदे ’ । लघुर्दोषत्रयघ्नी च कर्णरोगहरा
 भ्रुवं ॥ १५ ॥ ३६ अतिमुक्तः । म० रायनवाळी । गु० रायनेवरी । अति-
 मुक्तः पुंढूकश्च कामकांता तदुत्तरं । मदनी भ्रमरानदा ‘ राजनामनिघ-
 टके ’ ॥ १६ ॥ तथा ‘ गणनिघटे ’ तु वयःकांतः पराश्रयः । कार्मुको
 मंडनश्चैव माधवी भ्रमरोत्सवः ॥ १७ ॥ अविमुक्तः सुवसतो ‘ धन्व-
 तरनिघंटके ’ । गुणाः । अतिमुक्तः कपायः स्वाच्छिशिरः श्रमनाशनः ॥ १८ ॥
 पित्तदाहज्वरांन्मादहिक्काच्छर्दिहरो ‘ नृपे ’ । ३७ यूथिका । म०
 पांढरी जुई । गु० धोळी जुई । यूथिका गणिकांऽवष्टा मागधी बाल-
 पुष्पिका ॥ १९ ॥ मोदनी बहुमधा च भृगानंदा तु ‘ राजके ’ । गुणो-
 ज्ज्वला पुष्पगंधा कर्णिका चारुयूथिका ॥ २० ॥ ‘ धन्वे ’ प्रोक्ता तथा
 ‘ द्रव्ये ’ लता यूथी प्रकीर्तिता । शिखंडी पाटुरा कृडी ‘ गणे ’ प्रोक्ता
 मिषमनैः ॥ २१ ॥ ३८ हेमयूथिका । म० पिंळी जुई, सोनजुई ।
 गु० पीळी जुई । सुवर्णयूथिका चैव सुगंधा हेमयूथिका । युवतीष्टा
 व्यक्तगंधा शिखंडी नागपुष्पिका ॥ २२ ॥ हरिणी पीतयूथी च पीतिका
 कनकप्रभा । मनोहरा च गंधाढ्या पुष्पगंधा ‘ नृपे ’ ‘ द्रवे ’ ॥ २३ ॥
 गाणिका चारुमोदा च ‘ धन्वे ’ तु स्वर्णयूथिका । प्रत्यग्रगंधा युवती यूथिका
 ‘ गणनामके ’ ॥ २४ ॥ गुणाः । यूथिकायुगुल स्वादु शिशिर शर्करा-
 तिन्नुत् । पित्तदाहतृषाहारी नानात्वग्दोषनाशनं ॥ २५ ॥ सितपीतनील-
 मेचकनाम्यः कुसुमेन यूथिकाः कथिताः । तिक्कहिमपित्तकफामयज्व-
 रघ्नो ब्रणाविदोषहराः ॥ २६ ॥ सर्वासा यूथिकानां तु रसवीर्यादिसा-
 म्यता । सुरुपा तु सुगंधाढ्या स्वर्णयूथी तु ‘ राजके ’ ॥ २७ ॥ ‘ धन्वे ’
 तु शंखधवला शखयूथीति कथ्यते । वातास्रमुखदोषघ्नी ‘ द्रव्यरत्नाकरे ’
 स्मृता ॥ २८ ॥ मूर्धाक्षिरोगवातघ्नी प्रोक्ता ‘ मदनपालके ’ । कफवात-
 लमित्युक्तं दतरोगविपापह ॥ २९ ॥ रक्तव्रणहर प्रोक्त वैद्यै ‘ भाव-

प्रकाशके । ३९ कुञ्जक । म० कुञ्ज, कोंकणांत प्रसिद्ध । गु० कुंजडा ।
 कुञ्जको भद्रतरणी वृत्तपुष्पोऽतिकंसरः ॥ ३० ॥ महासहः कंटकाद्यः
 खर्वोऽलिकुलसंकुलः । गुणाः । कुञ्जकः सुरभिः शीतो रक्तपित्तकफा-
 पहः ॥ ३१ ॥ पुष्पं तु शीतलं वष्ये दाहघ्नं रक्तपित्तजित् । ' नृपे '
 ' धन्वे ' कषायस्तु स्वादुश्चैव रसायनः ॥ ३२ ॥ त्रिदोषशमनो
 वृष्यस्तथा संग्रहणः परः । ४० मुचुकुंद । म०, गु० मुचुकुंद । बहु-
 पत्रो मुचुकुंदो सुदलो हरिवल्लभः ॥ ३३ ॥ रक्तपसवश्चार्थाहो लक्ष्म-
 णकः सुपुष्पकः । मनोरमो महामोहो महामोदश्च ' द्रव्यके ' ॥ ३४ ॥
 ' मदने ' तु क्षत्रवृक्षश्चिवुकः प्रतिविष्णुकः । तथा ' भावप्रकाशे ' तु
 चित्रकः परिकीर्तितः ॥ ३५ ॥ गुणाः ॥ मुचुकुंदः कटुतिक्तः कफकास-
 विनाशनश्च कंठकरः । त्वग्दोषशोफशमनो व्रणयामाविनाशनश्चैव ॥ ३६ ॥
 ' नृपे ! ' भावे ' शिरःपीडापित्तास्राविषनाशनः ' । ४१ करुणी ।
 म० करवीरणी, कोंकणांत प्रसिद्ध । गु० करवीरणी । करुणी ग्रीष्म-
 पुष्पी स्याद्रक्तपुष्पी च वारुणी ॥ ३७ ॥ राजमिथा राजपुष्पी सूक्ष्मा च
 ज्वलचारिणी । गुणाः । करुणी कटुतिक्तोष्णा कफमारुतनाशिनी ॥ ३८ ॥
 आग्मानविषविच्छेदिजन्मूर्ध्वश्वातहारिणी । ४२ माधवी । म०, गु०
 माधवी । माधवी चंद्रदली च सुगंधा अमरोत्सवा ॥ ३९ ॥ भृंगमिथा
 भद्रलता भूमिमंडपभूष्णी । प्रोक्ता ' राजनिघण्टके ' तु तथा ' मदन-
 पालके ' ॥ ४० ॥ मंडपश्चैव कामी च पुष्पेद्रो शिटगंधिका । गुणाः ।
 माधवी कटुका तिक्ता कषाया मदगंधिका ॥ ४१ ॥ पित्तकासमणा-
 न्हन्ति दाहशोषहरा ' नृपे ' । ४३ गणिकारी । म०, गु० गणेशी,
 कोंकणांत प्रसिद्ध । गणिकारी कांचनिका कांचनपुष्पी वसंतद्वृती
 च ॥ ४२ ॥ गंधकुसुमातिगोदा वासंती मदमादिनी चैव । प्रोक्ता ' राजनिघंटे '
 तु तथा ' मदनपालके ' ॥ ४३ ॥ गणेरुकः कर्णिकारः कर्णा च गणि-
 कारिका । गणेरुका पीतपुष्पा कर्णिका ' द्रव्यरत्नके ' ॥ ४४ ॥ तथा
 ' गणनिघंटे ' तु प्रोक्ता कनकपुष्पिका । गुणाः । गणिकारी सुरभि-

गु० मोटो शेषती गुलाब । महती राजतरणी अम्लानो वर्ण्यपुष्पकः ।
 सुपुष्पः सुवर्णपुष्पो महासहामिलातकः ॥ ७७ ॥ ' नृपे ' तु देवतरणी
 बृहत्पुष्पा तु ' धन्वके ' । महाकुमारी संप्रोक्ता ' भावनामनिघंटके ' ।
 ॥ ७८ ॥ गुणाः । ' नृपे ' तु राजतरणी कषया कफकारिणी । चक्षु-
 ष्या सर्वदा हृद्या सुरभिः सुरवल्लभा ॥ ७९ ॥ ५३ रक्ताम्लान । म०
 रक्तकोरांटा, अबोली । गु० रातो कांटा अशेलीयो । रक्ताम्लानो रक्त-
 सहश्रापरिम्लानकस्तथा । रक्ताम्लानतकश्चैव रक्तप्रसव एव च ॥ ८० ॥
 मधूत्सवः कुरवको रामालिंगनकामुकः । रागप्रसवकश्चैव सुभगः प्रस-
 वस्तथा ॥ ८१ ॥ तथैव भ्रमरानंदो ' राजनामनिघंटके ' । महासहा तु
 कुरवो रक्ताम्लानतक एव च ॥ ८२ ॥ अम्लानो रक्तपुष्पः स्याच्छोण-
 शिंटी । तथैव च । रक्तशिंटी कंटकिनी पर्णाढ्यः शोणशिंटिका ॥ ८३ ॥
 वर्णपुष्पस्तथा प्रोक्तो वैद्यविद्याविशारदैः । गुणाः । रक्ताम्लानः कटूष्णः
 स्याद्दातशोकज्वरघ्नकः ॥ ८४ ॥ शूलाध्मानहरो वर्ण्यः श्वासकासहरो
 ' नृपे ' ५४ पीताम्लान । म० पिंढा कोरांटा । गु० पीळो कांटा
 अशेलीयो । पीतस्तु किंकिरातस्यात्पीताम्लानः कुरटकः ॥ ८५ ॥
 कनकः पीतकुरवः सुपीतकुसुमस्तथा । सुपीतश्चैव संप्रोक्तो ' राजनाम-
 निघंटके ' ॥ ८६ ॥ सहाचरः सहचरः पुरः सहचरी मता । कुरंटकः
 कुरंटः स्यात्प्रोक्तो वैद्यविशारदैः ॥ ८७ ॥ गुणाः । किंकिरातः कषायो-
 ष्णस्तिकश्च कफवातजित् । दीपनः शोककडूतिरक्तत्वदोषहा ' नृपे '
 ॥ ८८ ॥ ५५ नीलाम्लान । म० निळा कोरांटा, बाणपुष्पी । गु०
 नीळो कांटा अशेलीयो । नीलपुष्पा तु सादासी नीलाम्लानस्तु छादनः ।
 बला चार्तगला चैव नीलपुष्पस्तु ' राजके ' ॥ ८९ ॥ बाणा बाणी
 बाणपुष्पो बाणो नीलकुरंटकः । स्यात्नीलकुसुमा नीलाशिंटी नीलप्रसू-
 नका ॥ ९० ॥ स्यात्कंटार्तगला प्रोक्ता राजसैरेयकस्तथा । तथा त्वोदन-
 पाकी स्यात्संप्रोक्तः केशरंजनः ॥ ९१ ॥ गुणाः । आर्तगला कटूस्ति-
 क्ता कफमारुतशूलनुत् । कंडुकुष्ठव्रणान्हन्ति शोकत्वग्दोषहा ' नृपे ' ॥ ९२ ॥

[अत्र कंटारतगला वन्या नीलक्षिटी (रान निळा कोरांटा) इति ज्ञेया ।
 तथा च शोणी कुरवकनाग्री, कंटकिनी, शोणक्षिटिका (रान अवाली,
 रान रक्तकोरांटा) इति ज्ञेया] ५६ कंटकुरंट । म० पिवळा रानको-
 रांटा । गु० जंगली पीळो कांटा अशेलीयां । कंटकुरंटकः कंटक्षिटी
 वन्या सहाचरी । गुणाः । क्षिटिकाः कट्टकास्तित्ता दंतशूलामयापहाः ॥ ९३ ॥
 कफवातहराश्चैव शोफकासहरास्तथा । त्वदोषनाशकारिण्यः प्रोक्ता ' राज-
 निघंटके ' ॥ ९४ ॥ ' केधे ' तु मधुरः स्निग्धस्तिकोष्णः केशरंजनः । कृष्णकंडूवि-
 पन्नश्च संप्रोक्तो वैद्यनायकैः ॥ ९५ ॥ हिमस्तिकस्तृपानिघ्नो दाहहा केशव-
 र्धनः । बल्यो वृष्यस्त्रिदोषघ्नो ' धन्वंतरिनिघंटके ' ॥ ९६ ॥ वातास्रकफहा
 प्रोक्तो ' द्रव्यरत्नाकरे ' तथा । ५७ उष्ट्रकांडी । म० उताटी । गु०
 उताटी । उक्तकांडी रक्तपुष्पी ज्ञेया करभकाडिका ॥ ९७ ॥ रक्ता
 लोहितपुष्पी च वर्णपुष्पी तु ' राजके ' । गुणाः । उष्ट्रकांडी तु तिकोष्णा
 रुच्या हृद्रोगहारिणी ॥ ९८ ॥ तद्दीजं मधूरं शीतं वृष्यं संतर्पणं ' नृपे ' ।
 ५८ पिंडीतगर । म० पिंडीतगर । कौ० अनंत । गु० पिंडीतगर ।
 तगरं कुटिलं वक्रं विनम्रं कुंचितं नतं ॥ ९९ ॥ शठं च नष्टपास्यं च
 दडहस्तं च बर्हणं । पिंडीतगरकं चैव पार्थिवं राजहर्षणं ॥ ३००० ॥
 कालानुसारकं क्षत्रं दीनं जिह्वं तु ' राजके ' । कालानुसार्यमनृजु ' धन्वे '
 तु नहुष नृपं ॥ १ ॥ बर्हणं ' केयदेवे ' तु ' मदे ' कट्ट महोरगं ।
 कालानुसारिणी चक्रं संप्रोक्तं ' गणनामके ' ॥ २ ॥ गुणाः । तगरं
 शीतलं तिक्तं दृष्टिदोषविनाशनं । भूतोन्मादहरं पथं विषमं ' राजना-
 मके ' ॥ ३ ॥ स्निग्धं दोषत्रयघ्नं स्वाच्छिरोरोगहरस्तथा । अपस्मारहरं
 प्रोक्तं ' धन्वंतरिनिघंटके ' ॥ ४ ॥ ५९ दमनक । म० दवणा । गु०
 डमरो । दमनो दमनकः स्वाह्वन्तो गंधोत्कटोमुनिः । पुडविको ब्रह्मजडा
 जटिलः पांडुरागकः ॥ ५ ॥ पुत्रः पवित्रको दही विनीतो देवशेखरः । तथा
 तपस्विपुत्रः स्वात्प्रोक्तस्तापसपुत्रकः ॥ ६ ॥ कुलपुत्रश्च संप्रोक्तो
 ' राजनामनिघंटके ' । ' धन्वंतरिनिघंटे ' स्वात्प्रोक्तो अपिपुत्रकः ॥ ७ ॥

गु० मोटो शैवती गुलाब । महती राजतरणी अम्लानो वर्ण्यपुष्पकः ।
सुपुष्पः सुवर्णपुष्पो महासहामिलातकः ॥ ७७ ॥ ' नृपे ' तु देवतरणी
बृहत्पुष्पा तु ' धन्वके ' । महाकुमारी संप्रोक्ता ' भावनामनिघंटके '
॥ ७८ ॥ गुणाः । ' नृपे ' तु राजतरणी कषायः कफकारिणी । चक्षु-
प्या सर्वदा ह्या सुरभिः सुरवल्लभा ॥ ७९ ॥ ५३ रक्ताम्लान । म०
रक्तकोराटा, अशेली । गु० रातो कांटा अशेलीयो । रक्ताम्लानो रक्त-
सहश्रापरिम्लानकस्तथा । रक्तामलांतकश्चैव रक्तप्रभव एव च ॥ ८० ॥
मधूत्सवः कुरबको रामालिंगनकामुकः । रागप्रसवकश्चैव सुभगः प्रस-
वस्तथा ॥ ८१ ॥ तथैव भ्रमरानंदो ' राजनामनिघटके ' । महासहा तु
कुरवो रक्ताम्लातक एव च ॥ ८२ ॥ अम्लानो रक्तपुष्पः स्याच्छोण-
क्षिटी । तथैव च । रक्तक्षिटी कटफिनी पण्डिचः शोणक्षिटिका ॥ ८३ ॥
वर्णपुष्पस्तथा प्रोक्तो वैद्यविद्याविशारदैः । गुणाः । रक्ताम्लानः कटूष्णः
स्याद्दातशोफज्वरघ्नकः ॥ ८४ ॥ शूलाध्मानहरो वर्ण्यः श्वासकासहरो
' नृपे ' ५४ पीताम्लान । म० पिंवळा कोरांटा । गु० पीळो कांटा
अशेलीयो । पीतस्तु किंकिरातस्यापीताम्लानः कुरटकः ॥ ८५ ॥
कनकः पीतकुरवः सुपीतकुसुमस्तथा । सुपीतश्चैव संप्रोक्तो ' राजनाम-
निघंटके ' ॥ ८६ ॥ सहाचरः सहचरः पुरः सहचरी मता । कुरंटकः
कुरंटः स्यात्प्रोक्तो वैद्यविशारदैः ॥ ८७ ॥ गुणाः । किंकिरातः कषायो-
ष्णस्तिकश्च कफवातजित् । दीपनः शोफरूडूतिरक्तत्वग्दोषहा ' नृपे '
॥ ८८ ॥ ५५ नीलाम्लान । म० निळा कोराटा, बाणपुष्पी । गु०
नीळो कांटा अशेलीयो । नीलपुष्पा तु सादासी नीलाम्लानस्तु छादनः ।
बला चार्तगला चैव नीलपुष्पस्तु ' राजके ' ॥ ८९ ॥ बाणा बाणी
बाणपुष्पो बाणो नीलकुरंटकः । स्यान्नीलकुसुमा नीलक्षिटी नीलप्रसू-
नका ॥ ९० ॥ स्यात्कंटार्तगला प्रोक्ता राजसैरेयस्तथा । तथा त्वोदन-
पाकी स्यात्संप्रोक्तः केशरंजनः ॥ ९१ ॥ गुणाः । आर्तगला कटुस्ति-
क्तः रुफगारुतशूलनुत् । कटुकुष्ठव्रणान्हन्ति शोफत्वग्दोषहा ' नृपे ' ॥ ९२ ॥

[अत्र कंटारतंगला वन्या नीलशिंठी (रान निळा कोरांटा) इति श्लेषः ।
 तथा च शोणी कुरवकनाग्नी, कटाकिनी, शोणसिटिका (रान वन्य-
 रान रक्तकोरांटा) इति ज्ञेया] ५६ कंटकुरंट । म० विवळा मन्त्र-
 रांटा । गु० जंगली पीळो फांटा अशेलीया । कंटकुरंटकः कंटकुर-
 वन्या सहाचरी । गुणाः । सिटिकाः रुट्टकास्तिचा दंतशूलामयापहाः ॥ १३१ ॥
 कफवातहराश्रैव शोफकासहरास्तथा । त्वग्दोषनाशकारिण्यः प्रोक्ता 'राज-
 निघंटके' ॥ १४ ॥ 'केये' तु मधुरः स्निग्धस्तिचोष्णः केशरंजनः । कृष्टकंटक-
 पत्रश्च संप्राक्तो वैद्यनायकैः ॥ १५ ॥ हिमस्तिकस्तृपानिमो दाहहा केश-
 र्धनः । बल्यो वृष्यस्त्रिदोषघ्नो 'धन्वंतरिनिघंटके' ॥ १६ ॥ वातासकण्टा
 प्रोक्तो 'द्रव्यरत्नाकरे' तथा । ५७ उट्टकांडी । म० उताटी । गु०
 उताटी । उक्तकांडी रक्तपुष्पी ज्ञेया करभकाडिका ॥ १७ ॥ रक्षा
 लोहितपुष्पी च वर्णपुष्पी तु 'राजके' । गुणाः । उट्टकांडी तु तिक्तो-
 रुच्या हृद्रोगहारिणी ॥ १८ ॥ तद्दीजं मधुरं शीतं वृष्यं संतर्पणं 'नृपे' ।
 ५८ पिंडीतगर । म० पिंडीतगर । कौ० अनंत । गु० पिंडीतगर ।
 तगरं कुटिलं वक्रं विनम्रं कुंचितं नतं ॥ १९ ॥ शठं च नहुपाख्यं च
 दृढहस्तं च बर्हणं । पिंडीतगरकं चैव पार्थिवं राजहर्षण ॥ २० ॥
 कालानुसारकं क्षत्रं दीनं जिह्वं तु 'राजके' । कालानुसार्यमनृजु 'धन्वे'
 तु नहुप नृपं ॥ १ ॥ बर्हिण 'केयदेवे' तु 'मदे' कट्ट महोरयं ।
 कालानुसारिणी चक्रं संप्रोक्तं 'गणनामके' ॥ २ ॥ गुणाः । तगर
 शीतलं तिक्तं दृष्टिदोषविनाशनं । भूतोन्मादहरं पथ्यं विपन्न 'राजना-
 मके' ॥ ३ ॥ स्निग्ध दोषत्रयघ्न स्याच्छिरोरोगहरस्तथा । अपस्मारहरं
 प्रोक्तं 'धन्वंतरिनिघंटके' ॥ ४ ॥ ५९ दमनक । म० दवणा । गु०
 डमरो । दमनो दमनकः स्याद्दान्तो गंधोत्कटोमुनिः । पुंडरीको ब्रह्मजटा
 जटिलः पाङ्गुरागकः ॥ ५ ॥ पुत्रः पवित्रको दृढी विनीतो देवशेखरः । तथा
 तपस्विपुत्रः स्यात्प्रोक्तस्तापसपुत्रकः ॥ ६ ॥ कुलपुत्रश्च संप्रोक्तो
 'राजनामनिघंटके' । 'धन्वतरिनिघंटे' स्यात्तपस्वी ऋषिपुत्रकः ॥ ७ ॥

गु० मोटो शैवती गुलाब । महती राजतरणी अम्लानो वर्ण्यपुष्पकः ।
सुपुष्पः सुवर्णपुष्पो महासहामिलातकः ॥ ७७ ॥ ' नृपे ' तु देवतरणी
बृहत्पुष्पा तु ' धन्वके ' । महाकुमारी संप्रोक्ता ' भावनामनिघंटके '
॥ ७८ ॥ गुणाः । ' नृपे ' तु राजतरणी कपाया कफकारिणी । चक्षु-
प्या सर्वदा हृद्या सुरभिः सुरवल्लभा ॥ ७९ ॥ ५३ रक्ताम्लान । म०
रक्तकोरांटा, अचोली । गु० रातो कांटा अशेलीयो । रक्ताम्लानो रक्त-
सहश्रपेरिम्लानकस्तथा । रक्तामलांतकश्चैव रक्तप्रसव एव च ॥ ८० ॥
मधूत्सवः कुरवको रामालिगनकामुकः । रागप्रसवकश्चैव सुमगः प्रस-
वस्तथा ॥ ८१ ॥ तथैव भ्रमरानंदो ' राजनामनिघंटके ' । महासहा तु
कुरवो रक्ताम्लातक एव च ॥ ८२ ॥ अम्लानो रक्तपुष्पः स्याच्छोण-
क्षिटी । तथैव च । रक्तक्षिटी कंटकिनी पण्डिचः शोणक्षिटिका ॥ ८३ ॥
वर्णपुष्पस्तथा प्रोक्तो वैद्यविद्याविशारदैः । गुणाः । रक्ताम्लानः कटूष्णः
स्याद्दातशोकज्वरघ्नकः ॥ ८४ ॥ शूलाध्मानहरो वर्ण्यः श्वासकासहरो
' नृपे ' ५४ पीताम्लान । म० पिंजळा कोरांटा । गु० पीळो कांटा
अशेलीयो । पीतस्तु किंकिरातस्यापीताम्लानः कुरटकः ॥ ८५ ॥
कनकः पीतकुरवः सुपीतकुसुमस्तथा । सुपीतश्चैव संप्रोक्तो ' राजनाम-
निघंटके ' ॥ ८६ ॥ सहाचरः सहचरः पुरः सहचरी मता । कुरंटकः
कुरंटः स्यात्प्रोक्तो वैद्यविशारदैः ॥ ८७ ॥ गुणाः । किंकिरातः कपायो-
ष्णस्तिक्तश्च कफवातजित् । दीपनः शोककंडूतिरक्तत्वग्दोषहा ' नृपे '
॥ ८८ ॥ ५५ नीलाम्लान । म० निळा कोरांटा, बाणपुष्पी । गु०
नीळो कांटा अशेलीयो । नीलपुष्पा तु सादासी नीलाम्लानस्तु छादनः ।
बला चार्तगला चैव नीलपुष्पस्तु ' राजके ' ॥ ८९ ॥ बाणा बाणी
बाणपुष्पो बाणो नीलकुरंटकः । स्यान्नीलकुसुमा नीलाक्षिटी नीलप्रस-
नका ॥ ९० ॥ स्यात्कंटार्तगला प्रोक्ता राजसैर्यकस्तथा । तथा त्वोदन-
पाकी स्यात्संप्रोक्तः केशरंजनः ॥ ९१ ॥ गुणाः । आर्तगला कटुस्ति-
क्ता कफमारुतशूलनुत् । कंडूकृच्छ्रणान्हन्ति शोकत्वग्दोषहा ' नृपे ' ॥ ९२ ॥

[अत्र कंठार्तगला वन्या नीलक्षिटी (रान निळा कौरांटा) इति ज्ञेया । तथा च शोणी कूरबकनाम्नी, कंठकिनी, शोणक्षिटिका (रान अबाली, रान रक्तकौरांटा) इति ज्ञेया] ५६ कंटकुरंट । म० पिंढळा रानको-
 रांटा । गु० जंगली पीळो कांटा अशेलीयां । कंटकुरंटकः कंटक्षिटी
 चन्या सहाचरी । गुणाः । क्षिटिकाः कटुकास्तिक्ता दंतशूलामयापहाः ॥ १३ ॥
 कफवातहराश्वेव शोफकासहरास्तथा । त्वग्दोषनाशकारिण्यः प्रोक्ता 'राज-
 निघंटके' ॥ १४ ॥ 'केये' तु मधुरः स्निग्धस्तित्कोष्णः केशरंजनः । कुष्ठकंडूवि-
 पद्यश्च संप्रोक्तो वैद्यनायकैः ॥ १५ ॥ हिमस्तित्कस्तृपानिघ्नो दाहहा केशव-
 र्धनः । बल्यो वृष्यसिद्धोपघ्नो ' धन्वंतरिनिघंटके ' ॥ १६ ॥ वातासकफहा
 पोक्तो ' द्रव्यरत्नाकरे ' तथा । ५७ उट्टकांडी । म० उताटी । गु०
 उताटी । उट्टकांडी रक्तपुष्पी ज्ञेया करभकांडिका ॥ १७ ॥ रक्ता
 लोहितपुष्पी च वर्णपुष्पी तु ' राजके ' । गुणाः । उट्टकांडी तु तित्कोष्णा
 रुच्या हृद्रोगहारिणी ॥ १८ ॥ तद्दीजं मधुरं शीतं पृथ्वं संतर्पणं ' नृपे ' ।
 ५८ पिंडीतगर । म० पिंडीतगर । कौ० अनंत । गु० पिंडीतगर ।
 तगरं कुटिलं वक्रं विनम्रं कुंचितं नतं ॥ १९ ॥ शठं च नहुषाख्यं च
 दडहस्तं च बर्हिणं । पिंडीतगरकं चैव पार्थिवं राजहर्षणं ॥ २० ॥
 कालानुसारकं क्षत्रं दीनं जिह्वं तु ' राजके ' । कालानुसार्यमनृजु 'धन्वे'
 तु नहुषं नृपं ॥ १ ॥ बर्हिणं ' केयदेवे ' तु ' मदे ' कटु महोरगं ।
 कालानुसारिणी चक्रं संप्रोक्तं ' गणनामके ' ॥ २ ॥ गुणाः । तगरं
 शीतलं तिक्तं दृष्टिदोषविनाशनं । भूतोन्मादहरं पृथ्वं विपद्यं ' राजना-
 मके ' ॥ ३ ॥ स्निग्धं दोषत्रयघ्नं स्याच्छिरोरोगहरस्तथा । अपस्मारहरं
 प्रोक्तं ' धन्वंतरिनिघंटके ' ॥ ४ ॥ ५९ दमनक । म० दयणा । गु०
 डमरो । दमनो दमनकः स्याद्दान्तो गंधोत्कटोमुनिः । पृंडरीको ब्रह्मजटा
 जटिलः पांडुरामकः ॥ ५ ॥ पुत्रः पवित्रको दडी विनीतो देवशेखरः । तथा
 तपस्विपुत्रः स्यात्सोक्तस्तापसपुत्रकः ॥ ६ ॥ कुलपुत्रश्च संप्रोक्तो
 ' राजनामनिघंटके ' । ' धन्वंतरिनिघंटे ' स्यात्तपस्वी ऋषिपुत्रकः ॥ ७ ॥

ब्रह्मजटी तथा 'केये' देवो मुनिमुतो 'गणे' । दामना मुनिपुत्रः
 स्वात्सुगधः पुष्पचामरः ॥ ८ ॥ तपोधनस्तथा प्रोक्तो भिषग्विद्यावि-
 शारदैः । गुणाः । दमनः शीतलरितकः कषायः कटुकस्तथा ॥ ९ ॥
 त्रिदोषद्वद्वकुष्ठमः स्फोटघ्नो 'राजनामके' । भूतदोषहरो हृद्यः प्रोक्तो
 'धन्वनिघटके' ॥ १० ॥ 'केये' तु पिटिकाकडुग्रहणीडातिवारण ।
 अर्शःश्वित्रापहः प्रोक्तो वैद्यै 'मदनपालक' ॥ ११ ॥ ६० वन्यदमनक ।
 म० रानदवणा । गु० वनडमरो । ततश्च वन्यदमनो दमनो वनपूर्वकः ।
 गुणाः । अरण्यदमनः प्रोक्तो वीर्यस्तमनकारकः ॥ १२ ॥ बलदश्रा-
 मदोषघ्नो 'राजनामनिघटके' । ६१ तुलसी । म० तुलसी । गु०
 तुलसी । तुलसी सुभगा तीव्रा पावनी विष्णुवल्लभा ॥ १३ ॥ सुरज्या सुरसा
 ज्ञेया कायस्था सुरदुदुभी । सुरभी बहुपत्नी स्यान्मजरी सा हरिमिषा । १४
 अपेतराक्षसी श्यामा गौरी त्रिदशमजरी । तूष्णी पूतपत्नी स्या 'द्राजनाम-
 निघटके' ॥ १५ ॥ देवदुदुभिका ग्राम्या 'धन्वे' तु बहुमजरी । सुलभा
 विष्णुपत्नी स्यान्माला श्रेष्ठा चामाधवी ॥ १६ ॥ पापघ्नी पत्रपुष्पा स्या-
 न्मालाश्रेष्ठतमा तथा । अमृता वैष्णवी वृद्धा सुगधा गधहारिणी ॥ १७ ॥
 पर्णासिः सुवहा पुण्या कुठेरकः कठिंजरः । सुरवल्ली तथा श्रीः स्वात्स-
 प्रोक्ता प्रेतराक्षसी ॥ १८ ॥ स्यात्कृष्णवल्लभा प्रोक्ता तथा सुरभिजरी ।
 ६२ कृष्णतुलसी । म० फाळी तुलसी । गु० फाळी तुलसी । स्यात्कृ-
 ष्णतुलसी कृष्णा कृष्णपर्णी करालकः ॥ १९ ॥ ६३ श्वेततुलसी । म०
 पाटरी तुलसी । गु० धोळी तुलसी । ततः श्वेततुलसी स्याच्छ्रुता लक्ष्मीः
 सिताह्वया । गुणाः । तुलसी कटुतिक्तोष्णा वातघ्नी श्लेष्मवातजित् ॥ २० ॥
 जतुमूवकृमिघ्नी स्याद्रुचिकृ 'द्राजनामके' । तुलसी चाऽसिता श्वेता
 गुणैस्तुल्या मकीर्तिता ॥ २१ ॥ कासलूताहरा प्रोक्ता 'गणनामनिघटके' ।
 पित्तकृदाहृद् हृद्या दीपनी कुष्ठनाशिनी ॥ २२ ॥ कफघ्नी रक्तकुच्छुभी
 श्वासघ्नी तु 'मदे' स्मृता । हिक्कान्वराविपत्नी स्याद्दोग्ध्रघ्नी तु शूलहा
 ॥ २३ ॥ ६४ मरुचकः । म० मरवा । गु० मरुवो । मरुवः खरपत्रस्तु

गंधपत्रः फणिज्जकः । बहुवीर्यः शीतलकः सुराह्वश्च समीरणः ॥ २४ ॥
जंबीरः प्रस्थकुसुमो ज्ञेयो मरुवकस्तथा । आजन्मसुरभिपत्रो मरीचो
‘ राजनामकं ’ ॥ २५ ॥ फणी मरुत्तकश्चैव मरुर्मरुवको ‘ धने ’ ।
‘ केयदेवनिघटे ’ तु सुखात्मकः खरबुकः ॥ २६ ॥ मरुत्तीक्ष्णो ‘ मदे ’
चैव तथैव प्रस्थपुष्पकः । सुगधो मंजरीकश्च मरिचः कुलसौरभः ॥ २७ ॥
द्विधा मरुवकः प्रोक्तो श्वेतश्चैव सितेतरः । श्वतो भेषजकार्ये स्यादपरः
शिवपूजेन ॥ २८ ॥ गुणाः । मरुवः कटुतिकोष्णः कृमिकृष्टविनाशनः ।
विड्वधाध्मानशूलघ्नो मांयत्वग्दोषहा ‘ नृप ’ ॥ २९ ॥ ‘ केये ’ तु
कफपित्तास्रकृष्णकडूज्वरापहः । लघुः शूलहरः प्रोक्तो वैद्यै ‘ द्रव्यनिघं-
टके ’ ॥ ३० ॥ वृश्चिकादिविपन्नश्च श्लेष्मवातहरो ‘ मदे ’ । अग्निमदो
भिषक्श्रेष्ठैः प्रोक्तो ‘ भावप्रकाशके ’ ॥ ३१ ॥ ६५ क्षुद्रपणोऽर्जक ।
म० बारीक पानांचा अजवला । गु० शीणो पाननो अजवलो । अर्जकः
क्षुद्रतुलसी क्षुद्रपर्णो मुखार्जकः ॥ ३२ ॥ उग्रगंधश्च जंबीरः कुठेरश्च
कठिंजरः । कुंठो पर्णासकश्चैव ‘ नृपे ’ ‘ मदनपालके ’ ॥ ३३ ॥
६६ श्वेतार्जक । म० पांढरा अजवला, रानतुळस । गु० धोळो
अजवलो । सितार्जकस्तु वैकुंठो वटपत्रः कुठेरकः । जंबीरो
गंधबहुलः सुमुखः फटुपत्रकः ॥ ३४ ॥ ‘ नृपे ’ प्रोक्तस्तथा
‘ धन्वे ’ पर्णासो त्रिस्वगंधकः । ‘ गणे ’ शुक्लार्जकोवर्ण्यस्तथा
सौगंधिपत्रकः ॥ ३५ ॥ तीक्ष्णश्च श्वेतपर्णासस्तीक्ष्णगंधः सितच्छदः ।
कपित्थार्जक इत्युक्तो त्रिस्वगंधो वटच्छदः ॥ ३६ ॥ ६७ कृष्णार्जक ।
म० काळा अजवला । गु० काळो अजवलो । कृष्णार्जकः कालमालो
मालुकः कृष्णमालुकः । गरघ्नो कृष्णमल्लीका ‘ नृप ’ तु वनवर्वरः ॥ ३७ ॥
वर्वरी कारवी ‘ केये ’ करालः कपिलार्जकः । गुणाः । त्रयोऽर्जकाः
कटूष्णाः स्युः कफवातामयापहाः ॥ ३८ ॥ नेत्रामयहरा रुच्याः सुखप्र-
सवकारकाः । कृत्रिमं च विषं हन्यु रक्तदोषविनाशनाः ॥ ३९ ॥
‘ नृपोक्ता ’ ‘ द्रव्यरत्ने ’ तु कफवातज्वरापहा । अर्शादद्रुकृमिघ्नीति

प्रोक्ता ' मदनपालके ' ॥ ४० ॥ अरुचिच्छर्दिहरेति प्रोक्ता
 ' गणनिघंटके ' । कटुः पाके विदाही च तीक्ष्ण हृद्या रुचिमदा
 ॥ ४१ ॥ दीपनः पित्तला चैव श्वासकासहरा भयं । हृद्रोगपार्श्वशु-
 लघ्नी प्रोक्ता ' केयनिघंटके ' ॥ ४२ ॥ ६८ वनवर्बरिका । म० सुगंध
 अजवला । गु० सुगंध अजवलो । वर्बरिकाऽन्या तु सुगंधिः सुप्रसन्नकः ।
 द्रोणोत्कृशी विषघ्नश्च सुमुखः सूक्ष्मपत्रकः ॥ ४३ ॥ निद्रालुः शोफहारी
 च सुवक्त्रो ' राजनामके ' । सुवदनस्तथा सौम्यो गरुध्नः कटुपत्रकः
 ॥ ४४ ॥ ' धन्वंतरिनिघटे ' तु संप्राक्ता वैथनायकेः । गुणाः । वन-
 वर्बरिका चोष्णा सुगंधा कटुका तथा ॥ ४५ ॥ पिशाचवान्तिभूतघ्नी
 प्राणसंतर्पणा ' नृपे ' । पित्तकुत्सार्श्वशूलघ्नी श्वासदौर्गन्ध्यकासहा ॥ ४६ ॥
 फफानिलविपघ्नी च ' धन्वंतरिनिघंटके ' । ६९ गंगापत्री । म० गंगा-
 वर्ती । कौ० भांवरूड । गंगापत्री सुपत्री स्वात्सुबधा गंधपत्रिका ॥ ४७ ॥
 गुणाः ॥ गंगापत्री कटूष्णा च वातव्रणहरा ' नृपे ' । ७० पार्ची । म०
 पाच । गु० पानडी । पार्ची मरकतपत्री हरितलता हरितपत्रिका पत्री
 ॥ ४८ ॥ सुरभिर्भृष्टारिष्ठा गारुत्मतपत्रिका तु ' नृपे ' । स्पृक्षा देवी
 देवपत्री निर्मात्या ब्राह्मणी बधूः ॥ ४९ ॥ ' द्रव्यरत्नाकरे ' प्रोक्ता
 भिषग्विद्याविशारदैः । गुणाः । पार्ची कटूष्णा तिक्ता च कपाया वात-
 रोगहा ॥ ५० ॥ ग्रहभूनव्रणघ्नी च त्वग्दोषापहरा ' नृपे ' । दाहवृष्णा-
 विपघ्नीति ' द्रव्यरत्नाकरे ' स्मृता ॥ ५१ ॥ ७१ वालक । म० पांढरा
 वाला । गु० धोळो वालो । वालकं वारिपर्यायैरुक्तं न्हवि-
 रकं तथा । केश्यं वज्रमुदीच्यं च पिगं च ललनाप्रियं
 ॥ ५२ ॥ वालं च कुंतलोशरिं कचामोदं तु ' राजके ' ।
 न्हविरे वारि तायं च पिगं तु जलमंजुजं ॥ ५३ ॥ फचमाचमन ' धन्वे '
 गंधमूलं तु ' द्रव्यके ' । ' मणे ' वरिष्ठमन्जाह्व बहिष्ठं केशमव च ॥ ५४ ॥
 फटापनं वीरमद्र वालं केशांबुनाम च । अवदंतं चावदानं कंभु दाहहरं
 तथा ॥ ५५ ॥ गुणाः । वालकं शीतलं तिक्तं पित्तवातितृपापहं । ज्वर-

कष्टातिसारघ्न केश्य श्वित्रव्रणापनुत् ॥ ५६ ॥ ' नृपे ' प्रोक्तं तथा
 ' धन्वे ' कडुघ्न दाहकुष्ठनुत् । पित्तश्लेष्मविसर्पघ्न कफरक्तहर भुव
 ॥ ५७ ॥ दीपन पाचन चैव रक्तपित्तविनाशन । कफघ्न च हृत्लास
 दाह हृद्गदमित्यापि ॥ ५८ ॥ हन्ति ' केये ' भिषक्प्रथैः प्रोक्त विषहर
 ' मदे ' । ७२ चर्चर । म० रानतुळस, काळी बाबरी, वैजयती तुळस ।
 गु० वनतुलसी । चर्चरः सुमुखश्रैव गरघ्नः कृष्णचर्चरः ॥ ५९ ॥ सुकन्दो
 गधपत्रः पूतगधः सुरार्हकः । प्रोक्ता ' राजनिघटे ' तु चर्चरी कबरी
 तथा ॥ ६० ॥ खरपुष्पाऽत्रगधा च वनजा कारवी तुर्गी । गुणाः ।
 चर्चरः कटुकोष्णश्च सुगधिर्वातनाशनः ॥ ६१ ॥ विसर्पविषविश्वसी
 स्वदोषशमनो ' नृप ' । ७३ सुरपर्ण । म० सुरपीण, सुरपत्री । गु०
 सुरपीण । सुरपर्णं देवपर्णं चिम्पर्णं सुगधिक ॥ ६२ ॥ मचिपत्र सूक्ष्म-
 पत्र देवाहं गधपत्रक । प्रोक्त ' राजनिघटे ' तु चिरपत्री तथा स्मृता
 ॥ ६३ ॥ गुणाः । कटूष्ण सुरपर्णं च कृमिश्वासवलासजित् । दीपनं
 कफवातघ्न वर्ण्यं वातहर ' नृपे ' ॥ ६४ ॥ ७४ आरामशीतला । म०
 रामशाली, सुगधपत्रा । गु० आरामशीतला । आरामशीतलाऽऽनदा
 शीतला सा सुनदिनी । रामा चैव महानदा गधाढ्या रामशीतला ॥ ६५ ॥
 ' नृपे ' प्रोक्ता तथा ' केये ' देवगमा तु भूरिका । चिटिका भक्तिका
 भूरिः प्रोक्ता वैद्यविशारदैः ॥ ६६ ॥ गुणाः । आरामशीतला तिक्ता
 शीतला पित्तहारिणी । दाहघ्नी घ्नशापघ्नी विस्फोटकरा ' नृपे '
 ॥ ६७ ॥ रुक्मपित्तास्रजित् प्रोक्ता ' केयदेवनिघटके ' । ७५ कमल ।
 म०, गु० कमल । पाथाज कमल पद्म नलिनाभाजमबुज ॥ ६८ ॥ श्रीपद्म
 चाबुजन्मान्ज नभश्चाबुरुह कज । जलज सारस वार्जं पकजं सरसीरुह
 ॥ ६९ ॥ पकेरुह तामरस शतपत्र कुशेश्य । सहस्रपत्र कुटप ततः
 सलिलज मत ॥ ७० ॥ स्याद्विसृष्टसुम कजमरविन्द महोत्पल । पायो-
 रुह तु राजीव ततः सरमिज स्मृत ॥ ७१ ॥ प्रोक्त वारिरुह चैव पुष्करा-
 भोरुह ' नृपे ' । विसप्तसूननालीकनलानि जलजन्म च ॥ ७२ ॥ कवार जल-

तु सग्राहि प्रोक्त वैद्यविचक्षणैः । ८२ पद्मकंद । म०, गु० रुमळकंद ।
 पद्मकंदस्तु शालूक पद्ममूल कटाह्वय ॥ ६ ॥ शालिन च जलालूक
 प्रोक्त ' राजनिघटके ' । शालूक करहाट च पद्ममूल तु ' वन्वके ' ॥ ७ ॥
 मृणालमूल भिस्माड भिस्सठ पकसूरणः । गोपभद्रः कजमूलं शालु चैव
 प्रकीर्तितः ॥ ८ ॥ गुणाः । शालूक कटुविटम्भि रूक्ष रुच्य कफापह ।
 कपाय कासपित्तघ्न तृष्णादाहहर ' नृप ' ॥ ९ ॥ ८३ किंजल्का म. गु. रुमळके-
 सरा । किंजल्क मकरद च केसर पद्मकेसर । किंज पीत पराग च तुग चापे-
 यक ' नृपे ' ॥ १० ॥ पद्मकिंजल्कमापीत गौर काचनक ' वने ' ।
 तथा ' मदनपाल ' तु काचनाह्वयमारित ॥ ११ ॥ तथा पीतपराग
 च चापेय काचन स्मृत । गुणाः । किंजल्क मधुर रूक्ष कटु चास्य-
 व्रणापह ॥ १२ ॥ शिशिर रुच्य पित्तघ्न तृष्णादाहहर ' नृपे ' । ' मदन'
 ग्राहि सप्रोक्त रक्तार्श कफपित्तजित् ॥ १३ ॥ विपशोपहर चैव कातिद
 ' भावनामके ' । ८४ संवर्तिका । म० रुमळाच्या कौवळ्या पाकळ्या ।
 गु० कमलना कृणा पान । संवर्तिका पद्मपत्र पद्मपर्ण नव दल ॥ १४ ॥
 गुणाः । संवर्तिका हिमा तिक्ता कपाया दाहतृष्टप्रणत् । मूत्रकृच्छ्रगुद-
 व्याधिरक्तपित्तहरा ' भवे ॥ १५ ॥ ८५ कर्णिका । म० ज्वात कम-
 ळ्याचे बीं अमर्ते ता गर्भकोश । गु० कपळकोश । बीजकोशोऽञ्जकर्णी
 स्याद्दराटी बीजमातृका । गुणाः । पद्मस्य कर्णिका तिक्ता कपाया
 मधुरा हिमा ॥ १६ ॥ मुखवैशद्यकृद्गुधी तृष्णास्रकफपित्तनुत् । ' भावप्रकाशे '
 सप्रोक्ता वैद्यविद्याविचक्षणैः ॥ १७ ॥ ८६ उत्पल । म० लहान रुमळ चद्र-
 विकाशी । गु० नहाना कमळ चद्रविकाशी । अनृष्ण चोत्पल चैव रात्रिपुष्प
 जलाह्वयं । हिमाञ्ज सितजलज निशाफुल्ल तु ' राजके ' ॥ १८ ॥
 निशापुष्प तथा प्रोक्त वैद्यविद्याविशारदैः । गुणाः । उत्पल शिशिर
 स्वादु पित्तरक्तार्तिदायन्त् ॥ १९ ॥ दाहभ्रगवमिग्रातिकृमिज्वरहर
 ' नृप ' । ८७ कुमुद, धवलोत्पल । म० कुमुद, पाठर कमळ चद्र-
 विकाशी, कापूतकमळ । गु० पोषणा, धोळा रुमळ चद्रविकाशी ।

निघंटुशिरोमणिः

धवलोत्पलं तु कुमुदं कल्हारं कैरवं तथा ॥ २० ॥ शीतलं शशिकर्त
 च चंद्रान्ज चंद्रिकांबुज । तथेदुकमलं चैव प्रोक्तं 'राजनिघटके' ॥ २१ ॥
 रसितोत्पलं नीलवृत्तं चंद्रकांत शशिप्रियं । गर्दभ श्वेतजलजं तथा सोम-
 प्रिय मतं ॥ २२ ॥ श्वेतोत्पलं कुमुच्चैव शशिप्रभं जलेरुहं । गंधसोमं
 तु श्रीगिहं चद्रेष्टं तु प्रकीर्तितं ॥ २३ ॥ गुणाः । कुमुदं शीतलं स्वादु
 पाके तिक्तं कफापहं । रक्तदोषहरं दाहश्रमपित्तहरं 'नृपे' ॥ २४ ॥
 ८८ नीलोत्पल । म० निळें कमळ चंद्रविकाशी । गु० नीलकमल
 चंद्रविकाशी । नीलोत्पलं तु कंदोत्थं सुगंधं चासितोत्पलं । इर्दावरं चोत्पलकं
 तथा सौमधिकं मतं ॥ २५ ॥ तथा कुवलयं चैव कुड्मलं 'राजनामके' ।
 कंदोष्टं तु तथा भद्रं प्रोक्तं वैद्यविशारदैः ॥ २६ ॥ गुणाः । नीलोत्पलमतिस्वादु
 शीतं सुरभि सौख्यकृत् । पाके तु तिक्तमत्यन्तं रक्तपित्तहरं 'नृपे'
 ॥ २७ ॥ ८९ उत्पलिनी । म० , गु० चंद्रविकाशी कमलिनी । उत्प-
 लिनी कैरविणी कुमुद्वती तदुत्तरं । कुमुदिनी तु चंद्रेष्टा स्यात्कुवलयिनी
 स्मृता ॥ २८ ॥ स्वान्नीलोत्पलिनी चैव तथेदीवरिणी 'नृपे' । तथा
 कुमुदिका चैव संप्रोक्ता चोद्धपमिद्या ॥ २९ ॥ गुणाः । उत्पलिनी हिमा
 तिक्ता पित्तघ्नी रक्तदोषजित् । वान्त्यादिकफकासघ्नी तृष्णाश्रमहरा
 'नृपे' ॥ ३० ॥ ९० कुमुद्वती । म० कुमुदबीज (धांगुडाचे भांतील
 बी) । गु० कुमुदबीज । गुणाः । भवेत्कुमुद्वतीबीजं स्वादु रूक्षं हिमं
 गुरु । ९१ रक्तकुमुद । म० रक्तोत्पल, तांबडं कुमुद । गु० लाल
 कमोद । हळक रक्तकुमुद सोमाख्यं रक्तकैरवं ॥ ३१ ॥ तथा रक्तोत्पलं
 रक्तकल्हारं रक्तसंध्यकं । ९२ जात्युत्पल । म० किंचित् श्वेतरक्तवर्ण
 लहान जातीचें कमल । गु० धोळां लालरंगनु कमल । जात्युत्पलं
 कल्हारं सौम्यकं सौम्यगन्धिक ॥ ३२ ॥ सौगंधिकं सुगंधि च शीतं स्याच्छीत-
 रोहणं । तथा शीतरुहं चैव संप्रोक्तं च वरोत्पल ॥ ३३ ॥ ९३
 कल्हार । म० कल्हार, लहान जातीचें पांढरें कमल । गु० नहानी जा-
 तनुं धोळां कमळ । कल्हारं न्हस्वपाथांज तथा सौगंधिकं मतं । हेमाहं

हंसपाथोज महागंधं वनोत्पल ॥ ३४ ॥ रक्तनाल कर्णपूरं न्हम्बोत्पल-
मिति स्मृत । गुणाः । कन्हारं ग्राहि विष्टमि रूक्ष चातिहिम गुरु
॥ ३५ ॥ ९४ कमलिनीपत्रगुणाः । म० कमळणीच्या पानाचे गुण ।
गु० कमळणीनां पाननां गुण । मधुर शीततुवर कटुक पत्रिनीदल ।
वातलं ग्राहि तिक्त च कफपित्तहर लघु ॥ ३६ ॥ ९५ पुष्पद्रव । म०
१ पुष्पात्नाल मध २ पुष्पाचा सुगंधी अर्क । गु० फूलना मध, फूलना
अर्क । पुष्पद्रवः पुष्पसारः पुष्पस्वेदश्च पुष्पजः । पुष्पनिर्ग्रामकृश्वैव पुष्पा-
वृजन्तु ' राजके ' ॥ ३७ ॥ मकरदः पुष्परसः ' कोशे ' चैव प्रकी-
र्तितः । गुणाः । पुष्पसारः सुगंधिश्च कषायः शीतलः सरः ॥ ३८ ॥
दाहश्रमवमिभ्रान्तिवृष्णापित्तकफापहः । अरोचकास्यरोगघ्नो गौल्यः
सतर्पणः स्मृतः ॥ ३९ ॥ ९६ जात्यादिमोद । जाई आदिकरून
पुष्पाचा परिमल । जाती भाति मृदुर्मनाज्ञमधुराऽऽमोदो मुहूर्तद्वय । द्वैगु-
ण्येन च मल्लिका मदकरी गधाधिका यूथिका ॥ एकाह वनमालिका
मदकर चाह्ला त्रय चपक । तीघ्रागोदमथाष्टवासरमिता मोदान्विता
केतकी ॥ ४० ॥

इति करवीरादिवर्गः समाप्तः ॥

९ आम्रादिवर्गः

१ आम्र । म० अवा । गु० आंबो । आम्रः कामशरश्चूतो रसालः
कामवल्लभः । कामागः सहकारश्च कारिष्ठो माधवद्रमः ॥ ४१ ॥ भृगाभीष्टः
सीधुरसा मधूली कोकिलोत्सवः । वसतद्वृतोऽम्लफलो मोदाख्यो मन्म-
थालयः ॥ ४२ ॥ मध्वावासः सुमदनः पिकुरागो नृपप्रियः । मि-
याम्बुः कोकिलावासः प्रोक्तो ' राजनिघटके ' ॥ ४३ ॥ ' धन्वतरिनि-
घटे ' तु परपुष्टमहोत्सवः । वनपुष्पोत्सवश्चैव मधुद्रुतोऽतिसौ-
रभः ॥ ४४ ॥ वसतपादपश्चैव शरिष्ठो मदिरासवः । सुफलो मधुफलः

स्यान्माकदो मदिरासखः ॥ ४५ ॥ स्यात्पिकनांधव. प्रोक्तः ' केपे ' कोकिलबधुकः । मन्मथः सुपथो भोदः कातः पिकमहोत्सवः ॥ ४६ ॥ शामतैलश्चैत्रवृक्षस्तथा मद्यसखः स्मृतः । तथा ' मदनपाले ' तु पिक-
 बधुर्वनोत्सवः ॥ ४७ ॥ मधुदूतस्तथा ' भावे ' ' गणे ' तु शौण्डिक-
 प्रियः । तथा मधुकरप्रीतः प्रोक्तो मधुकरप्रियः ॥ ४८ ॥ चूतकोऽम्रो
 मनोज्ञश्च भृगोटः पिकवल्लभः । मृपालकः फलश्रेष्ठो मजरी षट्पदा-
 तिथिः ॥ ४९ ॥ वसतद्रुः फलोत्पत्तिः स्त्रीप्रिय. केशवायुधः ।
 अलिप्रियो मधुबधुः पिकप्रियः शुकप्रियः ॥ ५० ॥ तथा वैश्वेश्व
 सप्रोक्तो कोपी तु भ्रमरप्रियः । गुणाः । बालाम्रः पित्तकृच्चैव वात-
 कृत्कफकृत्तथा ॥ ५१ ॥ कंठामयहरश्चैव रक्तदोषप्रदः स्मृतः । त्रिदो-
 षकृद्गुचिदः स्यात्कृषायाम्लरसः स्मृतः ॥ ५२ ॥ पक्काम्रश्च त्रिदो-
 षघ्नो गुरुः स्वादुश्च पुष्टिदः । धातुवृद्धिकरश्चैव तर्पणः
 कातिकारकः ॥ ५३ ॥ तृष्णाश्रमहरः प्रोक्तो ' राजनामनिघटके ' ।
 योनिदोषातिसारघ्नः प्रमेहघ्नश्च ' केपके ' ॥ ५४ ॥ ' द्रव्ये ' तु कफ-
 वातघ्नो व्रणहेति प्रकीर्तितः । ग्राही त्वर्शोहरः प्रोक्तो ' मवने ' वैद्य-
 नायकैः ॥ ५५ ॥ सहकाररसो हृद्यः सुरभिः क्षिग्धरोचनः । त्वङ्मूल-
 पल्लवं ग्राही कषाय कफपित्तजित् ॥ ५६ ॥ पक्काम्रश्चैव हृद्यश्च रुच्य
 वर्णकर स्मृत । प्रोक्त ' धन्वनिघटे ' तु रक्तमासबलप्रदः ॥ ५७ ॥
 २ कोशाम्र । म० कोशिव, । लाल रान आवा । गु० कोशम ।
 कोशाम्रस्तु धनस्कधो वनाम्रो जतुपादपः । क्षुद्राम्रश्चेति रक्ताम्रो लाक्षावृक्षः
 सुरक्तकः ॥ ५८ ॥ ' नृपे ' प्रोक्तस्तथा ' धन्वे ' सुकोशस्तु जतुद्रुमः ।
 तथा कृमिसरुश्चैव कोशाम्रः कृमिवृक्षकः ॥ ५९ ॥ गुणाः । कोशाम्रः
 पित्तकफकृद्वाहकृच्छोफकृत्तथा । वातघ्नश्च तथा पक्क मधुर त्वम्लमेव
 च ॥ ६० ॥ रोचन दीपन बल्य पुष्टिदः ' राजनामके ' । कुष्ठार्शःपित्त-
 निघ्नैव ' द्रव्ये ' व्रणकफापहं ॥ ६१ ॥ तन्मज्जा दीपनी बल्या
 पित्तमारुतजि ' नृपे ' । ग्राही वातहरः प्रोक्तो वधै ' भावमका-

कंटाफलः कंठकारी स्यान्मुरजफलश्च सः ॥ ९५ ॥ चंपकालुश्रपकोपः
 प्रोक्तो वैधावेचक्षणैः । गुणाः । पनसो मधुरश्चैव पिच्छलो गुरुहृद्यकः
 ॥ ९६ ॥ नलवीर्यमदश्चैव भ्रमदाहविनाशनः । रुचिकृद्दुर्जरो ग्राही
 शोपनाशकरस्तथा ॥ ९७ ॥ ईपत्कपायं मधुरं तद्बीजं वातलं गुरु ।
 तत्फलस्य विकारघ्नं रुच्यं त्वग्दोपनाशनं ॥ ९८ ॥ बालं तु नीरसं हृद्यं
 मधुपक्वं तु दीपन । रुचिदं लवणांयुक्तं पनसस्य फलं ' नृपे ' ॥ ९९ ॥
 ' भावे ' शीतगुणः प्रोक्तो विटंभी चामनाशनः । वातघ्नो गुरुदाहघ्नो
 बल्यो कफविवर्धनः ॥ ३२०० ॥ मेढकृत्पनसो वर्ज्यो गुल्मिभिर्मदव-
 क्लिभिः । तथैव तुवरश्चैव वातलो रक्तपित्तहा ॥ १ ॥ वृष्यो विपाके
 स्वादुश्च शीतलस्तर्पणो वृद्धत् । श्लेष्मलो वातपित्तघ्नः ' केये ' रक्तक्षया-
 पहा ॥ २ ॥ ' द्रव्ये ' पित्तहरः प्रोक्तो ' मदे ' शुक्रमदः स्मृतः ।
 क्षतक्षयहरश्चैव ' भावे ' बीजगुणः स्मृतः ॥ ३ ॥ वृष्यो, गुरुमधुश्चैव
 मलबद्धकरस्तथा । मूत्रबद्धकरश्चैव वातपित्तकफापहा ॥ ४ ॥ ११
 ' कदली । म०, गु० फेळ । कदली सुफला रंभा सुकुमारी सकृत्फला । मोचा
 गुच्छफला हस्तिविपाणी गुच्छदंतिका ॥ ५ ॥ काष्ठीरसा च
 ' निःसारा राजेष्टा बालकमिया । ऊरुस्तंभा मानुफला वनलक्ष्मीश्च
 ' राजके ' ॥ ६ ॥ खाद्युफला तथा दीर्घपत्रा ज्ञेया तु ' धन्वके ' ।
 ' स्वादायतच्छदा ' वीरा ग्रंथिनी ' द्रव्यनामके ' ॥ ७ ॥ ' भावे '
 तु वारणनुसा संभोक्ता चांशमत्फला । कदलः कदलासारा तथा
 ' हस्तिविपाणिका ॥ ८ ॥ चर्मण्वती हस्तिनुसाऽवनीसारा तु मोचकः ।
 - स्वाद्दारणनुपा तंतुविग्रहा नगरौषधिः ॥ ९ ॥ ग्रंथिनी ततपत्री च तथा
 वारणवल्लभा । गुणाः । बाल फलं कदल्यास्तु मधुराम्लं कपायक ॥ १० ॥
 पित्तघ्न शिशिरं रुच्यं नालं पुष्यं तु पूर्ववत् । शूलघ्न कदलीपर्णं कंदं तु
 ' कुमिहारि च ॥ ११ ॥ कदल्यास्तु फलं पक्वं कपायं मधुरं हिमं ।
 रक्तपित्तहरं बल्यं वृष्यं कफकर गुरु ॥ १२ ॥ मंदानले न पच्यं च
 दीप्ताम्रौऽसुखद परं । सद्यः शुक्रकर तृष्णाह्नमघ्न कातिद तथा ॥ १३ ॥

संतर्पणं दुर्जरं च प्रोक्तं ' राजनिघंटके ' । विष्टंभि मांसलं दाहक्षुधावा-
 ताम्नाशनं ॥ १४ ॥ ' केये ' प्रोक्तं तथा ' भावे ' मेहघ्नं नेत्ररोग-
 जित् । कदलीगुणाः । क्षिग्धा स्वाद्वी च पित्तासनाशनी योनिदोष-
 जित् ॥ १५ ॥ कफाश्मरीहरा प्रोक्ता ' केयेदेवनिघंटके ' । रंभासारः
 शीतलश्च ग्राही हृद्यस्तृषापहा ॥ १६ ॥ मूत्रकृच्छ्रातिसारघ्नो दाहमो-
 हहरस्तथा । रक्तपित्तहरश्चैव सोमरोगहरो ' द्रवे ' ॥ १७ ॥ १२ काष्ठ-
 कदली । म० लोखंडी केळ । गु० काठकळ । सुकाष्ठा काष्ठकदली कद-
 लीवनसंज्ञका । काष्ठिका दारुकदली ' फलाढ्याऽश्मकदल्यपि ॥ १८ ॥
 वनमोचा शिलारंभा ' राजनामनिघंटके ' । श्वेताऽनुकदली चैव विपद्गी
 कदली तथा ॥ १९ ॥ पाषाणकदली चैव ' धन्वंतरिनिघंटके ' । कर्पा-
 'सवद्बीजफला काष्ठीला तदनंतर ॥ २० ॥ काष्ठीलिकाऽश्मसारा च
 काष्ठा चैव तथा स्मृता । गुणाः । स्यात्काष्ठकदली रुच्या रक्तपित्त-
 हरा हिमा ॥ २१ ॥ गुरुर्मदाभिजननी दुर्जरा मधुरा ' नृपे ' । १३
 गिरिकदली । म० रानकेळ । कौ० चवेणी, कौदर । गु० जंगली केळ ।
 अरण्यकदली चैव तथा गिरिकदल्यपि ॥ २२ ॥ तथा पर्वतमोचा च
 गिरिजा गजवज्रभा । गिरिरंभा तु सा ज्ञेया बहुबीजा तद्भुत्तरं ॥ २३ ॥
 वनरंभा तथा प्रोक्ता ' राजनामनिघंटके ' । गुणाः । वनरंभा हिमा
 बल्या दुर्जरा रुचिवीर्यदा ॥ २४ ॥ वृष्टपित्तदाहशोषघ्नी गुरु-
 श्वेव ' नृपे ' स्मृता । १४ सुवर्णकदली । म०, गु० सोनकेळ ।
 सुवर्णकदली पीता पीतरंभा सुरपिया ॥ २५ ॥ स्वर्णरंभा
 स्वर्णमोचा गौरा स्वर्णफला तथा । ज्ञेया चंपकरंभा च गौररभा सुर-
 भिका ॥ २६ ॥ सुमगा फनकस्तंभा तथा हेमफला मता । प्रोक्ता
 ' राजनिघटे ' तु स्यात्कांचनकदन्यपि ॥ २७ ॥ गुणाः । स्वर्णमोचा
 तु मधुरा दाहनृग्नापहा हिमा । स्वल्पाशने तु पथ्या च गुरुवृष्या कफा-
 पहा ॥ २८ ॥ १५ नारिकेल । म० नारळ, नारळी । कौ० माड ।
 गु० नार्लपेर । नालिकेरो रसाफलः सुतृगः कूचंशेखरः । दृढनीरो नीर-

जूरी स्थूलपिंडा मधुस्रवा ॥ ६२ ॥ फलपुष्पा स्वादुपिंडा हयमसा तु
 ' राजके ' । ' धन्वंतरिनिघंटे ' च स्थूलपिंडा प्रकीर्तिता ॥ ६३ ॥
 दुरारोहा तु खर्जूश्च ' द्रव्यरत्ने ' मृदुच्छदा । तथा ' मदनपाले ' तु
 मृदुला निर्धलीफला ॥ ६४ ॥ फलमुद्गरिका पिंडा पिंडिका
 मधुरारसा । श्रेणी मृदुदला चैव दुरारोहा सुकटिका ॥ ६५ ॥
 तथा वैयैस्तु संप्रोक्ता सुफला द्वीपसंभवा । २१ राजखर्जूरी । म०
 राजपिंडखनूर । गु० राजखजूर । तथाऽन्या राजखर्जूरी राजपिंडा
 नृपप्रिया ॥ ६६ ॥ मुनिखर्जूरिका वन्या राजेष्टा ' राजनाग्नि ' च ।
 गुणाः । पिंडखर्जूरिकायुग्मं गौल्यं स्वादे हिमं गुरु ॥ ६७ ॥ पित्तदा-
 हातिश्वसघ्नं श्रगहर्दीर्घवृद्धिदं । तृष्णा दाहहरा वृष्या मधुरा शोषहा-
 रिणी ॥ ६८ ॥ शीता संतर्पणी बल्या पुष्टिदा वीर्यवर्धनी । वह्निमांसकरी
 रक्तपित्तघ्नी तु विषापहा ॥ ६९ ॥ स्निग्धाह्वया तथा प्रोक्ता खर्जूरी पिंड-
 नागका । मदपित्तकरी चैव वीपनी कफवातजित् ॥ ७० ॥ बलशुक्रकरी
 प्रोक्ता ' भावनामनिघंटके ' । २२ चार । म० चार, चाराळा । म०
 चारोली । चारः स्वादुः खरस्कंधोललनश्चारकस्तथा ॥ ७१ ॥ बहुबल्कः
 प्रियालश्च वनद्रस्तापसप्रियः । स्नेहबीजश्चापपटो भक्षबीजश्च ' राजके ' ॥ ७२ ॥
 ललनाऽम्लफलः शालः सन्नकद्रुर्धनुःपटः । द्राक्षाफलः ' केयदेवे ' मधु-
 राम्लफलो ' गणे ' ॥ ७३ ॥ राजादनस्तापसेष्टस्तथा राजादनी
 ' मवे ' । ' मदे ' धनुः पटश्चैव पियालो मुनिवल्लभः ॥ ७४ ॥
 मुनिप्रियस्तथाऽम्लत्वकशेषो बहुबल्कलः । गुणाः । चारस्य च फलं
 पक्वं वृष्यं गौल्याम्लकं गुरु ॥ ७५ ॥ तद्बीज मधुरं वृष्यं पित्तदाहहरं
 ' नृपे ' । ' केये ' तु कफपित्तघ्नं हिमं स्निग्धं च बृंहणं ॥ ७६ ॥
 रक्तपित्तादिवातघ्नं क्षतक्षयहरं तथा । रक्तदोषहर ' द्रव्ये ' ' मदे '
 ' भावे ' तृपापहं ॥ ७७ ॥ विष्टंभि कफदं बल्यं सरं चैव तथा स्मृतं ।
 चारमूलं तु त्वर रक्तरुक्कफपित्तहृत् ॥ ७८ ॥ तन्मज्जा मधुरा वृष्या
 पित्तानिलहरा ' धने ' । २३ भल्लातक । म० त्रिवा, भिलावा । गु०

मिलामा । भल्लातकोऽभिर्दहनस्तपनोरुक्करोऽनलः ॥ ७९ ॥ कृमिघ्नस्तैल-
बीजश्च वातारिः स्फोटबीजकः । पृथग्बीजो धनुर्वृक्षो भल्लातो बीजपा-
दपः ॥ ८० ॥ बन्धिर्वीरतरुश्चेति विज्ञेयो ' राजनामके ' । उष्णोऽभि-
कोऽरुक्करश्च धनुरभिमुखी ' धने ' ॥ ८१ ॥ अरुक्को व्रणकृद्ग्ली स्फोट-
हेतुश्च ' केयके ' । वीरवृक्षोऽभिवक्त्रश्च शोफकृन्मदने ' स्मृतः
॥ ८२ ॥ ' गणे ' स्फोटकरश्चैव क्षतकृत्परिकीर्तितः । अशोहितो निर्द-
हनो महातीक्ष्णश्च रजकः ॥ ८३ ॥ रक्तहरः स्नेहबीजश्चानलो
भूतनाशनः । अन्तःसत्त्वा शाफकरो दुर्दणो भेदनोऽभिकः ॥ ८४ ॥
गुणाः । भल्लातकः कटुस्तिक्तः कषायोष्णः कृमीञ्जयेत् ।
कफवातोदरानाहमेहदुर्नामनाशनः ॥ ८५ ॥ भल्लातकफल कोष्ण कषाय
मधुर स्मृत । श्वासानाहविव्रधघ्न श्रमशूलकफार्तिजित् ॥ ८६ ॥ जठरा-
ध्मानकृमिघ्नश्च तन्मज्जा शोषदाहहृत् । पित्तघ्नी तर्पणी वातारोचकघ्नी
तु दीपनी ॥ ८७ ॥ ' नृपे ' प्रोक्ता तथा ' द्रव्ये ' गुल्मवातहरा स्मृता ।
कृमिघ्ना शुक्रला वृष्या वातश्लेष्महरा गुरुः ॥ ८८ ॥ व्रणज्वरश्वासकुष्ठ-
ग्रहणीविह्विमायजित् । ९४ क्षीरी । म० खिरणी, राजणी । गु०
रायणी । राजादनो राजफलः क्षीरवृक्षो नृपद्रुमः ॥ ८९ ॥ निदबीजो
मधुफलः कपीष्टो माषवोद्भवः । क्षीरी गुच्छफलः प्रोक्तः शुकेष्टो राज-
वल्लभः ॥ ९० ॥ श्रीफलोऽथ दृढस्कधः क्षीरशुक्लः ' राजके ' । राजा-
दनी क्षीरशुक्ला राजन्यः क्षीरशुक्लः ॥ ९१ ॥ ' धन्वतरिनिघटे ' तु
नृपश्च प्रियदर्शनः । फलाध्यक्षो गुरुस्कधः क्षत्रियो वानरप्रियः ॥ ९२ ॥
इक्ष्वाकुः श्रीफलो राजपलाशी च । तथा स्मृतः । मदनकः पलाशी च
राजाह्वः ' केयदेवके ' ॥ ९३ ॥ तथा ' मदनपाले ' तु त्रिबुके मृचि-
लिदकः । दुग्धफला तथा प्रोक्ता शाखामृगप्रियो ' गणे ' ॥ ९४ ॥ इयामबीजो
राजफलः फलाक्षी क्षीरिणी तथा । दृढशाखी क्षीरिका च प्रोक्ता वैद्यावि-
शारदैः ॥ ९५ ॥ गुणाः । राजादनी तु मधुरा पित्तहृद्भ्रुतर्पणी । वृष्या
स्थौल्यकरी हृद्या स्निग्धा मेहहरा ' नृप ' ॥ ९६ ॥ वातघ्नी शीतला

रुच्या प्रोक्ता 'धन्वतगै' ध्रुव । तृष्णामूर्च्छाभ्रगघ्नी च त्रिदोषघ्नी क्षयागहा
 ॥ ९७ ॥ पिष्टार ३ । ग ॥ १ । मद् 'धा' । २५ दाडिम ।
 म० दाळिन, डाळिन । गु० दाडिम । दाडिमा दाडिमासारः कुट्टिमः
 फलशाडनः ॥ ९८ ॥ करको रक्तबीजश्च सुफलो दत्तबीजकः । मध-
 बीजः कुचफलो रोचनः शुकवल्गुमः ॥ ९९ ॥ मणिबीजस्ताथा वल्क-
 फलो वृत्तफलश्च सः । सुनीलो नीलपत्रश्च 'राजनामनिषटके' ॥ ३३० ॥
 स्वाद्मलश्च तथा 'धन्वे' 'भावे' लोहितपुष्पकः । स्याद्रक्तकुसुमः 'केये'
 मधुगम्लः शुकप्रियः ॥ १॥ तथा दशनबीजा च रक्तपुष्पा तु 'द्रव्यके' ।
 दाडिबः पर्वरुट् पिंडपुष्पः पिंडारडालिमो ॥ २ ॥ गुणाः । दाडिम मधुर
 चाम्ल कषाय कासनाशन । वातादिरक्तपित्तघ्न ग्राहि दीपनशीतल ॥ ३ ॥
 भ्रमन्न लघु चोष्ण च रुच्य ज्वरहर स्मृत । दाडिम द्विविध श्लेष्ममल
 तु मधुर तथा ॥ ४ ॥ कफनातहर चाम्ल तापजिन्मधुर 'नृपे' । हृद्य
 मेध्य कठमक्त्रशोषघ्न 'केयदेवके' ॥ ५ ॥ २६ तिंदुक । म० टेभुरणी ।
 गु० टींवरु । तिंदुको नीलमारश्च कालस्कमोऽतिमुक्तकः । स्फूर्जका
 रामणश्चैव स्फूर्जनः स्यदनाह्वय ॥ ६ ॥ 'नृपे' 'धन्वे' स्वः सृष्टः
 स्यदनो रावणस्तथा । रमणः कालसारश्च स्यदिता चाविमुक्तका ॥ ७ ॥
 विस्फूर्जनी दीर्घनखी तिंदुकी विरला वरः । तिंदुलः त्रिदुकस्तिदुर्विस्फु-
 रणी तु 'केयके' ॥ ८ ॥ तथा 'भावप्रकाशे' च प्रोक्ता चासित-
 सारका । 'ततस्त्वमरकोशे' च सप्रोक्तः शितिसारक ॥ ९ ॥ गुणाः ।
 तिंदुकस्तु कषायः स्यात्सग्राही वातकृत्परः । पकस्तु मधुरः क्षिप्तो
 दुर्जर श्लेष्मलो 'नृपे' ॥ १० ॥ 'केये' वातत्रणघ्नश्च 'धन्वे' तु
 कफपित्तजित् । तत्सारः पित्तरोगघ्नः प्रोक्तो 'मदनपालके' ॥ ११ ॥
 'भावेऽ' पक्कफल प्राक्त ग्राहि शीतलवातल । सग्राहि शीतल रक्ष
 विषधारुचिवातकृत् ॥ १२ ॥ बलासापित्तजित्पक्क फल प्रोक्त तु 'केयके' ।
 'मदे' त्वर्शः प्रमेहघ्न श्लेष्मद विषद गुरु ॥ १३ ॥ २७ काकति-
 दुक । म० कारु टेभुरणी, काटे टेभुरणी । गु० काठावाळो टिंवरवो ।

तिदुकोऽन्यः काकपीलुः काकाडः काकतिंदुरुः ॥ १४ ॥ कालस्फूर्जश्च
काकाडः कुपीलुः कारुपीलुकः । पोक्तो ' राजनिघटेक ' तु काकेंदुकी
तु ' केयेके ' ॥ १५ ॥ काकेंदुकः काकतिदुर्धन्वे ' मर्कट-
तिदुकः । जलग्नः कालतिदुश्च कुलको दीर्घपत्रकः ॥ १६ ॥ काकेंदुर्विप-
तिदुश्च कालपीलुस्तु ' भावके ' ॥ गुणाः । तिंदुरुश्च कपायोऽम्लो
गुरुर्वातविकारकृत् ॥ १७ ॥ पक्स्तु मधुरः किंचित्कफकृत्पित्तवान्तिहृत् ।
' नृपे ' ' केये ' तु शीतश्च ' मदे ' ग्राही प्रकीर्तितः ॥ १८ ॥ भाव-
प्रकाशे ' मदकृत्कफपित्तासहृत्तथा । २० अक्षोट । म० अकोड । गु०
अखोड । अक्षोटः पार्वतीयश्च फलमेहो गुडाशयः ॥ १९ ॥ कीरेटः
कदरालश्च मधुमज्जा बृहच्छदः । ' नृपे ' ' धन्वे ' तु आक्षोटः कर्परालः
पृथुच्छदः ॥ २० ॥ स्वादुमज्जा तु सप्रोक्तस्तथा ' द्रव्यनिघटके । ' अक्षो-
टकी वृत्तफलो मदनान्नः स्वरामकः ॥ २१ ॥ आक्षोटः ककरोलश्च
प्रोक्तो ' मदनपालके । पीलुः शैलभवश्चैव प्रोक्तो ' भावप्रकाशके ' ॥ २२ ॥
रेखाफलस्तथाऽक्षोटश्चाखोटश्च पृथक्च्छदः १८ गुणाः । अक्षोटो मधुरो
बल्यः स्निग्धोष्णो वातपित्तजित् ॥ २३ ॥ शीतलो रक्तदोषघ्नः कफकृ-
द्राजनामके । ' द्रव्यरत्ने ' सरः ' प्राक्तो ' गणे ' हृद्रोगनाशनः ॥ २४ ॥
रसे पाके च मधुरः स्निग्धश्च गुरुबृहणः । वृष्यो बल्यश्च विटभी रोचनो
हृद्य एव च ॥ २५ ॥ रक्तक्षयहरश्चैव वातदाहहरः ' केये ' ॥ २९ लघुपीलु ।
म० लहान पीलु, मिरीचें शाड । कौ० सारीकिंकणः । गु० खारी
जाल्य, महाना पीलु । पीलुः शीतसहा सती धानी गुडफलोऽपि च
॥ २६ ॥ विरेचनफलः शाखी श्यामः करभवल्लभः । ' नृपे ' ' धन्वे ' तु
धारी च तथैव करभाप्रियः ॥ २७ ॥ सहस्रांगी सहस्रांशी ' केये '
तीक्ष्णतरुस्तथा । गुणाः । लघुपीलुस्तु कटुकः कपायो मधुराम्लकः
॥ २८ ॥ सरः स्वादुश्च गुल्मार्शः शमनो दीपनो ' नृपे ' । ' मदे ' वाता-
स्ररुफहा ' गणे ' तु बह्निदीपनः ॥ २९ ॥ रक्तपित्तकरश्चैव वस्तिरो-
गहरस्तथा । तस्नेहः कफवातघ्नः प्रोक्तो ' धन्वनिघटके ' ॥ ३० ॥

कफवाताग्नीहृत्तृणदोषोदरघ्नकः । आनाहृष्टो भिषकश्रेष्ठैः प्रोक्तः ' केय-
निघंटके ' ॥ ३१ ॥ ३० बृहत्पीलु । म० थोर पीलु । गु० मोटी जाल्य,
मोटा पीलु । अन्यश्चैव बृहत्पीलुर्महापीलुर्महाफलः । राजपीलुर्महावृक्षो
मधुपीलुस्तु ' राजके ' ॥ ३२ ॥ गुणाः । मधुरस्तु महापीलुर्वृष्यो विष-
विनाशनः । पित्तप्रशमनो रुच्य आमघ्नो दीपनो ' नृपे ' ॥ ३३ ॥
३१ पारेवत । म० उत्तरी, पालेवत, लघु द्वीपांतर खजूरी । गु० पालेवत ।
पारेवतं रैवतकमारेवतमतः परं । ततोऽमृतफलारुख्यं च तथा रैवतकं मतं
॥ ३४ ॥ पारेवतकसंज्ञं च ज्ञेयं मधुफलं ' नृपे ' । पालेवतं तु संप्रोक्तं
तिंदुकाभफलं मतं ॥ ३५ ॥ सितपुष्पं तथा ज्ञेयं ' धन्वंतरिनिघंटके ' ।
तिंदुकाकृतिकलं प्रोक्तं ' सिद्धमंत्रनिघंटके ' ॥ ३६ ॥ तथा
च सिद्धमंत्रे । " पालेवतं मधुरमम्लमिति द्विधा स्या-
त्तिंदुकातिकलं लघुपांडुपुष्पं । नीलच्छदांशिकथितमपरेवतारुख्यं तत्पु-
ष्कराश्रमसमीपवने प्रसिद्धं " ॥ ३७ ॥ गुणाः । पारेवतं स्मृतं रुच्यं मधुरं
कृमिवातजित् । वृष्यं हृद्यं ज्वरघ्नं च तृष्णादाहहरं तथा ॥ ३८ ॥ मूर्च्छा-
भ्रमविशोषघ्नं स्निग्धं वीर्यकरं ' नृपे ' । कफकृत् ' द्रव्यरत्ने ' च ' मदे '
शीतं गुरुष्णकं ॥ ३९ ॥ ' गणे ' तु वह्निशमनं संप्रोक्तं वैद्यना-
यकैः । ३२ महापारेवत । म० माणवक, थोर द्वीपांतर खजूरी । महा-
पारेवतं चैव स्वर्णपारेवतं तथा ॥ ४० ॥ संप्राडनी स्वारिकं च रक्त-
रेवतकं तथा । बृहत्पारेवतं द्वीपखजूरी द्वीपजं ' नृपे ' ॥ ४१ ॥
ततो माणवकं चैव महत्पालेवतं ' मदे ' । रक्तपालेवतं प्रोक्तं ' धन्वंतरि-
निघंटके ' ॥ ४२ ॥ गुणाः । महापारेवतं गौल्यं बलकृत्वुष्टिवर्धनं ।
वृष्यं मूर्च्छाज्वरघ्नं च प्रोक्तं ' राजनिघंटके ' ॥ ४३ ॥ अस्यग्निवातहृ-
श्चैव प्रोक्तं ' केयनिघंटके ' । ३३ मधुकः । म० मोहाचा वृक्ष । गु०
महुडो । मधुको मधुवृक्षश्च मधुष्ठीलो मधुसवः ॥ ४४ ॥ गुडपुष्पो
लोध्रपुष्पो वानप्रस्थश्च माधवः । ' नृपे ' ' केये ' तथा एलाफलश्चैव
महाद्रुमः ॥ ४५ ॥ वनवासस्तीक्ष्णसारो मधुरो गुडपुष्पकः । ' मदे '

गेलाफलश्चैव मधुकाष्ठो मधुद्रुमः ॥ ४६ ॥ मधुपुष्पो मधु-
 कश्च मधुश्चैव तथा स्मृतः । गुणाः । मधुक मधुर शीत
 पित्तदाहश्रमापहं ॥ ४७ ॥ वातल जतुदोषघ्न वीर्यपुष्टिविपद्दन ।
 बृहणीयमह्य च मधुककुसुम गुरु ॥ ४८ ॥ वातपित्तोपशमन फल
 तस्य तु ' राजके ' । ' द्रव्ये ' विषापहश्चैव ' मदे ' तु व्रणरोपणः
 ॥ ४९ ॥ ' केये ' तु तुवर प्रोक्तो व्रणवातकफापहः । तत्पुष्प मधुर शीत
 तत्फल गुरु चाष्णक ॥ ५० ॥ विष्टभि बृहण बन्ध कफघ्नमारुतापह ।
 रक्तपित्ततृषाघ्न च दाहश्वासकरुफापह ॥ ५१ ॥ क्षतक्षयहर प्रोक्त बन्ध
 पक फल तथा । ३४ जलमधूक । म० जलमोहवृक्ष । गु० जलमहडो ।
 ततो जलमधूकश्च मगल्यो दीर्घपत्रकः ॥ ५२ ॥ क्षौद्रप्रियः पतमश्च
 कीरिष्टो गौरिकाख्यकः । मधुपुष्पस्तथा प्रोक्तो ' राजनामनिघटके '
 ॥ ५३ ॥ जलजो न्हस्वपुष्पश्च गौरिका च मधूलिका । जलाख्या
 ' धन्वकोशे ' तु ' केये ' न्हस्वफलस्तथा ॥ ५४ ॥ मधूलो गौर-
 शाखी च मधूली च मधूलकः । मधुगश्चैव स्वादुश्च सप्रोक्तो वैद्यना-
 यकेः ॥ ५५ ॥ गुणाः । मधुपुष्प हिम वृष्ण हृद्य पित्तविदाहहृत् । फल
 चैव तथा वातपित्तघ्न ' राजनामक ' ॥ ५६ ॥ ३५ भव । म०
 न्हीव, कारुणात प्रसिद्ध । गु० रोमफल, ओटफल । भव भण्य भविष्य च
 भावन वक्त्रशोधन । तथा पिच्छलबीज च तच्च रोमफल ' नृपे ' ॥ ५७ ॥
 रोमातिक पिच्छल च ' केयदवनिघटके ' । आविक सपुटाग च तथैव कुसु-
 मोदर ॥ ५८ ॥ गुणाः । मध्यमम्ल करूष्ण च बाल वातरुफापह । पक
 तु मधुराम्ल च रुचिकृद्भ्रमशूलहृत् ॥ ५९ ॥ ' नृपे ' ' केय ' तु विशद हृद्य
 मुखविशोधन । वातल शीतल ग्राहि रक्तच्छर्दिहर ध्रुव ॥ ६० ॥ कफपित्त-
 हर चैव विष्टभाभानकृत् भ्रुव । ३६ आरुक । म० आलुबुखार । ग०
 आलु । आरुक वीरसेन तु वीर वीरास्क ' नृपे ॥ ६१ ॥ तच्च वि-
 याञ्चतुर्जाति पत्रपुष्पादिभेदतः । गुणाः । आरुक मधुर शीत रक्तदोष-
 हर पर ॥ ६२ ॥ अर्शःप्रमेहगुल्मघ्न ' राजनामनिघटके ' । ' केये ' तु

तुवरं भेदि गुरूष्णं कफपित्तजित् ॥ ६३ ॥ पक्वं फलं वृहणं च रोचनं
 गुल्मशोधनं । वातज्वरहरं चैव कफघ्न ' मदने ' स्मृतं ॥ ६४ ॥ ३७ द्राक्षा ।
 म० द्राक्षा । गु० धराख । द्राक्षा चारुकला कृष्णा प्रियाला
 तापमप्रिया । गुच्छकला रसाला च तथाऽमृतफला ' नृपे ' ॥ ६५ ॥
 " अन्या साऽम्ला तु वनजा सा प्रोक्ता करमर्दिका " । गुणाः । द्रा-
 क्षातिगधुराऽम्ला च शीता पित्तार्तिदाहजित् ॥ ६६ ॥ मूत्रदापहा
 रुच्या वृष्या सतर्पणी ' नृपे ' । हृद्या स्वर्या तु स्निग्धा च तृष्णाश्वास-
 क्षयापहा ॥ ६७ ॥ रक्तपित्तज्वरघ्नी च प्रोक्ता ' धन्वनिघंटके ' । ३८
 गोस्तनी । म० काळी द्राक्षे । गु० काळी द्राख । मृद्दीका गोस्तनी
 हैमवती दीर्घफला हिमा ॥ ६८ ॥ स्वात्कपिलफला मृद्दी चोत्तरापथि-
 का तथा । काश्मीरी शतवर्ष्या च मधुली सुफला मता ॥ ६९ ॥ हागूरा
 च कपिलद्राक्षा तु हरिता तथा । स्यादमृतरसा ज्ञेया तथा मधुफला
 स्मृता ॥ ७० ॥ मधुवल्ली ' नृपे ' प्रोक्ता ' धन्वे ' मधुरसा स्मृता ।
 स्वाद्दी तु कपिला ' केपे ' गुडा शृष्णा फलोत्तमा ॥ ७१ ॥ स्वाहुफला
 महायोनिर्वृहणी मधुसंभवा । गोस्तना तु तथा प्रोक्ता यक्ष्मघ्नी मधुव-
 ल्लरी ॥ ७२ ॥ गुणाः । गोस्तनी मधुरा शीता हृद्या च मदहर्षणी ।
 दाहमूर्च्छाज्वरश्वासतृषाहल्लासजि ' नृपे ' ॥ ७३ ॥ स्निग्धानुलोमनी
 वृष्या रक्तवातश्रमापहा । श्वासकासहरा प्रोक्ता ' धन्वंतरिनिघंटके '
 ॥ ७४ ॥ ३९ काकलीद्राक्षा । म० किसमिस, बेदाणा । गु० किस-
 मिस । अन्या सा काकलीद्राक्षा जंबुका च फलोत्तमा । लघुद्राक्षा च
 निर्बीजा सुवृत्ता रुचिकारिणी ॥ ७५ ॥ गुणाः । शिशिरा श्वासह-
 ल्लासनाशिनी जनवल्लभा । द्राक्षाविशेषगुणाः । द्राक्षावालफलं कटूष्ण-
 विशेदं पित्तास्रदोषप्रदं । मध्यं चाम्लरसं रसान्तरगते रुच्यातिवह्निप्रदं ॥
 पक्वं चेन्मधुरं तथाऽम्लसहितं तृष्णास्रपित्तापहं । पक्वं शुष्कतमं श्रमार्ति-
 शमनं संतर्पणं पुष्टिदं ॥ ७६ ॥ शीता पित्तास्रदोषं दमयति मधुरा
 स्निग्धपाकाऽतिरुच्या चक्षुष्या श्वासकासश्रमवमिश्रमनी शोफतृष्णाज्वरघ्नी ।

दाहाध्मानभ्रमादीनपनयति परा तर्पणी पक्कशुष्का द्राक्षा सुक्षीणवीर्या-
 नमि मदन हलाकलिदक्षांस्विधत्ते ॥ ७७ ॥ प्रोक्ता ' राजनिघटे ' तु
 वैद्यविद्याविशारदैः ॥ ७८ ॥ ४० कर्मार । म० कर्मर । गु० कर्मरका । कर्मरिकः
 कर्मरकः कर्मारः कर्मरस्तथा । धाराफलः पीतफलः स्यान्मुद्गरफलः स्मृतः
 ॥ ७९ ॥ तथा मुद्गरकः प्रोक्तो ' राजनामनिघटके ' । कर्मरम नामफल मन्व्य
 पिच्छलबीजक ॥ ८० ॥ प्राक्त ' मदनपाले ' तु भिषग्विद्याविशारदैः । गुणाः ।
 कर्मारकोऽम्ल उष्णश्च वातहृत्पित्तकारकः ॥ ८१ ॥ पक्कस्तु मधुराम्ल-
 स्याद्द्वलपुष्टिरुचिप्रदः । ' नृपे ' प्रोक्ता ' मदे ' चैव कफवातहरस्तथा ॥ ८२ ॥
 ४१ परूपक । म०, गु० फालसा । परूपक नीलपर्ण गिरिपीलु परावर ।
 नीलमंडलमत्पास्थि परुष च परु ' नृपे ' ॥ ८३ ॥ परिमंडलमध्यास्थि नील-
 वर्ण परापर । परूप चैव ' धन्वे ' तु ' गणे ' म्नार्दात्तमडल ॥ ८४ ॥
 मुदुफल तथा ' केये ' रोपण धन्वनच्छद । नागद्रुगोपम चैव प्रोक्त
 वैद्यविशारदैः ॥ ८५ ॥ गुणाः । परुषक च कटुम्ल चामं पित्तकर
 तथा । कफवातापह चैव सोष्ण पक्क रुचिप्रद ॥ ८६ ॥ मधुर तर्पणं
 पित्तशोकघ्न ' राजनामके ' । ' भावे ' पक्कफल प्रोक्त ज्वरक्षयसमीर-
 जित् ॥ ८७ ॥ ' केये ' तु शुकल शीत हृद्य विष्टभि बृहण । वाता-
 दिपित्तरक्तघ्न नृपणादाहहरं तथा ॥ ८८ ॥ ४२ अश्वत्थ । म० पिंपळ ।
 गु० पीपळो । अश्वत्थश्चाच्युतावामश्वलपत्रः १. वित्रकः । शुभदो बोधि-
 वृक्षश्च याज्ञिको गजभक्षकः ॥ ८९ ॥ भीमान्क्षीरद्रुमो विप्रो मंगल्यः
 श्यामलश्च सः । पिंपळो गृह्यपत्रश्च सेव्यः सत्यः शुचिद्रुमः ॥ ९० ॥
 चैत्यद्रुमो धन्यवृक्षो ' राजनामनिघटके ' । गजाशनो वन्यवृक्षस्तथैव
 श्यामलच्छदः ॥ ९१ ॥ ' धन्वे ' तु केशवावातः ' केये ' तु क्षीर-
 पादप । बोधिसत्त्वश्च लक्ष्मीदान् बोधिश्च स्वादुबीजकः ॥ ९२ ॥ बोधि-
 द्रुश्च तथा ' द्रव्ये ' श्रीवृक्षो द्विरदाशनः । महाद्रुमो नामबधुर्देवात्मा
 केशवालयः ॥ ९३ ॥ कृष्णावातश्वलदलश्चैत्यद्रुर्बोधिपादपः । हरि-
 वासस्तथा बोधितरुः स्यात्कुजगशनः ॥ ९४ ॥ गुणाः । अश्वत्थो

' गणे ' । ४८ नयदुंबरिका । म० नदी उंबर । गु० नदी उंबरो । नयदुं-
 बरिका चान्या लघुपत्रफला तथा ॥ २८ ॥ लघुहेमदुघा प्रोक्ता लघुपूर्व-
 सदाफला । लघ्वाद्युदुंबराह्या स्यात्प्रोक्ता ' राजनिघटके ' ॥ २९ ॥ गुणाः ।
 रसवीर्यविपाकेषु किंचिन्गुणा च पूर्वतः : । ४९ कृष्णोदुंबरिका । म०
 काळा उंबर, भुई उंबर । कौ० बोखाडा, गांध्या उंबर । गु० देह उं-
 बरो, गांडा उंबरो । कृष्णोदुंबरिका चान्या खरपर्जा शिवाटिका ॥ ३० ॥
 उदुंबरी च कठिना कुष्ठमी फल्गुवाटिका । अजाक्षी फल्गुनी चैव मलयु-
 श्वित्रभेषजा ॥ ३१ ॥ काकोदुंबरिका चैव ध्वाक्षनाम्नी तु ' राजके ' ।
 फल्गुनी फलसंभारा राजफल्गुस्तु ' धन्वके ' ॥ ३२ ॥ कक्षाफल्गुः फ-
 ल्गुवाटी फलिनी जपने फला । उदुंबरी तथा ' केये ' मलपूर्मूलकर्कटी
 ॥ ३३ ॥ मंदारफलिका प्रोक्ता वायसी ' गणनामके ' । कर्कशच्छदना
 युक्ता स्वसुमा हेगदग्धिका ॥ ३४ ॥ उदुंबरफला भद्रा काकश्च खरप-
 त्रिका । क्षुद्रोदुंबरिका चैव भद्रोदुंबरिका तथा ॥ ३५ ॥ तथा
 बहुफला क्षुद्रोदुंबराश्वित्रभेषजा । गुणाः । काकोदुंबरिका शीता
 पक्वा गौल्याऽल्मिका कटुः ॥ ३६ ॥ त्वग्दोषपिचरक्तघ्नी तद्वत्क
 चातिसारजित् । उदुंबरत्वचा शीता कपाया व्रणनाशिनी ॥ ३७ ॥
 गुर्विणीगर्भसंरक्षे हिता स्तन्यप्रदा ' भूपे ' । ' केये ' तु
 तुमरा तिक्ता स्तभिर्मी कफपित्तजित् ॥ ३८ ॥ व्रणादिश्वित्रकुष्ठघ्नी
 कामलापांडुनाशनी । तत्फलं तर्पणं ग्राहि विष्टंभि दाहनाशनं ॥ ३९ ॥
 बृंहणं तु त्रिदोषघ्नं कफरक्तहरं तथा । त्वग्दोषशोफनिःप्रोक्तं ' द्रव्यरत्ना-
 करे ' ध्रुवं ॥ ४० ॥ ५० बदरी । म० बोर । गु० बोरडी । बदरो
 बदरी कोलः कर्कधूः फेनिलः स्मृतः । सौवीरको गुडफलो बालेष्टः
 फलशैशिरः ॥ ४१ ॥ दृढबीजो वृत्तफलः कंठकी वक्रकंठकः । सुबीजः
 सुफलः स्वच्छः प्रोक्तो ' राजनिघटके ' ॥ ४२ ॥ कोला कोलिर्गुंडा
 कोली राष्ट्रवृद्धिकरी ' गणे ' । कर्कधुर्बदरिः प्रोक्ता तथा गृध्रनखी
 स्मृता ॥ ४३ ॥ फलं तु बदरं कोलं सौवीरं फेनिलं कुहं । कर्कधुकं

कोशफलं कोलकं कुवलं तथा ॥ ४४ ॥ कोलात्मजः स्वादुर्कं च प्रोक्तं
 वैद्यविशारदैः । गुणाः । बदरं चाम्लमधुर, कषायं पक्वमेव च
 ॥ ४५ ॥ उष्णं रुचिकरं रक्तश्रमशोषार्तिनाशन । अतिसारहर प्रोक्तं
 पाचनं तु तथा स्मृतं ॥ ४६ ॥ बदरस्य पत्रलेपो ज्वरदाहविनाशनः ।
 त्वचा विस्फोटशमनी बीजं नेत्रामयापहं ॥ ४७ ॥ कफवातहरं चैव
 पित्तानिलहर ' धने ' । ' केये ' मज्जा वीर्यदा च श्वासकासतृषापहा
 ॥ ४८ ॥ दाहच्छर्दिहरा प्रोक्ता वातपित्तहरा तथा । ५१ राजबदर ।
 म० रायबोर । गु० रायबोरडी । नृपटो राजबदरः स्यान्नृपबदरस्तथा
 ॥ ४९ ॥ स्याद्राजवल्लभश्चैव मधुरः फल एव च । पृथुकोलो राजकोल-
 स्तनुबीजस्तथा ' नृपे ' ॥ ५० ॥ स्निग्धच्छदा कोशफला हस्तिको-
 लीति ' द्रव्यके ' । सौबीरिका तथा प्रोक्ता वैद्यैर्मदनपालके ॥ ५१ ॥
 गुणाः । मधुरो राजबदरो दाहपित्तग्निलापहः । वृष्यः शीतो वीर्यदश्च
 श्रमशोषहरो ' नृपे ' ॥ ५२ ॥ ५२ भूबदरी । म० भूयबोर, चण-
 बोर । गु० चणिया बोर । भूबदरी क्षितिबदरी बल्लीबदरी च बदरिवल्ली
 च । बहुफलिका लघुबदरी बदरफली सूक्ष्मबदरी च ॥ ५३ ॥ प्रोक्ता
 ' राजनिघटे ' तु भिषक्शास्त्रज्ञपंडितैः । तथा ' मदनपाले ' तु लघ्वी
 कर्कधुका धुका ॥ ५४ ॥ गुणाः । तथा भूबदरी चाम्ला मधुरा कफवा-
 तजित् । दीपनी पाचनी रुच्या किंचित्पित्तासकारिणी ॥ ५५ ॥ ५३
 लघुबदर । म० क्षुद्रबोर, चोराटी । गु० नहानी बोरडी । सूक्ष्मफलो
 बदरोऽन्यो बहुकटः सूक्ष्मपत्रको दुस्पर्शः । मधुरः शबराहारः शिखिप्रि-
 यश्चैव निर्दिष्टः ॥ ५६ ॥ गुणाः । लघुबदरं मधुराम्लं पक्वं कफवातनाशनं
 रुच्यं । स्निग्धं तु जन्तुकारकमीषत्पित्तार्तिदाहशोषघ्न ॥ ५७ ॥ प्रोक्तं
 ' राजनिघटे ' तु वैद्यविद्याविशारदैः । ' केये ' तु शुष्कबदरीतृषाऽऽमघ्नी
 च दीपनी ॥ ५८ ॥ श्लेष्ममारुतपित्तघ्नी वैद्यैः प्रोक्ता न संशयः । ५४
 बीजपूर । म० महालुंग । गु० बीजोरु । बीजपूरो बीजपूर्णः पूर्णबीजः
 सुकेसरः ॥ ५९ ॥ बीजकः कसराम्लश्च मातुलिगः सुपूरकः । रुचको

बीजफलो जन्तुघ्नो दंतुरत्वचः ॥ ६० ॥ पूरको रोचनफलो 'नृपे'
 प्रोक्तस्तथा 'धने' । कुमिघ्नो मातुलुंगश्च केशरी फलपूरकः ॥ ६१ ॥
 अम्लोऽम्लको वराम्लश्च लुंगको बीजपूरकः । तथाम्लकेशरः प्रोक्तो
 मध्यकेशर एव च ॥ ६२ ॥ बीजाह्वः पूरकाह्वश्च संप्रोक्तो
 वेद्यनायकैः । गुणाः । बीजपूरफलं त्वम्लं कटूष्णं श्वासकास-
 जित् ॥ ६३ ॥ कठशुद्धिकरं हृद्यं दीपनं वातनाशनं । रुच्यं 'नृपे'
 तथा 'धन्वे' तूष्णाघ्नं 'केयवेकके' ॥ ६४ ॥ जिह्वाहृच्छोषनं श्वास-
 कफकासवमिघ्नकं । शूलघ्नं 'द्रव्यरत्ने' च दीपनाम्लं तु केसरं ॥ ६५ ॥
 लघु संग्राहि गुल्मघ्नमर्शोहृद्रोगश्वासजित् । विवंधाजीर्णकासघ्नं 'ग्रह-
 णीनाशनं 'नृपे' ॥ ६६ ॥ अग्निदीपनकृच्चैव रक्तपित्तकरं 'धने' ।
 शूलहिघ्नोदरघ्नं च मदात्ययहरं तथा ॥ ६७ ॥ रक्तमांसादिबलकृधृद्यं
 वर्ण्यं रुचिपदं । मंदाग्निक्फवातघ्नं श्वासकासापचिघ्नकं ॥ ६८ ॥ वीर्यदं
 पित्तवातघ्नं पार्श्वहृद्द्विस्तिशूलजित् । 'केये' प्रोक्तं 'नृपे' चैव तद्दीजं
 तिक्तकं भवेत् ॥ ६९ ॥ गुल्मार्शःश्वयथुर्हारि 'केये' तूष्णं कुमिघ्नकं ।
 दुर्जरं गर्भदं मूर्च्छामिदघ्नमकरं तथा ॥ ७० ॥ वातश्लेष्महरं बल्यं पित्ता-
 निलहरं 'द्रवे' । तल्पत्रं शीतलं ग्राहि रक्तपित्तहरं 'गदे' ॥ ७१ ॥
 तत्फलं मध्यमं बालं त्रिदोषादिकरं 'नृपे' । पक्व फल वर्णकरं हृद्यं
 पुष्टिबलादिकृत् ॥ ७२ ॥ शूलार्जीर्णविवंधघ्नं कफवातहरं ध्रुवं । श्वास-
 कासाग्निमांयघ्नं शोफारुचिहरं 'नृपे' ॥ ७३ ॥ त्वचा तिक्ता दुर्जरा
 च कुमिघ्नी कफवातजित् । स्निग्धोष्णा तु 'नृपे' प्रोक्ता 'केये'
 कट्टी प्रकीर्तिता ॥ ७४ ॥ गुर्वी शीता स्वादु 'धन्वे' मांसमारुतरोगजित् ।
 'द्रव्ये' तु पित्तला प्रोक्ता त्वचा मध्यगता 'नृपे' ॥ ७५ ॥ रुच्या वातहरा
 शूलकंठजाठररोगजित् । अमिकृच्छर्दिकफहृत्वोक्ता 'धन्वानिघंटके' ॥ ७६ ॥
 'केये' स्वादुर्गुरुः शीता बृंहणी श्लेष्मला स्मृता । तन्मूलं कफकृत्वोक्तं
 दुर्जरं कट्टु पाचकं ॥ ७७ ॥ कृमिगुल्महरं प्रोक्तं 'राजनामनिघंटके' । तत्पुष्पं
 रक्तपित्तघ्नं शीतलं ग्राहि वातजित् ॥ ७८ ॥ 'केये' विपूचिशूलघ्न

मूल त्वशोविबन्जित् । ५५ वनबीजपूर । म० रानमहाळुग । गु०
जगली बिजोरु । वनबीजकपूरश्च वनजो वनपुरक ॥ ७९ ॥ अत्यम्लो
वनबीजश्च गधाढ्या तु वनाद्भवा । देवदूती देवदासी दवेटा मातुलु
गिका ॥ ८० ॥ पीता तु पचनी प्राक्ता 'राजनामि' महाफला ।
गुणा । वनबीजः कटूष्णोऽम्लो रुचिदो वातनाशन ॥ ८१ ॥ आम-
दापकृमिघ्नश्च कफश्वासहरो 'नृपे' । ५६ मधुकर्कटी । म० पपई
पोपई । गु० पोपैयो, झाडचीभडी । मधुबीजरूपूरश्च मधुपर्णा महा-
फला ॥ ८२ ॥ मधुवल्ली वर्धमाना ज्ञेया मधुरकर्कटी । तथा मधुफला
प्रोक्ता मधुकर्कटिका 'नृपे' ॥ ८३ ॥ स्वादुमज्जा तथा प्रोक्ता स्वाद्वी
तु स्वादुकर्कटी । घटालिका स्वादुलिगी मधुकर्कटिका 'कये' ॥ ८४ ॥
'द्रव्ये' घटा तथा प्रोक्ता मधुरा नलिकादलः । एरड-
चिर्मिटो वृक्षचिर्मिटस्तु घटा तथा ॥ ८५ ॥ मध्वेरडस्तु सप्रोक्तो वातकम-
फलस्तथा । गुणा । मधुकर्कटिका स्वादु शिशिरा गुरुदुर्जरा ॥ ८६ ॥
त्रिदे षट्ना तु दाहघ्नी रुच्या वृष्या च 'राजके' । 'धन्व' पित्तास्रजित्योक्ता
भ्रमघ्नी 'भावनामके' ॥ ८७ ॥ क्षयघ्नी श्वासकासघ्नी हिष्माजि 'के-
पदेपके' । ५७ आमलकी । म० आवळी । गु० आवळां । आमलकी
वयस्था च श्रीफला धात्रिका तथा ॥ ८८ ॥ अमृता च शिवा शान्ता
शीताऽमृतफला तथा । जातीफला च धात्रेया ज्ञेया धात्रीफला
तथा ॥ ८९ ॥ वृष्या वृत्तफला चैव रोचनी 'राजनामके' । आमलका
तु सप्रोक्ता जातीफलरसा 'धने' ॥ ९० ॥ तिष्य तिष्यफला धात्री धारा
दिभ्याऽमृतोद्भवा । तिष्यपुष्पा साधुफला 'केवदेवनिघटके' ॥ ९१ ॥
तथाऽकराऽमला शीतफला वृष्यफला स्मृता । पचरसा तु कायस्थाप्रोक्ता
बहुफला तथा ॥ ९२ ॥ शुक्तिश्चैव तथा ज्ञेया सा शुक्कामलकी मता ।
फल त्वामलक तिष्य जातीफलरसा शिव ॥ ९३ ॥ धात्रीफल
श्रीफल च शकल चामृतोद्भव । वृष्य त्वामलकश्चैव
तथाऽमृतफल मत ॥ ९४ ॥ गुणाः । आमलक कषायाम्ल

मधुर शिजिरं लघु । दाहपित्तवमीमेहशोफघ्न च रसायन ॥ ९५ ॥
 कषाय मधुर फिंचिदम्ल रुचिकर कटु । कफघ्नमतिशीत च पित्तास्रघ्न
 श्रमघ्नक ॥ ९६ ॥ विषधाघ्नानविष्टभनाशन च फल ' नृपे ' । 'द्रव्ये'
 केश्या सरा वृष्या छर्दिघ्नी मेहहृत्स्मृता ॥ ९७ ॥ अम्लत्वात्पवन हन्ति
 पित्त माधुर्यशैत्यतः । कफ रूक्षकषायत्वात्त्रिदापघ्न फल ' मदे ' ॥ ९८ ॥
 मग्नसधानकारा च तृट्पित्तघ्नी तथा ' कपे ' । तन्मज्जा प्रदरच्छर्दिवात-
 पित्तज्वरापहा ॥ ९९ ॥ कषाया मधुरा वृष्या श्वासकामनिवर्हणी ।
 यस्य यस्य फलस्पेह वीर्यं भवति यादृश ॥ ३५०० ॥ तस्य तस्यैव
 वीर्येण मज्जानमपि निर्दिशेत् । अतिसारादिके शीतेऽभिन्त्यासे सूतिकाम-
 मये ॥ १ ॥ शुद्धवाते च तद्वर्ज्यं मुल्लवैद्यैर्विशेषतः । ५८ काष्ठधात्री ।
 म० लघु आवली । गु० नहाना आवली । अन्यच्चाऽऽम्लक प्राक्तं
 काष्ठधात्रीफल तथा ॥ २ ॥ क्षुद्राम्लकमित्युक्तक्षुद्रजातीफल ' नृपे ' ।
 गुणाः । काष्ठधात्रीफल स्वादु कषाय कटुक तथा ॥ ३ ॥ शीत पित्ता-
 स्रदापघ्न पूर्वोक्तमधिकगणः । ९९ चिंचा । म० चिंच । गु० आवली ।
 चिंचा तु चुक्रिका चुक्रा साऽम्लिका शाकचुक्रिका ॥ ४ ॥ अम्ली
 सुतिचिडी चाम्ला चुक्रिका ' राजनामके ' । तिचिडीका तथा
 मुक्ता सुक्रिका चिंचिका ' धने ' ॥ ५ ॥ दतशठाऽऽम्लिकाऽऽम्लाच
 त्वाम्लीका यमदतिका । गुरुपत्रा तु चारित्रा तितिणी तु सुच-
 क्रिका ॥ ६ ॥ सुतिचिडी तथा प्रोक्ता वैद्यविद्याविशारदैः । गणाः ।
 चिंचाऽत्वम्ला भवदामा पक्का तु मधुराम्लिका ॥ ७ ॥ वातघ्नी पित्त-
 दाहास्रकफदोषप्रकोपनी । पक्वचिंचाफलरसो मधुराम्लो रुचिप्रदः ॥ ८ ॥
 शोफपाककरो लेपाद्भ्रणदोषविनाशनः । चिंचापत्र च शोफघ्न रक्तदो-
 षव्यथापह ॥ ९ ॥ तस्य शुकत्वचाक्षार शूलमदाग्निनाशन । प्रोक्ता
 ' राजनिघटे ' तु वैद्यविद्याविशारदैः ॥ १० ॥ ' केषे ' त्वपक्का सप्रोक्ता
 चोष्णा गुर्वी च वातजित् । कफपित्तप्रदा रक्तपित्तदा ' भावना-
 मके ' ॥ ११ ॥ ' केषे ' शुकफल हृद्य कफतृट्कमहारक । अमग्न

कृमिदाहघ्न 'द्रव्यरत्ने' प्रकीर्तित ॥ १२ ॥ श्रमघ्नातिहर प्रोक्त
 वैद्य 'मदनपालक' । 'धन्व' पक्का तु वातघ्नी 'केये' तूष्णा गुरु
 सरा ॥ १३ ॥ वस्तिशोधनिका हृद्या रोचनी वह्निदीपनी । 'द्रव्ये'
 तु दोषजतुघ्नी भाव 'रूक्षाप्रकीर्तिता ॥ १४ ॥ अम्लसार । म० वि
 पच सार, पन्हें । अम्लसारस्त शाकाम्ल पुक्राम्ल याम्लचुक्रिका । विचा-
 म्लमम्ल गूढश्च चिरासारस्तु 'राजक' ॥ १५ ॥ गुणाः । अम्लसारस्त्वती-
 वाम्ला वातघ्न कफदाहकृत् । साम्येन शर्करामिश्रा दाहपित्तकफार्ति-
 नुत् ॥ १६ ॥ ६० आम्रातक । म० अत्राडा । गु० अभेडा । आम्रा
 तक पीतनक कपिपूतोऽम्लवायक । शृगी कपी रसाढ्यश्च तनक्षीर
 कपिमिय ॥ १७ ॥ कपिचूडाऽम्रातकश्च 'नृपे' 'धन्व' तथा स्मृत ।
 आम्रातो भावनश्चैव राजपत्रो नृपात्मज ॥ १८ ॥ राजाम्रातक इ युक्त
 'केयदेवनिषक्त' । आम्रातक फली वैव प्राक्तो 'मदनपालके'
 ॥ १९ ॥ पीतना मर्कटाम्रश्च 'भाव' प्राक्त कपीता । स्यान्मधुरा-
 म्लको भृगीफल पशहरीतकी ॥ २० ॥ वर्षपाकी तथा प्रोक्तो वैद्य
 विद्याविशारदै । गणा । आम्रातक कपायाम्लमाम हृद्यठहर्षण
 ॥ २१ ॥ पक तु मधुराम्लाख्य क्षिप्य पित्तकफापह । 'नृपे' 'धन्व'
 तथा वृष्य किपिन्मारुतकृद्धरु ॥ २२ ॥ आमवातहर रुच्य कफपि-
 चास्रनाशन । रसोष्ण तर्पण पक्व विष्टभि बृहण गुरु ॥ २३ ॥ रत्नक्षयहर
 दाहक्षतघ्न 'कगदेवके' । ६१ नारग । म० नारिग । गु० नारगी । नारगो
 नागरगश्च यागरग सुरगक ॥ २४ ॥ परावतो मधपत्रो वक्त्रवास सुगधक ।
 योगारगश्च गधाढ्यस्वग्मधश्च वरिष्ठ ॥ २५ ॥ 'नृप' प्रोचरतथा
 'धन्वे' स्वस्वमुगधस्तथा स्मृत । स्याच्चिरानतक प्रोक्तो योगी वक्त्राधि-
 वासन ॥ २६ ॥ मूलप्रियो मधुराम्ल सप्रोक्तो योगमारकः । सुधा
 रुचिररश्चैव मधुराम्लरम 'वय' ॥ २७ ॥ जनप्रिय तु पीताग नारग
 'द्रव्यरत्न' । नार्यगो नागरकश्च तथा नागरक स्मृत ॥ २८ ॥
 किर्मारिश्च तथा प्राचा वैद्यविद्याविशारदै । गुणा । नारग मधुर चाम्ल

गुरुष्ण रोचन मत ॥ २९ ॥ वातामकृमिशूलघ्न श्रमहृद्दलद ' नृपे ' ।
 विषद दुर्जर हृद्य वातघ्न ' धन्वनामके ' ॥ ३० ॥ सर पिचासहृद्यैव
 कफघ्न ' केयदेवके ' । ६२ निंबूक । म० निंबू, लिंबू । गु० कागदी
 लींबु । निंबूकस्त्वम्लजवीरा वह्निर्दीप्यश्च शोचन ॥ ३१ ॥ वह्निर्जीजोऽ-
 म्लसारश्च दताघातश्च रोचनः । निंबूको जन्तुमारी च प्रोक्तो ' राज-
 निघटके ' ॥ ३२ ॥ तथैव राजनिंबूकः प्रोक्तो वैद्यविशारदैः । गुणाः ।
 निंबूक चाम्लरसक कटूष्ण गुल्मनाशन ॥ ३३ ॥ आमवातहर प्रोक्त
 चक्षुष्य वह्निवृद्धिकृत् । कासघ्न कफघ्नर्दिघ्न कठोरुग्नाशन ' नृपे ' ॥ ३४ ॥
 मलग्रहे बद्धगुदे हितकृत्सेवनेन तु । विषृचिघ्न वैद्यनाथैः प्रोक्त
 ' भावप्रकाशके ' ॥ ३५ ॥ वातघ्न ' केयदेवे ' तु रुचिकृत्पित्तल
 तथा । विषघ्न चोदरदर क्षयघ्न शर्कराहर ॥ ३६ ॥ वातपित्तगरघ्न च
 तृष्णाशोपानिवारण । कटिग्रहन्निदोषघ्न वानहृद्भावनामके ' ॥ ३७ ॥
 ६३ जंवीर । म० ईडनिंबू । गु० दोडिगा लींबु । दतशठश्च जवीर-
 जभजर्भारजभला । रोचनो मुखशोधी च जाड्यचारिर्जन्तुजि-
 ' नृपे ' ॥ ३८ ॥ गेभीरो वक्त्रशोधी च ' धन्वके ' दतहर्षणः ।
 गुणाः । अपक्व चैव जवीर रसेऽम्ल मधुर तथा ॥ ३९ ॥ वातघ्न
 पित्तकृत्प्रोक्त त्र्यय पाचनरोचन । वह्निवृद्धिकर पक्व मधुर चास्रपि-
 त्तहृत् ॥ ४० ॥ कफघ्न तर्पण रुच्य पूष्टिद वीर्यवर्धन । वर्ण्य ' राज-
 निघटे ' तु तथा ' धन्वनिघटके ' ॥ ४१ ॥ वातश्लेष्मविबधघ्न तृष्णो-
 त्केशनिवारण । छर्दिश्वासहर प्रोक्त रेचकृत्कफवातहृत् ॥ ४२ ॥ शूलामदो-
 पजतुघ्न प्रोक्त ' केयनिघटके ' । हृत्पीडावारणप्रोक्त वैद्यैर्मदनपालके ॥ ४३ ॥
 ६४ मधुजंवीर । म० साखरनिंबू । ततो मधुरजवीरो मधुजभस्तदुत्तर । श-
 खद्रावी तथा पित्तद्रावी शर्करक स्मृतः ॥ ४४ ॥ प्रोक्तो ' राजनिघटे ' तु
 तथैव मधुजभलः । तथा च मधुजवीरफलो ' धन्वनिघटके ' ॥ ४५ ॥

१ ' राजनिंबू ' या नावाची एक निंबात वेगळी जात आहे असे मदनपालनि-
 घटात सांगितले आहे

मिष्टनिबन्धस्तथा प्रोक्तो ' भावनामनिघटके ' । गुणा । मधुरो मधुजबीरः
 शिशिरः रुफपित्तमित् ॥ ४६ ॥ शोषघ्नस्तपणो वृष्यः श्रमघ्नः पुष्टिदो
 ' नृप ' । गरुध्न मर्षविषजिरुफोत्कृशतृपापह ॥ ४७ ॥ रक्तदोषारु-
 चिच्छर्दिनाशनो ' भावनामके ' । ६५ कपित्थ । म० कवठ । गु०
 कौठ । कपित्थो दधि मालूरो मगल्या नीलमल्लिका ॥ ४८ ॥ चिर-
 पाकी तथा ग्राहिकलः करभवल्लभः । करडफलको दतशठा ग्रहिकल-
 स्तथा ॥ ४९ ॥ स्यात्कठिनफल. प्रोक्तो ' राजनामनिघटके ' । अक्षसस्यो
 दधिकलस्तथा ग्राही कपिप्रियः ॥ ५० ॥ गधफलो दधित्थश्च ' धन्व-
 तरिनिघटके ' । ' द्रव्ये ' कपित्थकः प्रोक्तः कषाय सुरभिच्छदः ॥ ५१ ॥
 ' भावे ' पुष्पफलश्चैव ' काशे ' मन्मथ एव च । तथा कृचफलः
 प्रोक्तः कर्पाटश्च सुगधिक ॥ ५२ ॥ गुणाः । कपित्थो मधुराम्लश्च
 कषायस्तिकशीतल । वृष्यः पिचानिल हन्ति सग्राही व्रणनाशनः ॥ ५३ ॥
 कपित्थमामम्लोष्ण कफघ्न ग्राहि वातल । दोषत्रयहर पक्व मधुराम्लरस
 गुरु ॥ ५४ ॥ अन्यच्च । कठरोगकर चाम हिक्काकृच्च जडत्वहृत् ।
 दोषत्रयकर चैव सग्राहि विषहारक ॥ ५५ ॥ ' धन्वतरिनिघटे ' तु
 वातल कविभिः स्मृत । पक्व दोषत्रयहर गुरुश्वासवाग्निघ्नक ॥ ५६ ॥
 हिष्णाकृगभ्रगहर ग्राहि ' राजनिघटके ' । रक्तक्षयकर प्राचर्ष्यै ' द्रव्य-
 निघटके ' ॥ ५७ ॥ ततो ' मदनपाले ' तु दुर्जर कठशोषन । तृपा-
 निवारण प्रोक्त र्ष्यै ' भाविप्रकाशके ' ॥ ५८ ॥ ६६ तुंवरु । म०
 तिरफळ, चिरफळ । कौ० तिसळी । गु० तुवरु । तुवरुः सौरभः सौरो
 वनजः सानुजोऽद्विजः । तीक्ष्णवन्करस्तीक्ष्णफलस्तीक्ष्णपत्रो महा-
 मुनिः ॥ ५९ ॥ स्फुटफलः सुगधश्च प्रोक्तो ' राजनिघटके ' । तथाऽध-
 कश्च सपोक्तो भिषग्विद्याविशारदेः ॥ ६० ॥ कालायनफलैः पत्रैः केम्-
 रागैः समुद्रजैः । वृक्षस्तुवरको ज्ञेयो ' मदेने ' तु मर्षागित्तः ॥ ६१ ॥
 वृक्षस्तुवरको नाम पश्चिमाणवनीरजः । वीचीतिरगविक्षोभमारुतोद्भूतप-
 ल्लवः ॥ ६२ ॥ अटागहृदये चैव वाग्भट्टन प्रकीर्तितः । गुणाः । तुन-

चैव रक्तपित्तनिवारण । तृषागोहविषय च वातघ्नः प्रकीर्तित ॥९८॥७१
 कर्कट । म० कान्ठ । कौ० काकड, कुडक । गु० फरपटा, काकड ।
 फर्कटः फार्कटः कर्कः क्षुद्रपात्री च स स्मृतः । क्षुद्रामलकगजश्च प्रोक्तः
 फर्कफलो 'नृपे' ॥ ९९ ॥ गागेरुक कर्कटक कर्कट मृगलेडिक । तोदन
 क्रदन चैव मृगविट्मटश 'मदे' ॥ ३६०० ॥ गुणाः । कर्कट तु फल
 रुच्य कपाय दीपन पर । फक्तपित्तहर ग्राहि चक्षुष्य लघु शीतल ॥१॥
 ७२ श्लेष्मातक । म० भाकर, शेलवट । गु० गुटो मोटो । श्लेष्मातको
 बह्वारः पिच्छलो द्विजकृन्तित । शैलुः शीतफलः शीतः शाकः
 शर्वदारकः ॥ २ ॥ भूतद्रुमो गधपुणो 'राजनामनिघटके' । तथा 'धन्व-
 निघटे' तु भाषितो लेखगाटकः ॥ ३ ॥ शैलः शैलुर्भूतवृक्ष शीतलो
 द्विजकृन्तित । स्थलश्लेष्मातकोद्दालो लेखाशालट एव च ॥ ४ ॥
 श्लेष्मातश्च तथा 'द्रव्ये' 'मदने' भूतपादयः । शैलुः शैलुश्च शैलुकः
 शैलकः परिकीर्तितः ॥ ५ ॥ तथा 'भावप्रकाशे' तु बहुवारक एव च ।
 उद्दालक शीतफलः कर्कदारस्तथा स्मृतः ॥ ६ ॥ गुणाः । श्लेष्मातकः
 कटुतिमः कपायो मधुरस्तथा । पाचकः कृमिशूलक्ष्माभ्रामरचमणा-
 पहः ॥ ७ ॥ मलरोधस्तटाहरः कफकृ 'द्राजनामके' । वाताग्मानब-
 लासादिकारको 'द्रव्यनामके' ॥ ८ ॥ विपरकाटविसर्पादिकुटमश्च
 कपायकः । उष्णः प्रोक्तो भिषक्श्रेष्ठ 'द्रव्यरत्नाकरे' भूव ॥ ९ ॥
 तत्फल तु भवदृष्य वातपित्तक्षयघ्नक । ७३ लघुश्लेष्मातक । म०
 गोवर्णी । गु० गुदी नहानी । भूकर्कदारकश्चान्यो लघु श्लेष्मातक-
 स्तथा ॥ १० ॥ भूशैलुर्लघुशैलुश्च पिच्छला लघुपूर्वकः । लघुशीतः
 सूक्ष्मफला लघुभूतद्रुमो 'नृपे' ॥ ११ ॥ शलाटुर्बुदाकारो 'द्रव्ये'
 तु श्लेष्मलीफलः । मुक्ताफलो विट्फलो पकरत्तफलोऽपि च ॥ १२ ॥
 गुणः । भूकर्कदारो मधुरः कृमिघ्नो वातकापन । स्वर्णस्थ मारकः शीतो
 'राजनामनिघटके' ॥ १३ ॥ तत्फल तु यदा पक्व विटभि श्लेष्मल
 गुरु । रूक्ष च ब्रह्म । पाण्य वातपित्तादिघ्नक ॥ १४ ॥ केश्य तिक्तो-

ष्णमधुरं तुवरं विषनाशनं । कटु विस्फोटव्रणजिक्कफपित्तास्रना-
शन ॥ १५ ॥ विसर्पघ्नं तथा ' केये ' ' द्रव्ये ' केशहरं तथा ।
७४ मुष्कक ॥ म० मोखा, मोखाडा । गु० । मरखो । मुष्कको
माचको मुष्को मोक्षको मुजकस्तथा ॥ १६ ॥ गोलीढो
मेहनश्चैव क्षारवृक्षश्च पाटलिः । विषापहो जटालश्च वनवासी
सुतीक्ष्णकः ॥ १७ ॥ श्वेतः कृष्णश्च स द्वेवा ' राजनामनिघटके ' ।
मुष्टिस्तु गोलकश्चैव क्षारश्रेष्ठस्तु ' धन्वके ' ॥ १८ ॥ घटा ' मदन-
पाले ' तु शिखरी क्षुद्रपाटली । मोक्षस्तु गोलिहश्चैव ' भावनामनि-
घटके ' ॥ १९ ॥ ' केये ' तु शटलो घटापाटलिः क्षारपादपः ।
घंटाकस्तीक्ष्णकः क्षारी प्रोक्तो वैद्यविशारदैः ॥ २० ॥ गुणाः । मुष्ककः
कटुकोम्लश्च रोचनः पाचनो ' नृपे ' । घृहीगुल्मोदरातिघ्नो द्विधा
तुल्यगुणान्वितः ॥ २१ ॥ वातश्लेष्महरो ग्राही ' धन्वतारिनिघटके ' ।
निर्वासोऽस्य पर वृष्यः शोषपित्तानिलापहः ॥ २२ ॥ ' मदे ' प्रोक्त
' गणे ' चैव क्षीरशावनशुकहृत् । चक्षुरोगहरश्चैव वातहृद् ' द्रव्यर-
त्नके ' ॥ २३ ॥ विषकृमिहरी चैव बस्तिरोगहरः कटुः । तत्पुष्प कफ-
पित्तघ्न प्रोक्त ' मदनपालके ' ॥ २४ ॥ ७५ करमर्द । म० करवंद ।
गु० करमदी, करमदा । करमर्दः सुषेणश्च कराम्लः करमर्दकः ।
आविघ्नः पाणिमर्दश्च कृष्णपाकफलो ' नृपे ' ॥ २५ ॥ क्षीरफेना साम्ल-
पुष्पा ' केये ' तु करमर्दिका । पाककृष्ण त्वविघ्न च त्वविघ्न डिडिमं
मत ॥ २६ ॥ कृष्णपाक क्षीरफल तथा कृष्णफल स्मृतं । गुणाः ।
करमर्दः स तिक्ताम्लो बालो दीपनदाहकः ॥ २७ ॥ पक्खिदोपश-
मनोऽरुचिघ्ना विषहा ' नृपे ' । वृष्णापित्तहर प्रोक्त ' धन्वतारिनिघ-
टके ' ॥ २८ ॥ रुच्य गुरुष्ण संप्रोक्त ' कण्ठदेवनिघटके ' । कफप्रद
तु ' मदन ' रक्तपित्तप्रद तथा ॥ २९ ॥ रक्तपित्तहर पक्क मधुर ' धन्व-
नामके ' । ' कये ' तृड्वातहर सरः कफनिवारण ॥ ३० ॥ ततो
' मदनपाले ' तु पित्तदापृहर स्मृत । ७६ तेजःफल । म० तेजफल । गु०

तेजफल । तेजःफलो बहुफलस्तथोक्तः शास्त्रलीफलः ॥ ३१ ॥ फलती-
 क्ष्णादिसंयुक्तः फलान्तस्तवकादिकः । स्तेपीफलो गंधफलः कंटवृक्षस्तु
 ' राजके ' ॥ ३२ ॥ गुणाः । तेजःफलः कट्टस्तीक्ष्णः सुगंधिर्दीपनः
 परः । वातश्लेष्मा रुचिघ्नश्च बालरक्षाकरः परः ॥ ३३ ॥ ७७ विकं-
 टक । म० हाशी । गु० हाशा । विकंटको मृदुफलो ग्रंथिकः स्वादुकं-
 दकः । योरेकः काकयानो व्याघ्रपादो घनद्रुमः ॥ ३४ ॥ गर्जाफलो
 घनफलो मेघस्तनितसंभवः । स्यान्मुदिरफलश्चैव प्रावृष्यस्तदनंतर ॥ ३५ ॥
 तथा हास्यफलश्चैव स्यात्स्तनितफलो ' नृपे ' । गुणाः । विकंटकः कषायः
 स्यात्कट्टरुक्षो रुचिप्रदः ॥ ३६ ॥ दीपनः कफहारी च बल्लरंगविधा-
 यकः । ७८ हरीतकी । म० हिरडा । गु० हरडे । हरीतकी हेमवती
 शिवा पथ्याऽव्यथाऽभया ॥ ३७ ॥ चेतना रोहिणी चैव प्रपथ्या पूननाऽमृता ।
 जीवप्रिया जीविका जीवन्ती च भिषग्वरा ॥ ३८ ॥ प्राणदा तु जया
 जीव्या कायस्था श्रेयसी तथा । देवी दिव्या च विजया प्रोक्ता ' राज-
 निघटके ' ॥ ३९ ॥ चेतकी नदिनी ' धन्ये ' ' केये ' चेतनिका
 तथा । जीवनीया वयस्था च प्रमथा तदनंतर ॥ ४० ॥ रसायनफला
 सप्या शक्रमुटा तु पाचनी । गुणाः । हरीतकी पचरसा रेचनी कोष्ठ-
 रोगहृत् ॥ ४१ ॥ स्वयंमाक्षिसोमघ्नी संप्रोक्ता योगवाहिनी । रसायनी
 ' नृपे ' प्रोक्ता ' द्रव्ये ' हृद्रोगफासजित् ॥ ४२ ॥ गलग्रहत्रिदोषघ्नी
 हनुस्तभहरा तथा । शोफोदरहरा छर्दिकुष्ठह ' न्मदने ' स्मृता ॥ ४३ ॥
 मूत्रकृच्छ्राग्नी च मूत्राघातहरा ' भवे ' । स्वादुपाका सरोष्णा च
 रूक्षा लघ्वी च बृहणी ॥ ४४ ॥ दीपनी पाचनी मेघ्या बलबुद्धिकरा
 तथा । स्मृतिप्रदा गुल्महन्त्री चैवर्ष्यस्य विनाशनी ॥ ४५ ॥ ततः पुरा-
 णविषमज्वररूपाद्गुरोमहृत् । कामलामेढमोहघ्नी शिरारुग्ग्रहणीहरा ॥ ४६ ॥
 शोषशोफातिसारघ्नी श्वासकासकृमिघ्निका । घृष्टाऽऽनाह्रमघ्नी च विब-
 धोदरनाशिनी ॥ ४७ ॥ ऊरुस्तभारुचिघ्नी च हिष्माऽऽध्मानघ्ना-
 ज्जघेत् । शलत्रिदोषहन्त्री च प्रोक्ता ' फेषनिघंटके ' ॥ ४८ ॥ हरी-

तकीभेदाः । हरीतक्यमृतोत्पन्ना सप्तमदैरुदीरिता । तस्या मामानि
वर्णाञ्च वक्ष्याम्यथ यथाक्रमम् ॥ ४९ ॥ विजया रोहिणी चैव पूतना
चामृताऽभया । जीवन्ती चेतनी चेति नाम्ना सप्तविधा मता ॥ ५० ॥
अलावुनाभिर्विजया सुवृत्ता रोहिणी मता । स्वल्पत्वकपूतना ज्ञेया स्थूल-
मोसाऽमृता स्मृता ॥ ५१ ॥ पंचास्रा चाभया ज्ञेया जीवन्ती स्वर्णवर्ण-
भाक् । श्यस्तां तु चेतकीं विद्यादित्यासां रूपलक्षणम् ॥ ५२ ॥ विंध्याद्रौ
विजया हिमाचलभवा स्याच्चेतकी पूतना सिंधी स्यादथ रोहिणी तु वि-
जया जाता प्रतिस्थानके । चंपायाममृताऽभया च अनिता देशे सुराष्ट्रा-
ह्वये जीवन्ती च हरीतकी निगदिता सप्तमेदा बुधैः ॥ ५३ ॥ सर्व-
प्रयोगे विजया च रोहिणी क्षतेषु लेपेषु तु पूतनोदिता । विरेचने स्याद-
मृता गुणाधिका जीवन्तिका स्यादि हर्मीर्णरोगजित् ॥ ५४ ॥ स्याच्चेतकी
सर्वरुजापहारिका नेत्रामयघ्नीमभयां वदन्ति । इत्थं यथायोगमियं
मघोजिता ज्ञेया गुणादद्या न कदाचिदन्यथा ॥ ५५ ॥ चेतकी च धृता
हस्ते यावत्तिष्ठति देहिनः । तावद्विरेचते वेगात्तत्रभावाच्च संशयः ॥ ५६ ॥
सप्तानामपि जातीनां प्रधानं विजया स्मृता । सूक्ष्मयोगसुलभा सर्वव्या-
धिषु शस्यते ॥ ५७ ॥ क्षिप्ताऽप्सु निमज्जति या सा ज्ञेया गुणवती
भियर्धर्मैः । यस्या यस्या भूयो निमज्जनं सा गुणादद्या स्वात् ॥ ५८ ॥
हरते प्रसम व्याधीन्मूयस्तरति यद्वपुः । हरीतकी तु सा प्रोक्ता तत्र
कीर्दिसिवाचकः ॥ ५९ ॥ हरीतकी तु तृष्णायां हनुस्तंभे गलग्रहे ।
शोथे नवज्वरे जीर्णे गुर्धिण्यां नैव शक्यते ॥ ६० ॥ इत राजनिघंटौ ॥
७९ विभीतक । म० बेहडा, बेहडा, हेडा । गु० बेडां बेहेडा ।
विभीतकस्तैलफलो भूतवासः फलिद्रुमः । सर्वतकस्तु पासंतः कलिवृक्षो
बहेडकः ॥ ६१ ॥ हाप्यः कर्णफलः फल्को धर्मोऽक्षोऽनिलद्रुमकः । विभीत-
कश्च फासमो ' राजनामनिघंटके ' ॥ ६२ ॥ धर्मद्वेषी स्वक्षकश्च तुमुलो
विंध्यजातकः । निलपुष्पो रोमहर्षो तुगलश्च वनामयः ॥ ६३ ॥ प्रोक्तः
' केपनिघटे ' तु ' भावे ' कलिपुगालयः । भूतावागस्तूपः ' कोशे ' तथा

विभीतकी स्मृता ॥ ६४ ॥ कालिः कलिंदः सवर्तो विपीतश्च तथा स्मृत ।
गुणाः । विभीतकः कटुस्निक्तः कपायोष्णः कफापहः ॥ ६५ ॥ चक्षुष्यः
पलितघ्नश्च विपाके मधुरा लघुः । 'नृपे' प्रोक्तस्तथा 'द्रव्ये' हिमो हृद्रोगहा
स्मृतः ॥ ६६ ॥ कफपित्तहरश्चोष्णवीर्यो भेदी ' मदे ' स्मृतिः । कृमिहा
च सरो रूक्षः प्रोक्तो ' धन्वनिघन्तु ' ॥ ६७ ॥ वैषण्यघ्नस्तथा ' केश्या
रोचनः ' ' केयदेवके ' । तन्मज्जा मदकृत्वोक्तं कफमारुन्हा ' कप ' ॥ ६८ ॥
तृट्छर्दिंकफवातघ्नी प्रोक्ता ' भावप्रकाशक ' । ' गणे हिक्काहरा प्रोक्ता
पुरातनचिकित्सकैः ॥ ६९ ॥ ८० पूग । म० सुपारी, पोफळ । गु०
सोपारी । पूगस्तु पूगवृक्षश्च क्रमुको दीर्घपादपः । वल्कतरुर्दृढवल्कश्चि-
क्कणश्च तथा ' नृपे ' ॥ ७० ॥ ' धन्वतरिनिघन्ते ' तु गुवाकः खपूर
स्तथा । घोंटा तु गुरुपुष्पश्च क्रमुः पुगी कर्पातनः ॥ ७१ ॥ गुवाक
क्रमुकी ससी ततुसारः सुरजनः । गोपदलस्वकोटश्च करमट्टस्तृण-
द्रुमः ॥ ७२ ॥ क्रमुकस्तृणवृक्षश्च गृहाशया तथा स्मृता । फल तु प्राक्त
क्रमुक चोद्वेग केनुरु तथा ॥ ७३ ॥ स्वात्कपायफल पूग तथा चामर-
पुष्पक । पूगीफल पूगफल स्यात्क्रमुकफल तथा ॥ ७४ ॥ घोंटाफल
श्चक्षुष्यक च प्रोक्त वैद्यविशारदैः । चिकणपूगफलनामानि । म० चिकण-
सुपारीचीं नावें । पूग तु चिकणी चिका चिकण श्लक्ष्णक तथा ॥ ७५ ॥
उद्वेग क्रमुकफल तथा पूगफल ' नृपे ' । गुणाः । पूगवृक्षस्य निर्यासो
हिमः समोहनो गुरुः ॥ ७६ ॥ विपाके सोष्णकक्षारः साम्लो वातघ्न-
पित्तलः । खेरी च मधुरा रुच्या कपायास्ला कटुस्तथा ॥ ७७ ॥
पथ्या च कफवातघ्नी मारिका मुखदोषनुत् । नैल्वतं मधुर रुच्य कठशु-
द्धिकर लघु ॥ ७८ ॥ त्रिदापशमन दीप्य रसाल पाचन सम । गौत्व
गुहागर् र श्लक्ष्ण कपाय कटु पाचन ॥ ७९ ॥ विटमजठराध्मानहरण
द्रावक लघु । घोंटी सुपारी । घोंटा कटुकपायोष्णा कठिना रुचिका-
रिणी ॥ ८० ॥ मलविटमशमनी पित्तहृद्दीपनी तथा । चोलसुपारी ।
पूगीफल चेडलमज्ञक यच्चर्कोकणेषु प्रथित सुगधि ॥ ८१ ॥ श्लोष्मा-

पहं दीपनपाचन च बलप्रदं पुष्टिकर रसाढ्य । बल्लगुलसुपारी । यत्का-
 कणे बल्लगुलाभिधानकं ग्रामोद्भव पूगफलं त्रिदोपनुत् ॥ ८२ ॥ आमा-
 पह रोचनरुच्यपाचन विष्टमतुदामयहारि दीपन । चदापरी सुपारी ।
 चंद्रापरोद्भव पूग कफघ्न मलशोधन ॥ ८३ ॥ कटु स्वादु रूपाय च
 रुच्यं दीपनपाचन । तैलगणातील सुपारी । आंध्रदेशोद्भवं पूग कपायं
 मधुर रसे ॥ ८४ ॥ वातजिद्वक्त्रजाड्यघ्नमीषदम्ल कफापह । पूर्गीफलवि-
 शेषगुणाः । पूग समोदकृत्तवं कपायं स्वादु रचन ॥ ८५ ॥ त्रिदां-
 पशमन रुच्य वक्त्रहृदमलापह । आमं पूगं कपाय मुखमलशमन कतशुद्धि
 विधत्ते । रक्तामश्लेष्मपित्तनशमनमुदराध्मानहार मर च । शुष्क कठाम-
 यघ्न रुचिकरमृदित पाचन रेचन स्यात्तत्पर्णेनायुत चेज्जटिति वितनुते
 पाडुवात च शोफ ॥ ८६ ॥ ' नृपे ' प्रोक्त तथा ' धन्वं ' कफघ्न मदि
 पित्तजित् ॥ ८७ ॥ मधुर गुरु हृद्य च प्रोक्त ' केवनिघटके ' । पक्कं
 फलं तु सप्राक्त वातल सिग्धमेव हि ॥ ८८ ॥ रक्तपित्तविवृद्धं च कफ-
 वातहर तथा । मुखदौर्गन्ध्यहृत्कण्ठमदकृद्वहर ' कये ' ॥ ८९ ॥ त्रिशद्
 कामकृत्योक्त श्लेष्मश्रमहर ' मदे ' । ८९ नागवल्ली । म० नागवेल, पान-
 वेल । गु० नागरवेत्य । नागवल्ली तु ताबूली तथा फणिलता मता ॥ ९० ॥
 फणिवल्ली पर्णलता तथा सप्तशिरा स्मृता । स्याद्भ्रजगलता प्रोक्ता भक्ष्य-
 पत्री तथा च सा ॥ ९१ ॥ सा श्रीवाटाम्लादिवाटादिनानाग्रामस्तोम-
 स्थानभेदाद्विभिन्ना । एकाऽप्येषा देशमृत्त्वाविशेषाज्ञानाकार याति फावे
 गुणैश्च ॥ ९२ ॥ प्रोक्ता ' राजनिघटे ' तु तथा ' धन्वनिघटके ' ।
 बहुला च बला नेता भद्रा पातालवासिनी ॥ ९३ ॥ मुखरागकरी रौम्या
 चामृता स्वमृतोद्भवा । कामदा कामजननी जीवन्ती यावनी प्रिया ।
 ॥ ९४ ॥ आमादजननी हृद्या देवतामयभजनी । ताबूलवल्ली नामाह्व
 रंजनी तीक्ष्णमजरी ॥ ९५ ॥ देवप्रिया तथा प्रोक्ता कथिता दानवप्रिया ।
 तथा ' मदनपाले ' तु नागिनी नागवल्ली ॥ ९६ ॥ ताबूलपर्णिका चैव
 सप्रोक्ता नागवल्लिका । ताबूलवल्लिका नागपर्णी तु श्रमभजनी ॥ ९७ ॥

नागवल्लीदलं पोक्तं तांबूलं मुखभूषणं । पर्णं पत्रं तु संप्रोक्तं वैद्यविद्यावि-
 शारदैः ॥ ९८ ॥ गुणाः । नागवल्ली कटुस्तीक्ष्णा तिक्ता पीनसवातजित् ।
 कफकामहरा रुच्या दाहकृद्दीपनी परा ॥ ९९ ॥ शिरिवाडीपान ।
 श्रीवाटी मधुरा तीक्ष्णा चातपित्तकफापहा । रसाढ्या सरसा रुच्या
 त्रिपाके शिशिरा मृता ॥ ३७०० ॥ अंबाडेंपान । स्यादम्लवाटी
 कटुकाम्लतिक्ता तीक्ष्णा तथोष्णा मुग्धपाककर्त्री । तिदाहपित्तास्रविको-
 पनी च विट्भवा वातनिवर्हणी च ॥ ३ ॥ सातसीपान । सतसा मधुरा
 तीक्ष्णा कटुरुष्णा च पाचनी । गुन्मोदराभ्यानहरा रुचिकृद्दीपनी परा ॥ २ ॥
 गुहागर,—अडगर—पान । गुहागरे सप्तशिरा प्रसिद्धा तत्पर्णजूर्णा-
 तिरसाऽतिरुच्या । सुगोधितीक्ष्णा मधुराऽतिहृद्या संदीपनी पुंस्त्वकराऽति-
 चत्या ॥ ३ ॥ विरेचनी वक्त्रसुगंधकारिणी । अग्रापान, मालव्यांत प्रसिद्ध ।
 नाग्न्याम्लसरा सुतीक्ष्णमधुरा रुच्या हिमा दाहनृत्पित्तोद्रेकहरा सुदीप-
 नकरी बल्या मुखामोदिनी । स्त्रीसौभाग्यविवर्द्धनी मदकरी राज्ञा मदा
 चक्ष्मा गुन्माघ्नानविवधनिञ्च कथिता सा मालवे तु स्थिता ॥ ४ ॥
 पोटकूलीपान, तैलंगणांत प्रसिद्ध । आंध्र पटुलिका नाम कृपायोष्णा
 कटुस्तथा । मलापकर्षा कंठस्य पित्तकृद्दातनाशनी ॥ ५ ॥ घोरसमुद्रदे-
 शपान । ह्रैसणीया कटुस्तीक्ष्णा हृद्या दीर्घदला च सा । कफवातहरा
 रुच्या कटुर्दीपनपाचनी ॥ ६ ॥ सयस्त्रोदितभक्षितं मुखरुजाजाड्यावहं
 द्रोणकृदाहारोचकरक्तदापि मलकृद्धिद्वभि वांन्तिमदं । यद्भूयो जलपान-
 मोषितरसं तच्चञ्चिरात्त्रोदितं तांबूलीदलमुचमं च रुचिकृद्द्वर्षं त्रिदोषार्ति-
 नुत् ॥ ७ ॥ कृष्णं पर्णं तिक्तमुष्ण कपाय धत्ते दाहं वक्त्रजाड्यं मलं
 च । शुभ्रं पर्णं श्लेष्मवातामयघ्नं पथ्यं रुच्यं दीपनं पाचनं च ॥ ८ ॥
 शिरापर्णं तु शैथिल्यं कुर्यात्तस्यास्रहृद्रमः । शीर्णं त्वग्दोषदं तस्य भक्षितं
 च शितं संदा ॥ ९ ॥ अनिधाय मुग्धे पर्णं पूगं खादति यो नरः ।
 मतिभ्रंशो 'दरिर्द्री' स्वोदन्ते स्मरतिनो हरिम् ॥ १० ॥ ८२ चूर्ण । म०
 चुना । गु० चुनो । चूर्णं सुषा शिलाक्षार मौघभूषणकं तथा । सुधा-

हृष्यं तु संप्रोक्तं ' द्रव्यनामनिघटके ' ॥ ११ ॥ गुणाः । चूर्णं चार्जुन-
वृक्षजं कफहरं गुल्मघ्नमर्काह्वयं शोफघ्नं कुष्ठजं करंजजनितं वातापहं-
रुच्यदं । पित्तघ्नं जलजं बलाभिरुचिदं शैलमह्वयं पित्तदं । स्फाटिक्यं दृढ-
दन्तपंक्तिजननं शुक्ल्यं विजं रूक्षदं ॥ १२ ॥ तांबूललक्षणं । पर्णाधिक्ये
दीपनी रंगदात्री पूगाधिक्ये रूक्षदा कृच्छ्रदात्री । साराधिक्ये खादरे
शोषदात्री चूर्णाधिक्ये पित्तकृत्पूतिगंधा ॥ १३ ॥ इतिराजनिघटात् ॥

इति आभ्रादिवर्गः समाप्तः ।

१० चंदनादिवर्गः-

१ चंदन । म० चंदन । गु० सुखड, चंदन । श्रीखड चंदनं प्रोक्तं
महाहं श्वेतचंदन । गोशीर्षं तिलपर्णं च मंगल्यं मलयोद्भव ॥ १४ ॥
गंधराजं सुगंधं च सर्पावासं च शीतलं । गंधाढ्यं गंधसारं च भद्रश्री-
मोगिवल्लभ ॥ १५ ॥ पावनं स्यान्मलयजं शीतगंधं च ' राजके ' ।
शिशिरं श्रीस्तथा भद्रं हिमं श्वेतं तु ' द्रव्यके ' ॥ १६ ॥ चंद्रद्युति-
स्ताथा तैलपर्णको ' भावनामके ' । चंद्रकांतं च पाटीरं गंधं
स्थात्तिलपर्णिकः ॥ १७ ॥ एकांगं तु पटीरं च शीतं मद्रा-
श्रयं स्मृतं । सर्पप्रियं राजयोग्यं प्रोक्तं वैद्यविचक्षणैः ॥ १८ ॥ गुणाः ॥
चंदनं कटु तिक्तं च शीतलं भ्रातिपित्तजित् । वामिज्वरकुमिष्ठं च
तृपासतापनाशनं ॥ १९ ॥ वक्त्ररुजापहं नुष्यं कांतिसीरभ्यदं तथा ।
श्रेष्ठं कोटरकर्षरोपकलितं सुगंधि सद्दीरवं छेदे रक्तमयं तथा च विमलं
पीतं च यद्वर्षणे । स्वादस्तिककटुः सुगंधबहुलं शीतं यदल्पं गुणे क्षीणं
चार्धगुणान्वितं तु कथितं तच्चंदनं मध्यमं ॥ २० ॥ चंदनं द्विविधं
प्रोक्तं वेष्टमुक्कडिसंज्ञकं ॥ २१ ॥ वेष्टं तु सार्द्रविच्छेदं स्वयं शुष्कं तु
मुक्कडि । मलयाद्रिसमीपस्थाः पर्वता वेष्टसंज्ञकाः ॥ २२ ॥ तज्जातं
चंदनं यत्तु वेष्टवाच्यं कश्चिन्मते । अतीव शीतलं वेष्टं दाहपित्तज्वरघ्नं
॥ २३ ॥ छर्दिगोहतृपाकुष्ठतिमिरं रक्तकामजित् । मुक्कडिचंदनं तिक्तं
कृच्छ्रपित्तास्रदाहनुत् ॥ २४ ॥ शीत्यसुगंधं चार्द्रं शुष्कं लंबं तद-

न्यथा । ' नृपे ' प्रोक्तं तथा ' धन्वे ' त्वंतर्दाहापट्टारकं ॥ २५ ॥
 विषमं रक्तपित्तघ्नं नेत्ररीगघ्नणापहं । ' केये ' गुरुकृमहरं दाहपित्तक-
 कापहं ॥ २६ ॥ हृद्यमाह्लादकृत्प्रोक्तं ' मवने ' वैद्यनायकेः । २
 शबरचंदन । म० किंचित्पीत चंदन, कोंकणांत प्रसिद्ध । गु० शब-
 रचंदन । नातिपीतं तु कैरातं तथा शबरचंदनं ॥ २७ ॥ वन्यं च गंध-
 काष्ठं च शैलगंधं तथा स्मृतं । किरातकाष्ठकं चैव
 प्रोक्तं ' राजनिघंटके ' ॥ २८ ॥ गुणाः । कैरातं शीतलं
 तिक्तं श्लेष्मानिलश्रमघ्नकं । पित्तघ्नं स्फोटपामाघ्नं तृत्ताप-
 विमोहहृत् ॥ २९ ॥ ३ पीतचंदन । म० मलयागर पीतचंदन, होसपा
 देशांत प्रसिद्ध । गु० पीळो चंदन । पीतगंधं तु कालीय पीतकं माध-
 वप्रियं । कालीयकं पीतकाष्ठं बर्बरं पीतचंदनं ॥ ३० ॥ प्रोक्तं ' राज-
 निघंटे ' तु तथा कालानुसारकं । कालानुसारकं पीतं तथा नारायण-
 प्रियं ॥ ३१ ॥ पीतसारं तु कालेयं मलयोत्थं तु जायक । तथा मलयजं
 कालसारं चैव हरिप्रियं ॥ ३२ ॥ कालेयकं वर्णदं च पीतामं कांति-
 दायकं । गुणाः । पीतं च शीतलं तिक्तं कुष्ठश्लेष्मानिलापहं ॥ ३३ ॥
 कंटूविचर्चिकादद्रुकृमिहृन्कांतिदं परं । ४ पत्रांग । म० पतंग । गु० पतंग ।
 पतंगं चैव पत्रांगं रक्तकाष्ठ सुरंगदं ॥ ३४ ॥ पत्राद्वयं पट्टारामं च भार्या-
 वृक्षश्च रक्तकः । लोहितं रंगकाष्ठं च रामकाष्ठं कुचंदनं ॥ ३५ ॥ पट्ट-
 रंजनकं चैव सुरंगं ' राजनामके ' । सुरंगकं तथा ' धन्वे ' पट्टरंजन-
 भेव च ॥ ३६ ॥ पतंगं चैव पत्तूरं पत्रकाष्ठं नवन्यकं । पत्तूरपत्रं ' केये '
 तु तथा ' भाष्यप्रकाशके ' ॥ ३७ ॥ रक्तसारं रंजनं च पट्टरंजकमेव च ।
 गुणाः । पत्रांगं कटुकं रुक्षगम्लं शीतं तु मीन्यकं ॥ ३८ ॥
 यातपित्तज्वरघ्नं च । विस्फोटान्मादभूतहृत् । ' नृपे ' प्रोक्तं
 तथा ' धन्वे ' घ्नरोपणकं स्मृतं ॥ ३९ ॥ ' केये ' तु पित्तकृकहृत्
 ' द्रव्ये ' मूत्राश्मरीघ्नकं । ५ रक्तचंदन । म० रक्तचंदन । गु० रतां-
 ज त्री । रक्तचंदनमन्यं तु लाहिनं हरिचंदनं ॥ ४० ॥ रक्तमारं ताम्रतारं

रुश्च भूतहारि तदुत्तर ॥ ५८ ॥ मवदारुस्तथा प्रोक्तं ' राजनामनिघं-
 टके । 'दारुः सुगह्व किलिमं सुदारुस्त्विन्द्रवारु च ॥ ५९ ॥ इन्द्रद्रुस्त्वि-
 द्रवृक्षश्च तथा त्वमरदारु च । स्रहवृक्षं महादारु प्रोक्तं ' धन्वनिघ-
 टके ' ॥ ६० ॥ ' कंये ' सुरद्रुमश्चैव शक्रद्रुश्च तथा स्मृतं । सेहवृक्षः
 शक्रदारुः प्रोक्तो ' मदनपालके ' ॥ ६१ ॥ मस्तदारु द्रुकिलिमं
 ' भावे ' तु सुरभृरुहः । शक्रद्रुमः पारिभद्रः शक्रपादप एव च ॥ ६२ ॥
 गुणाः । देवदारु द्विधा ज्ञेय तत्रायं सिग्धदारुकं । द्वितीयं काष्ठदारु
 स्याद्वयोर्नामान्यभेदतः ॥ ६३ ॥ सिग्धदारु स्मृतं तिक्तं दिग्वाष्णं
 श्लेष्मवातजित् । आमदोषविघ्नं शरीः प्रमेहज्वरनाशनं ॥ ६४ ॥ उष्ण च
 श्लेष्मवातघ्न प्रोक्तं ' धन्वनिघंटके ' । ' कंये ' हिकाज्वरघ्न च कडु-
 पनिसनाशन ॥ ६५ ॥ ' भावे ' तंद्रारक्तहृच्च श्लेष्माश्वासानिलापह ।
 ९ काष्ठदारु । म०, गु० काष्ठदवदार । देवकाष्ठं पूतिकाष्ठं भद्रकोष्ठ
 सुकाष्ठक ॥ ६६ ॥ अस्त्रिग्धदारुकं चैव काष्ठदारुत्तु ' राजके ' । गुणाः ।
 देवकाष्ठ तु तिक्तोष्ण रूक्ष श्लेष्मानिलापह ॥ ६७ ॥ भूतदोषापह धत्तं
 लिममगेषु कालिक । ' नृप ' प्रोक्तं तथा ' धन्वे ' तूष्णं सिग्धं च
 वातहृत् ॥ ६८ ॥ आमदोषविघ्नघ्न प्रमेहश्लेष्मरोगजित् । १० चीडा ।
 म०, गु० चिडादेवदार, पजावातप्रनिद्ध । चीडा तु दारुगंधा च तारा
 गंधवधूस्तथा ॥ ६९ ॥ मगल्या भूतमारी च तरुणी गंधमादनी ।
 कपादिनी महजिच्च प्रोक्तं ' राजनिघटके ' ॥ ७० ॥
 सुमंगल्यं च फपट वातभूतनिवारिणी । तरुगं तु तथा ' धन्वे ' संप्रोक्त
 ग्रहभीतिजित् ॥ ७१ ॥ गुणाः । चीडा कटूष्ण कासघ्नी कफजि-
 धीपनी परा । आयतं भविता सा तु विच्छेदोपश्रमापहा ॥ ७२ ॥
 ' धन्वे ' तु रक्तपित्तघ्नी कफवातहरा स्मृता । ११ सप्तपर्ण । म०
 सानवीण । गु० सार्वान । सप्तपर्णश्छत्रपर्णः शुकुत्तपर्णः सुपर्णकः ॥ ७३ ॥
 मम लदो मुन्डपुष्पो युगमपर्णो मुनिच्छदः । मुहृच्चग्वहपुष्पश्च तथा
 शान्मल्लिपत्रकः ॥ ७४ ॥ मद्ग ॥ गंधिपर्णः प्रोक्ता ' राजनिघंटके ' ।

सप्ताह स्थूलपत्रश्च छत्री बहुच्छदः ' कये ' ॥ ७५ ॥ सप्तपत्रो
 विशालस्वरु बहुस्वकृ त्रिषमच्छद । बृहद्वल्कः पृथक्पर्णः पृथक्पत्रः
 शिरोरुजा ॥ ७६ ॥ ग्रहनाशो दलेगंवा ग्रहाशी च गुहाशयः । मुदीर्घः
 स्थूलपर्णी च अयुग्मच्छद एव च ॥ ७७ ॥ स्याद्बृहद्वल्कलो युग्मपत्रः
 स्याच्छारदस्तथा । गुणाः । सप्तपत्रेऽस्तु त्रिकोणस्त्रिदोषत्रश्च दीपनः ॥ ७८ ॥
 मद्यगधो निरुधऽय व्रगरक्तमयकृमीन् । प्रोक्ता ' राजनिघटे ' तु ज्वर-
 ग्रस्तु ' गणे ' स्मृतः ॥ ७९ ॥ शूलगुरुमहश्चैव सरः कुष्ठहरो
 ' धन ' । ' कये ' स्निग्धः श्वासहरो हृद्यः प्रोक्तो भिषग्वरैः ॥ ८० ॥ ' मदे'
 श्लेष्मानिलहरः सप्रोक्तो भिषगुत्तमै । १२ सरल । म०, गु० सरल देवदार ।
 सरलः पूतिक्राव च उच्चः र्धनद्रुरुच्छ्रितः ॥ ८१ ॥ स्निग्धवारुस्तथा
 दीपतरुमारीचपत्रकः । स्निग्धश्चैव तथा प्रोक्तो ' राजनामनिघटके ' ॥ ८२ ॥
 ' धन्व ' प्रोक्तो दीपवृक्षश्चीडा पीतद्रुमस्तथा । नदनो सुरदारुश्च खलि-
 द्रुमस्तथा ' कये ' ॥ ८३ ॥ नमेरुश्च महादीर्घो ' मदने ' परिकी-
 र्तितः । मदनो धूपवृक्षश्च चडा सुरभिदारुकः ॥ ८४ ॥ मद्रदारुः पीत-
 दारुः पीतवृक्षः कालिद्रुमः । तथा सुरभिदारुश्च सप्रोक्तो वैद्यनायकैः ॥ ८५ ॥
 गुणाः । सरलः कटुतिक्तोष्णः कफवातविनाशनः । त्वग्दोषशोकफडूति
 घणनः फोषशुद्धिदः ॥ ८६ ॥ ' नृपे ' प्रोक्तस्तथा ' भावे ' पूजा-
 र्वेदहरः स्मृतः । वक्त्रसावम्बग्भ्रशनेत्ररोगघणान्तकृत् ॥ ८७ ॥ ' धन्वे'
 प्रोक्तस्तथा ' कये ' कासस्तठरुजापहः । मधुरो रसपाके च कटुस्निग्ध-
 स्तथैव च ॥ ८८ ॥ १३ कुंकुम । म० केशर । म० केसर । काश्मीरज तु
 काश्मीर कुंकुम त्वामिशेखर । असुम्बरं शठ रक्त बाहिकं शोणितं
 मत ॥ ८९ ॥ पीतक रुधिरगौरं कात वह्निशिखं तथा । घुसृण पिशुन
 चैव वरेष्वस्वरुण स्मृत ॥ ९० ॥ कालेयक जागुड च स्यात्केसरवर ' नृपे'
 अस्य चारु च सप्रोक्तं सप्रोक्तं ' धन्वनामके ' ॥ ९१ ॥ काश्मीरजन्माग्निशिखं धीर
 लोहितचदन । बाहिक पीतन ' कोशे ' त्वसाह ' मदनपालके ' ॥ ९२ ॥
 वर्ण्य पीत तु सप्रोक्तं तथैव वरयोगिक । सौरम केसर पत्र दीपक कुसु-

जित् ॥ २२ ॥ किलासकफदौर्गध्यवातालक्ष्मीमलापहा । प्रोक्ता ' राज-
निघंटे ' तु तथा ' धन्वंतरे ' स्मृता ॥ २३ ॥ विषघ्नीदोषशमनी हृद्या
बस्तिविशोधनी । उष्णा कफादिच्छर्दिघ्नी शोथवातहरा ' मदे ' ॥ २४ ॥
मुखशोषहरा वृष्या प्रोक्ता ' गणनिघंटके ' । कामरूपोद्भवा श्रेष्ठा
नैपाली मध्यमा भवेत् ॥ २५ ॥ काश्मीरदेशसंभूता कस्तूरी ह्यधमा
मता । कामरूपोद्भवा कृष्णा नैपाली नीलवर्णयुक् ॥ २६ ॥ काश्मीरी
कपिलच्छाया कस्तूरी त्रिविधा ' भवे ' । १७ गौरोचन । म०, गु०
गौरोचन । गौरोचना रुचिः शोभा रुचिरा शोमना शुभा ॥ २७ ॥ गौरी
च रोचना पिंगा मंगल्या पिंगला शिवा । पीता च गोमती मग्या वंदनीया
च कांचनी ॥ २८ ॥ मेघ्या मनोरमा श्यामा रामा ' राजनिघंटके ' ।
पावनी वंदनी योग्या मांगल्या गौतमी ' धने ' ॥ २९ ॥ रक्षा गोपि-
चजा वश्या ' केयदेवनिघंटके ' । वंदा तु ' मदने ' प्रोक्ता ' गणे '
चैव ग्रहापहा ॥ ३० ॥ तथा वैद्यैस्तु संप्रोक्ता श्यामा गोपित्तसंभवा ।
शुष्णाः । गौरोचना कृमिघ्नी च शीता रुष्या तु पाचनी ॥ ३१ ॥
विषघ्नी कुष्ठहंत्री च वश्या भूतग्रहापहा । शृंगारवर्द्धिनी चैव मंगला
जनमोहिनी ॥ ३२ ॥ ' नृपे ' प्रोक्ता तथा ' धन्वे ' नेत्ररोगहरा मता ।
सौभाग्यकरणी प्रोक्ता ' द्रव्ये ' वृष्या तथा स्मृता ॥ ३३ ॥ उन्माद-
गर्भश्रावघ्नी क्षतासघ्नी च ' केयके ' । १८ कर्पूर । म० कापूर । गु०
कर्पूर । कर्पूरो घनसारश्च शीतः शीतकरस्तथा ॥ ३४ ॥ शशांकः
शांभवश्चंद्रः शीतांशुर्हिमवालुका । शिला हिमकरो गौरस्तुपारो मिहिका
तथा ॥ ३५ ॥ शीतप्रमस्त्वभ्रसारस्ताराभ्रः कुमुदस्तथा । चंद्रालोकस्त-
पेंदुश्च शुभ्रांशुः रक्तिको ' नृपे ' ॥ ३६ ॥ वेधको रेणुसारश्च सिताभ्रः
रक्तिकोपमः । मरमाह्वयो हिमांशुश्च नक्षत्रेशो निशापतिः ॥ ३७ ॥
भस्मवेधो विभुः श्वेतस्तरुसारो हिमाह्वयः । मुक्ताफलं तु राजार्हं शशी
वभ्रं हिमोपलः ॥ ३८ ॥ शीताह्वः शीतरदिमश्च हिमः शीतरजः
स्मृतः । सिताभः शीतलरजस्तुहिनश्चंद्रसंज्ञकः ॥ ३९ ॥ भूतिकश्चंद्र-

मस्यश्च हिमाश्वत्थं नामकः । १९ पोतास । म०, गु० भीमसेनी कापूर ।
 पोतासो भीमसेनश्च पांशुः सितकरस्तथा ॥ ४० ॥ शकरावाससज्ञश्च
 पिंजो हिमयुतो हिमः । अन्दसारो बालुका च जूटिका शीतलस्तथा
 ॥ ४१ ॥ तुषारः पत्रिकाख्यश्च प्रोक्तो ' राजनिघटके ' । कर्पूरलक्ष-
 णमिति । शिरो मध्यं तलं चेति कर्पूरस्त्रिविधः स्मृतः ॥ ४२ ॥ शिर-
 स्तंभाग्रसंजातं मध्यं पर्णतले तल । मास्वद्विशदपुलक शिरोजातं तु
 मध्यमं ॥ ४३ ॥ सामान्यपुलकं स्वच्छं तले चूर्णं तु गौरकं । स्तंभगर्भस्थित
 श्रेष्ठं स्तंभबाह्ये च मध्यमं ॥ ४४ ॥ स्वच्छमीपद्मरिद्रामं शुभं तन्मध्यमं
 स्मृतं । सुदृढं शुभ्ररूक्षं च पुलकं बाह्यजं वदेत् ॥ ४५ ॥ अपि च ।
 स्वच्छं भुंगारपत्रं लघुतरविशदं तोलने तिक्तं चेतस्वादे शैत्यं सुहृष
 बहलपरिमलामोवसीरभ्यदापि । निःश्लेहं दाढ्यपत्रं शुभतरगिति चेद्राज-
 योग्यं प्रशस्तं कर्पूरं चान्यथा चेद्बहुतरशमने स्फोटदापि त्रिणाय ॥ ४६ ॥
 गुणाः । कर्पूरः शिशिरस्तिक्तः स्निग्धश्चोष्णोऽस्रदाहदः । चिरस्थो
 दाहदोषघ्नः स घृतः शुभ्रकृ ' नृपे ' ॥ ४७ ॥ तृणभेदोविषदोषघ्नं चसृष्य
 मदकारकं । ' धन्वे ' प्रोक्तं तथा ' द्रव्ये ' मेहघ्नो मरनाशनः ॥ ४८ ॥
 ' केये ' तु कफशोषघ्नो मुखवैरस्यनाशनः । २० चीनकर्पूर । म०,
 गु० चिनी कापूर । चीनकश्चीनकर्पूरः कृत्रिमो धवलः पट्टः ॥ ४९ ॥
 मेघसारस्तुषारश्च द्विपकर्पूरजो ' नृपे ' । गुणाः । चीनकः कटुतिक्तोष्ण
 श्लेष्छीतः कफापहः ॥ ५० ॥ कंठदोषहरो मेघ्यः पाचनः कृमिनाशनः ।
 २१ जवादि । म०, गु० जवादी कस्तूरी । जवादिगंधराजं स्वात्कृत्रिम
 मृगचर्मजम् ॥ ५१ ॥ समूहगंधं गधाढ्यं स्निग्धं साम्राणिकर्दमं । सुगंधं
 तैलनिर्यासं कुट्टामोदं तु ' राजके ' ॥ ५२ ॥ मार्जारिका पूतिका च
 ' केवदेवनिघटके ' । ' द्रव्ये ' पूतिकता चैव मार्जारी मध्वेलिकता
 ॥ ५३ ॥ गंधमार्जारवीर्यं च प्रोक्तो ' भावप्रकाशके ' । मार्जारगंधमुख्या
 च गंधमार्जारवीर्यजा ॥ ५४ ॥ गंधमार्जारजा पूतिर्यवेली तथा स्मृता ।
 बहुगंधा वेधमुख्या प्रोक्ता वैद्यविशारदैः ॥ ५५ ॥ गुणाः । सौगंधिकं

तुरूको यावना धूम्रो धूम्रवर्णः सुगंधिकः ॥ २२ ॥ सिल्हको
 सिल्हसारश्च पीतसारः कपिस्तथा । पिण्याकः कपिजः कल्कः पिंडितः
 पिंडितेलकः ॥ २३ ॥ करेवरः कृत्रिमको लेपनो ' राजनामके ' ।
 कपितेलं मुक्तिमुक्तः पिंगलः कृत्रिमस्तथा ॥ २४ ॥ सुगंधिः पिंडकश्चैव
 कृतको ' धन्वनामके ' । यावनः पंडितो धूमः कपिलः कपिशस्तथा
 ॥ २५ ॥ कृतपिंडीतकः प्रोक्तः ' केये ' यवनदेशजः । पिंडतेलोऽश्मपु-
 ष्यश्च यावनः कपिनामकं ॥ २६ ॥ सिल्हश्च वृकधूपश्च तैलं चंचलते-
 लकः । गुणाः । तुरूकः सुरभिस्तिकः कटुस्निग्धश्च कुठजित् ॥ २७ ॥
 कफपित्ताश्मरीमूत्राघातभूतज्वरापहः । ' नृप ' ' मदे ' कांतिकृश्च
 कटूष्णः शुकुकुत्तथा ॥ २८ ॥ वृष्यः स्वेदहरो ' भावे ' ज्वरदाहग्रहा-
 पहः । ' गणे ' तु वातपिट्टिकाक्लेदहा कफपित्तहा ॥ २९ ॥ ३०
 गुग्गुलु । म० गुग्गुळ । गु० गुगळ । गुग्गुलुः पवनद्विष्टो भवामीष्टो
 निशाचकः । जटालः कालनिर्यासिः पुरोभूतहरः शिवः ॥ ३० ॥ कौशिकः
 शंभवो दुर्गो यातुन्नो महिषाक्षकः । देवेष्टो मरुद्विष्टोऽपि रक्षोहा रूक्ष-
 गंधकः ॥ ३१ ॥ दिव्यस्तु महिषाक्षश्च प्रोक्तो ' राजनिघंटके ' ।
 नचंचरो जटापुश्च ' धन्वतग्निघंटके ' ॥ ३२ ॥ उलूखलं
 निशायायी ' केये ' तु शिवधूपकः । पलंकया निशायायी
 कुमुदो यामिनीचरः ॥ ३३ ॥ कुंभोलूखलकं कुंभं स्यादुलूखलकं तथा ।
 उलूखलं देवधूपो गुग्गुलुः पवनद्विषः ॥ ३४ ॥ उपः कृती च घूकश्च
 उद्दीपन्तु निशाचरः । सर्वसहस्तथा प्रोक्तो वैद्यविद्याविशारदैः ॥ ३५ ॥
 गुणाः । गुग्गुलुः कटुतिक्तोष्णः कफमारुतकागजित् । कृमिवातोदरघ्नी-
 हशोफाशोघ्नो रसायनः ॥ ३६ ॥ प्रोक्तो ' राजनिघंटे ' तु तथा
 ' धन्वंतरी ' स्मृतः । कषायी पिच्छलो वर्ण्यः स्वर्ग्यः सूक्ष्मश्च रूक्षकः ॥ ३७ ॥
 स्निग्धः मरो लघुश्चैव नस्तिपेदांमणन्नकः । भृन्मो मेहशोफघ्नो विशद-
 स्तक्षिण एव च ॥ ३८ ॥ स नवो चूहणो वृष्यः पुराणस्त्वतिलेखनः ।
 ' केये ' तु दीपनो चत्यो गन्नान्धानकारकः ॥ ३९ ॥ यंधिमंडापची-

मश्रे वातरक्तविनाशनः । आर्मकटूकमिध्रश्च कुष्ठमस्ति विषघ्नकः ॥४०॥
 गडमांसाऽमवानमः प्रोक्तो ' भावप्रकाशके ' । मांसवृद्धिकरः प्रोक्तो
 रक्षोघ्नो ' गणनामके ' ॥ ४१ ॥ ३८ कणगुग्गुलु । म०, गु० कण-
 गुग्गुळ । गंधराजः स्वर्णकणः सुवर्णः कणगुग्गुलुः । कनको वशपीतश्च
 सुरसश्च पलंकपा ॥४२॥ गुणाः । कणगुग्गुलुः कटूष्णश्च सुरभिर्वातशूलहृत् ।
 कफगुल्मोदराग्मानहरश्चैव रसायनः ॥ ४३ ॥ ३९ भूमिजगुग्गुलु ।
 म०, गु० भूमिगुग्गुळ । गुग्गुलुश्च तृतीयोऽन्यो भूमिजा दैत्यमदजः ।
 दुर्गाह्लाद इडाजात आशादि रिपुसंभवः ॥ ४४ ॥ मज्जाजो मेदनश्चैव
 महिपासुरसंभवः । गणाः । गुग्गुलुर्भूमिजस्तिकः कटूष्णः कंफवात-
 जित् ॥ ४५ ॥ उमाप्रियश्च भूतघ्नो मेघ्यः सौरभ्यदो ' नृप ' । ४० राल ।
 म० राल । गु० राल । रालः सर्जरसश्चैव शालः कनकलोद्भवः ॥४६॥
 ललनः शालनिर्घासो देवेष्टः शीतलस्तथा । बहुरूपः शालरसः सर्वनि-
 र्घासकस्तथा ॥ ४७ ॥ सुरभिः सुरधूपश्च यक्षधूपाऽश्विबलभः । कालः
 कलयजः प्रोक्तो ' राजनामनिघटके ' ॥ ४८ ॥ रवः क्षणो महारूपः
 सुरालो धूपनस्तथा । सुधूमः क्षणकः सर्जस्त्वरालो धूनकः स्मृतः ॥४९॥
 तथा सर्वरसः प्रोक्तो भिषग्विद्याविशारदै' । गुणाः । रालस्तु शिशिरः
 क्षिग्धः कपायस्तिकसंग्रहः ॥ ५० ॥ वातपित्तहरस्फोटघ्नकटूहरो
 ' नृप ' । विषादिभूतहंता च भद्रसयानकृन्मतः ॥५१॥ स्वादुश्चोष्णः स्तम्भ-
 नश्च ' धन्वे ' तु घ्नरोपणः । अतिसो हगे ' भावे ' शूलस्वेदज्वरापहः
 ॥ ५२ ॥ रक्तदोषविसर्पघ्नो ग्रहघ्ना ' कैयदेवके ' । ' गणे ' तु श्लेष्म-
 पित्तघ्नो ह्यग्निग्धघ्नघ्नकः ॥ ५३ ॥ ४१ कुंदरु । म० सालईचा
 डीक । गु० कुंदरु, सालेडाना गुंव । सौराष्ट्रः कुदकस्तीक्ष्णः पालिंदः
 शिखरी च सः । तथा कुंदरुकः कुदरुको गोपुरकः स्मृतः ॥ ५४ ॥
 बहुगंधो भिषणश्च प्रोक्तो ' राजनिघटके ' । धन्वे तु गोपुरः कुदः कुद-
 रश्च तथा तली ॥ ५५ ॥ सुकुदस्तीक्ष्णगंधश्च मेचकः खपुरो ' द्रवे ' ।
 मुकुदः कुदरुः कुडुः पलकी ' कोशके ' तथा ॥ ५६ ॥ ' वेवे ' तु

भेदुरः स्वाक्षो नागश्रीवल्लभः परः । तथा ' गणनिघटे ' तु प्रोक्तो नाग-
 चधूम्रियः ॥ ५७ ॥ शलीनिर्यासकश्चैव प्रोक्तो वेद्यविशारदैः । गुणाः ।
 कुंडुरुर्मधुरस्तिकः कफपित्तातिदाहनुत् ॥ ५८ ॥ पाने लेपे च शिशिरः
 प्रदरामग्रहा ' नृप ' । ' धन्वे ' तु कटुकः प्रोक्तो वातश्लेष्मामयापहः
 ॥ ५९ ॥ रक्तप्रदरहा ' द्रव्ये ' ' भावे ' तु मुखरोगहा । ज्वरघ्ना
 स्वेदहा ' केये ' सूकाऽलक्ष्मीग्रद्वयकः ॥ ६० ॥ ' मदे ' वृद्धरः
 प्रोक्तस्तथा ' शोढलको ' स्मृतः । शर्करासहितो मेहं वृषणस्य
 च्चथां हरेत् ॥ ६१ ॥ ४२ कुष्ठ । म० कोष्ठ । गु० कृठ,
 उपलेट । कुष्ठं रुजाग्रदो व्याधिरामयं पारिभद्रक । रामं वानीरज
 वाप्यं ज्ञेयं स्वग्रोपमुत्पल ॥ ६२ ॥ कुत्सं ह्यपाटवं चैव पद्मकं ' राज-
 नामके ' । कौबेरं पाकजं रोगः पाकलं ' धन्वनामके ' ॥ ६३ ॥
 रोमाह्वयं तु कौबेरं पारिभव्यं गदाह्वयं । भासुरं पारिभाव्यं च गदाख्यं
 बाण्यसंज्ञितं ॥ ६४ ॥ व्याप्यं मासं तु किंजल्कमामं ह्याप्यं तु पावनं ।
 परिहार्यं कदाख्यं च कुठिकं हरिभव्यकं ॥ ६५ ॥ हरिभद्रकसंज्ञं तु
 रुक् तथोत्पलकुष्ठकं । गुणाः । कुष्ठं कटूष्णं तिक्तं स्यात्कफमारुतकुष्ठ-
 जित् ॥ ६६ ॥ विमर्षविषकंडूतिखर्जूदद्रुमकांतिकृत् । ' नृप ' ' धन्वे '
 त्रिदोषघ्न रक्तजिह्वं तथा स्मृतं ॥ ६७ ॥ ' गणे ' रसावनो वृष्यः ' केये '
 वातास्रकासजित् । वांतिवृष्णाहरो ' द्रव्ये ' ' मदे ' शत्रुघ्नः स्मृतः
 ॥ ६८ ॥ ४३ सारिवा । म० श्वेत उपलसरी, पांढरी कावळी । गु०
 धोळी उपलसरी, कपुरी काळी वेल । सारिवा शारदा गोपा गोपवल्ली
 प्रतानिका । गोपकन्या लताऽऽस्फोता श्वेता स्यात्काष्ठसारिवा ॥ ६९ ॥
 प्रोक्ता ' राजनिघटे ' तु तथा धवलसारिवा । स्फोता गोपांगना गोपी
 शारिवा फणिजिह्विका ॥ ७० ॥ गौरा सुगंधमूला च सुगंधा तु सुगंधिका ।
 गोपालिका कराला च त्वहिजिह्वा कृशोदरी ॥ ७१ ॥ गोपिनी फणिजिह्वा च
 नामजिह्वा तु शारदी । तथा गोपवधुः प्रोक्ता गोपिका वैद्यनाथकैः ॥ ७२ ॥
 ४४ कृष्णसारिवा । म० काळी उपलसरी, काळी कावळी । गु० काळी

उपलसरी । मारिवाऽन्या कृष्णमूला कृष्णा चंदनसारिवा । भद्रा चंदन-
गोपा तु चंदना कृष्णवल्ल्यपि ॥ ७३ ॥ प्रोक्ता ' राजनिघंटे ' तु तथै-
वोत्पलसारिवा । श्यामाऽनेता महाश्यामा कालिंद्युत्पलसारिवा ॥ ७४ ॥
भद्रवल्ली महागोपी तथा कालानुमारिणी । स्याद्भद्रवल्लिका प्रोक्ता तथा
चंदनमूलिका ॥ ७५ ॥ महामोपा तथा ज्ञेया सप्रोक्ता कृष्णवल्लरी ।
स्यात्कृष्णसारिवा चैव प्राक्ता वैद्यविशारदैः ॥ ७६ ॥ गुणाः । सारिवा-
युगलं स्वादु कफवातास्रनाशनं । कुष्ठकंडुज्वरहर मेहदुर्गाधिनाशनं ॥ ७७ ॥
' नृप ' ' द्रव्य ' तु पित्तघ्नं वृष्य ह्यामज्वग्भ्रकं । कफरक्तगरघ्नं च
तृष्णादाहहरं ' गणे ' ॥ ७८ ॥ कासघ्नं स्वतिसारघ्नं त्रिदोषघ्नं तु
' केयके ' । रक्तप्रदं विषघ्नं च क्षामातीसारहृत्तथा ॥ ७९ ॥ अग्नि-
माद्यारुचिश्वासवमिकासतृषापह । दोषत्रयास्रप्रदरज्वरातीसारनाशनं ॥ ८० ॥
गुरु शुक्रफरं स्निग्धं प्रोक्तं ' मदनपालके ' । ' शोढले ' रक्तपित्तास्र-
विषमज्वरनाशनं ॥ ८१ ॥ शिरोरोगहर चैव प्रोक्तं वैद्यविशारदैः ।
कृष्णमूली तु संग्राहिशिशिरा कफपित्तजित् ॥ ८२ ॥ तृष्णारु-
चिप्रशमनी रक्तपित्तहरा ' नृपे ' । ४५ नख । म० , गु० नखला
(प्राणित्र द्रव्य) । नखः कररुहः शिल्पी शुक्तिशंखः खुरः शफः ॥ ८३ ॥
चलः कोशी च करजां हनुर्नागहनस्तथा । पाणिजो बदरीपत्रा धूप्यः
पण्यविलासिनी ॥ ८४ ॥ संधिनालः पाणिरुहः प्रोक्तो ' राजनिघंटे ' ।
तथा कोलदलं चैव नखी हृष्टविलासिनी ॥ ८५ ॥ चलकम् नखाह्व
नखाफो नखरः खरः । सहः करस्तु निर्लोमं नखरी बदरिच्छदः ॥ ८६ ॥
बदरीपत्रकश्चैव तथा करकचः स्मृतः । गुणाः । नखः स्यादुष्णकटुको
विष हन्ति प्रयोजितः ॥ ८७ ॥ कुष्ठकंडुमण्डश्च भूतविद्रावणो ' नृपे ' ।
' धन्वे ' कफघ्नकः प्रोक्तो ' मेदे ' बन्धं तु शुक्ल ॥ ८८ ॥ लघु
हृद्य तथा प्रोक्त वातास्रज्वरनाशनं । मेध्यं तु वातपित्तघ्नं र्द्विभं ' द्रव्य-
रत्नेके ' ॥ ८९ ॥ अलक्ष्मीमुखर्दागंध्यनाशनं कातिदं ' धने ' । ४६
व्याघ्रनख । म० वापनख, लघु नखला, हा एक सुगंधी कटु प्रसिद्ध

अश्मवल्कः शिलावल्को हिमवासी हिमप्रियः । सीमनस्यं सुखकरं गंधाढ्यं
 पियदर्शनं ॥ २४ ॥ शिलाकं शैलिज प्रोक्तं तथा कालानुसारिणी । शिला-
 भव तु संप्रोक्तं भिषग्बिद्याविशारदैः ॥ २५ ॥ गुणाः । शैल्यं शिशिरं
 तिक्तं सुगंधि कफपित्तजित् । दाहतृष्णावमिश्वासव्रणदोषहरं 'नृप'
 ॥ २६ ॥ रक्तदोषहरं 'धन्वे' विषकडूविनाशनं । श्लेष्मज्वरहरं रुच्यं
 हृद्रोगाश्मरिनाशनं ॥ २७ ॥ कुष्ठं तु तथा 'केये' रक्तगुल्म-
 हरं 'भव' । ५१ चोरकं । म० भटोरा, गठोन्थाचा भेद, हा नपाळात
 प्रसिद्ध आहे । गु० भट्टीडर, भटोरा । चोरकः शंक्तिश्रृंङ्गा दुष्पत्रः
 क्षेमको रिपुः ॥ २८ ॥ चपलः कितवो धूर्तः पटुर्नीचा निशाचरः । गण-
 हासः कोपनकश्चोरकः फलचोरकः ॥ २९ ॥ दुष्कुलो पर्णचोरश्च
 'राजनामनिघंटके' । 'कोशे' धनहरी क्षेमा राक्षसी गणहासकः
 ॥ ३० ॥ चंडस्तु तस्करश्चोरी शठी धनहरस्तथा । गोपनो दुष्कुलीयश्च
 दौष्कुलेयस्तु चामरः ॥ ३१ ॥ तथा शंखिनिका चैव कौशिका कृमिका
 स्मृता । क्रोधना तु तथा प्रोक्ता वैद्यविद्याविशारदैः ॥ ३२ ॥ गुणाः ।
 चोरकस्तीव्रगंधोष्णस्तिको वातकफापहः । नासामूखरुजाजीर्णकृमिदो-
 षहरो 'नृप' ॥ ३३ ॥ विषरक्तहरं 'धन्वे' कुष्ठकडूव्रणघ्नकः
 समीरघ्नस्तथा 'केये' रक्षःस्वेदज्वरघ्नकः ॥ ३४ ॥ मांह्र्णो मधुरो
 रूक्षो हिमहृत्कुष्ठकडूहृत् । 'भावे' मेदांहरः प्राक्तो 'गणे' त्वग्दो-
 षहारकः ॥ ३५ ॥ ५२ ग्रंथिपर्ण । म०, गु० गठाना, हा आता-
 मांत होता । ग्रंथिपर्णो ग्रथिदलो ग्रथिपत्रस्तु गुच्छकं । ग्रंथिग्रंथि-
 वलां चैव ग्रंथिकं गुच्छकच्छदं ॥ ३६ ॥ ग्रंथिका ग्रंथिपर्णी च ग्रंथिलो
 नीलपुष्पकं । सुग्रंथिग्रंथिपर्णश्च शुकपुष्पं शुकच्छदं ॥ ३७ ॥ काकपुष्पं
 तथा प्रोक्तं सुगंध तैलपर्णकं । ग्रंथिपर्णलक्षणं । ग्रंथिकः पांडुरः किं-
 चित् कनिष्ठांगुलिसन्निभः ॥ ३८ ॥ उत्तमः कृष्णवर्णो यः स्थूलोतीव
 च निदितः । शुष्कः संस्वेद्य गोमूत्रं कुंकुमेनव वासयेत् ॥ ३९ ॥
 इति इन्द्रणमिश्रः । गुणाः । ग्रंथिपर्णो लघुस्तिको रुच्योष्णः कफवात-

जित् । ' नृपे ' प्रोक्तस्तथा ' भावे ' दीपनः कटुकस्तथा ॥ ४० ॥
 विषश्वासहरश्चैव कंटर्दीर्गाध्यनाशनः । ५३ पद्मक । म० पद्मफाष्ठ,
 याचा वृक्ष हिमालयावर टोतो । गु० पद्मकनं लाकडु । पद्मक पीतक
 पीत मालथ शीतल हिम ॥ ४१ ॥ शुभ्र रुदारज रक्त पाटलापुष्प-
 सन्निभ । पद्मफाष्ठ पद्मवृक्ष प्रोक्त ' राजनिघटके ' ॥ ४२ ॥ ' धन्वे '
 तु मलयश्चारु. पीतरक्तः सुराद्भवः । सुप्रभः शीतवीर्यश्च पाटलापुष्पव-
 र्णकैः ॥ ४३ ॥ पद्मवर्णं ह्रमपद्म पद्मगधिर्मरुत्स्थित. । ' कये ' पद्मा-
 ह्वय ' भावे ' हेमपत्र ' गणे ' स्मृत ॥ ४४ ॥ पद्मगध शुभ्रं
 चैव प्रोक्त वैद्यविशारदैः । गुणाः । पद्मक शीतल तिक्त रक्तपित्तवि-
 नाशन ॥ ४५ ॥ माहदाहज्वरभ्रातिकृच्छविस्फोटह ' नृपे ' । ' धन्वे '
 भ्रातिहर ' कथे ' वातल तु तृषापह ॥ ४६ ॥ विषपित्तकफासन्न व्रणवातिविम-
 पंहत् । गर्भस्थापनक चैव त्वर सप्रकीर्तित ॥ ४७ ॥ ५४ प्रपौडरीक ।
 म० । पुडरीकवृक्ष । गु० पाडेरवा । प्रपौडरीक चक्षुष्य पुडर्यं पुडरी-
 यक । पौडर्यं च सुपुष्प च सानुज चानुज ' नृपे ' ॥ ४८ ॥ श्रीपुष्प
 सितपुष्प च पौडरीयं तु ' धन्वके ' । ' केयदवे ' स्मृत नून पौड्राह
 पुडमेवच ॥ ४९ ॥ तथा ' मदनपाल ' च श्वतपुष्प प्रकीर्तित । एक-
 मुल ऋषिश्रेष्ठ पुंडरीक शुचिघ्न ॥ ५० ॥ तथा मुनिवर प्राक्त पुंडरी-
 मूलसाधन । मूलशोथनक चैव समाक्त वैद्यनायकैः ॥ ५१ ॥ गुणाः ।
 प्रपौडरीक चक्षुष्यं मधुः तिक्तशीतल । पित्तशकवगान्दहति ज्वरदाहतृषा-
 पह ॥ ५२ ॥ ' नृपे ' च शकलं ' भावे ' श्लम्भल पित्तनाशनं । ५५ लाम-
 ज्जक । म० पीतवाळा । ग० पीळा वाळा, सुगधि पीळु खड्ड, ऊड
 वाला । लामज्जक सुनाल स्वादमृगालं लय लनु ॥ ५३ ॥ डटकाप-
 थिक शीघ्र दीर्घमूल जलाश्रय । प्राक्त ' राजनिघट ' तु तथा लघुलय
 हिम ॥ ५४ ॥ अवदाह जलाधारगवदाहोदकापथ । तथष्टकापथ चैव
 तोयज स्वदाहकं ॥ ५५ ॥ मृणाली खवदाहोद क्षितिज तु जलाशय ।
 तथा जलवगधार गपाक्त तु जटपद ॥ ५६ ॥ गुणाः ।

११ अनुक्तोषधिवर्गः

१ श्वेतवृताक । म० पांढरें वांगें । ततस्तु श्वेतवृताकं कुक्कुटंङो-
पमं फलं ॥ ८९ ॥ ' धन्वन्तरिनिषटे ' तु संपोक्तं भिषजां वरैः ।
गुणाः । श्वेतवृताकमशोभं रुचिदं तु गुणाधिकं ॥ ९० ॥ २ किंकिरात ।
म० कंक्री, कोकई, देवनाभूळ । दे० नेडी नाभूळ । किंकिरातः किंकि-
राटः पीतकः पीतभद्रकः । हेमगौरो विपलंबी पट्टपदानंदवर्धनः ॥ ९१ ॥
' धन्वे ' प्रोक्तस्तथा ' द्रव्ये ' कोकई चेति विश्रुता । तथैव भिषजां
नाथैः प्रोक्ता पट्टपदमोदिनी ॥ ९२ ॥ गुणाः । किंकिरातो
भवेदुष्णस्तिक्तः कफविनाशनः । अर्शसां निचयं हन्ति शोक-
संधातनाशनः ॥ ९३ ॥ किंकिरातोद्भवं पुष्पं सुगंधि हर्षपुष्टिदं ।
' धन्वे ' प्रोक्तं तथा ' भावे ' हिमः पित्तकफघ्नकः ॥ ९४ ॥ पिपासा-
शोषवांतिघ्नस्तथा कृमिहरः स्मृतः । कषायो रक्तदाहघ्नः श्लेष्मज्वर-
हरो ' द्रव्ये ' ॥ ९५ ॥ ३ चपल । म० चपल धातु, जस्ताचा भेद ।
गौरः श्वेतोऽरुणः कृष्णश्वपलश्च चतुर्विधः । हेमामश्वैव तारामो विशे-
षाद्रसबंधनौ ॥ ९६ ॥ चपलश्चैव संप्रोक्तश्चोज्ज्वलः स्फटिकोपमः ।
शेषौ तु मध्यौ लाक्षावच्छीघ्रद्राचौ तु निष्कलौ ॥ ९७ ॥ वंगवद्द्रवते
बहौ चपलस्तेन कीर्तितः । गुणाः । चपलो लेखनः स्निग्धो देहलो-
हकरस्तथा ॥ ९८ ॥ रसराजसहायः स्वात्तिकोष्णो ' मधुरो मतः ।
चपलः स्फटिकच्छायः षडस्त्रिः क्षिग्धको गुरुः ॥ ९९ ॥ त्रिदोषघ्नोऽ-
तिवृष्यश्च रसबंधकरो ' धने ' । ४ प्राचीनामलक । म० पाण आंवळी ।
प्राचीनामलकं प्राची नागरं रक्तकं ' धने ' ॥ ४१०० ॥ अंबुजामलकी
रक्ता नागरा ' द्रव्यरत्नके ' । पानीयामलकं प्रोक्तं ' भावनामनिघंटके ' ॥ १ ॥
गुणाः । प्राचीनामलकं रुच्यं गुरुष्णं गरवातहृत् । तत्पकं पित्तकफहृ-
दुर्जरं गुरु चातजित् ॥ २ ॥ प्रोक्तं ' धन्वनिषटे ' तु भिषग्विद्याविशा-
रदैः । प्राचीनामलक ' द्रव्ये ' कफवाततृषामकं ॥ ३ ॥ दोषत्रयहरं
' भावे ' ' केयोक्तं ' कफपित्तहृत् । ५ साराम्ल । म० साराम्ल,

नदीमल्लातकः ' कये ' । गुणाः । वृषांकस्तु भवेत्तित्तः कपायो मधुरो हिमः ॥ २२ ॥ संग्राही वातलश्रैव कफरक्तादिपित्तहा । घणहेति भिषक्श्रेष्ठैः प्रोक्तः ' केयनिघंटके ' ॥ २३ ॥ १० वाताम । म० बदाम । वातामस्त्वनिलांतश्च युग्मशुक्तिपुटोपमं । सुफलं ' द्रव्यरत्ने ' तु वातवैरिस्तथा ' मदे ' ॥ २४ ॥ नेत्रोपमफलं चैव बादामं संप्रकीर्तितं । गुणाः । वातामो गुरुस्निग्धश्च रसे पाके मधुस्तथा ॥ २५ ॥ वृष्यश्रोणो बृंहणश्च बन्धो वातहरो ध्रुवं । कफकृदाहपित्तघ्नः क्षतक्षयविनाशनः ॥ २६ ॥ विष्टंभह् ' त्केयदेवे ' ' द्रव्ये ' शुक्रकरस्तथा । पित्तानिलहरा मज्जा स्निग्धा तु कफकारिणी ॥ २७ ॥ रक्तपित्तकरा चोष्णा प्रोक्ता ' मदनपालके ' । ११ मुकूलक । म० पिस्ते । पिस्तं मुकूलकं ज्ञेयं दंतीफलसमाकृतिः ॥ २८ ॥ गुणाः । मुकूलं दुर्जरं स्निग्धं वृष्योष्णं स्वादु बृंहणं । रक्तप्रसादनं बल्यं वातघ्नं कफपित्तहृत् ॥ २९ ॥ विशेषात्तु गुरु ज्ञेयं प्रोक्तं ' मदनपालके ' । १२ निकोचक । म० जर्दाळु । निकोचकं चारुफलमंकोटजलगोजकं ॥ ३० ॥ अंकोलफलसकाशं निकोचं तु निकोटकं । तथैव चारुफलकं प्रोक्तं वैद्यविशारदैः ॥ ३१ ॥ गुणाः । निकोचकं गुरु स्निग्धं वृष्योष्णं स्वादु बृंहणं । रक्तप्रसादनं बल्यं वातघ्नं कफपित्तहृत् ॥ ३२ ॥ १३ लवली । म० हरपररेवडी, रायआंवळी । घनस्कथो महाप्रांशुः प्रपुत्राटसदृक्छदः । सुगंधमूला लवली पांडुकोमलवल्कला ॥ ३३ ॥ ' केयदेवनिघटे ' तु संप्रोक्ता भिषजां वैरैः । घनस्कथा तु संप्रोक्ता तथा कोमलवल्कला ॥ ३४ ॥ लवल्याः फलमुद्दिष्टं श्यामं ज्योत्स्नाफलं तथा । गुणाः । लवलीफलमस्त्रार्शः कफपित्तहरं गुरु ॥ ३५ ॥ विशदं रोचनं रूक्षं स्वादुम्लं तुवरं ' भवे ' । तथा ' केयनिघटे ' तु ह्यं तित्तं तु वातलं ॥ ३६ ॥ सुगंधितु ' मदे ' प्रोक्तं स्वशोभं वातपित्तजित् । १४ कालशाक । म० कालशाक । कालिका कालशाकं च कालिकं ' केयदेवके ' ॥ ३७ ॥ तथैव विपिनद्रुश्च कृष्णवर्णस्तु ' द्रव्यके ' । श्राद्धशाकं तथा ' भवे ' प्रोक्तं वैद्यविशारदैः ॥ ३८ ॥

गुणाः । कालिका कटुका क्षीरा तिक्ता पाचनदीपना । भेदनी वातला
 त्वर्शःकफशोकगरापहा ॥ ३९ ॥ 'केये' 'द्रव्ये' सरा चोष्णा
 विषग्भिः परिकीर्तिता । 'भावे' रुच्या तु बल्या च रक्तपित्तहरा
 हिमा ॥ ४० ॥ १५ चतुष्पत्री । म० सुणसुजा, चतुष्पत्री । वितुन्नः
 सुनिषण्णश्च तथा वितुन्नकः स्मृतः । चाटोरीपत्रसदृशः चतुर्दल इती-
 रितः ॥ ४१ ॥ शाको जलान्विते देशे चतुष्पत्रीति चोच्यते । गुणाः ।
 चतुष्पत्री हिमा स्वादुः कपाया लघुदीपना ॥ ४२ ॥ त्रिदोषहरिणी
 रूक्षा हृद्या वृष्या च ग्राहिणी । ज्वरहृत् श्वासकृष्ण्णी मेहारुचिहरा
 ध्रुव ॥ ४३ ॥ ब्रह्म 'त्केयेदेवे' च सप्तोक्ता वैद्यनायकैः । १६
 दुग्धिका । म० दुधी । राजक्षवा दुग्धनिका दुग्धिका स्वादुष्णिका ॥ ४४ ॥
 क्षीरावी क्षारिका शीता शीताबुर्धुपर्णिका । 'केये' प्रोक्ता तथा
 'द्रव्ये' क्षीरी तु क्षीरिणी तथा ॥ ४५ ॥ अपर्णिकाऽर्कपुष्पी च वैद्य-
 नायैः प्रकीर्तिता । गुणाः । दुग्धिका मधुरा तिक्ता गुर्वी क्षीरा
 कटुः पटुः ॥ ४६ ॥ रूक्षोष्णा वातला हृद्या सृष्टमूत्रमलापहा । विट्ट-
 भिनी गर्भकारी कृमिकुष्ठकफापहा ॥ ४७ ॥ प्रोक्ता 'केयनिघटे-'
 तु भिषक्शास्त्रपरायणैः । १७ उत्तानका । म० फुरडी, नागरमोष्याचा
 भेद, इच्या मुळास कचन्याचे कद असे ह्यणतात । उत्तानका बद्ध-
 शिखा चूडाला चक्रलाञ्छटा ॥ ४८ ॥ 'केयदेवनिघटे' तु सप्तोक्ता
 भिषजां वरैः । गुणाः । उत्तानकारसे पाके मधुरा ज्वरपित्तहृत् ॥ ४९ ॥
 मुखशोषज्वरश्वासमेदतृष्णापहा 'केये' । १८ गिरीपिका । म०
 जलशिरस, पाणशिरस । शिरीपिका द्विद्विपिका दुर्बलावु शिरीपिका
 ॥ ५० ॥ द्विद्विपिका च सुफला दुर्लभा 'केयदेवके' । शिरीपा तु
 तथा प्रोक्ता 'गणनामनिघण्टके ॥ ५१ ॥ गुणाः । द्विद्विणी तु सरा चोष्णा
 कुष्ठार्शःकफपित्तहृत् । विषग्भी सान्निपातर्श, म्दंभी 'केयदेवके' ॥ ५२ ॥
 १९ ब्रह्मसोमा । म. श्वेतवरपारा । देवाष्टिर्ब्रह्मसोमा यत्कामिमथश्चतुर्गुणः ।
 ओमेयी च महाश्यामा वृद्धवारुक एव च ॥ ५३ ॥ 'केयदेवनिघटे'

तु भिषक्श्रेष्ठैर्निगद्यते । गुणाः । ब्रह्मसोमा कटुस्तिक्ता तीक्ष्णोष्णा
दीपनी सरा ॥ ५४ ॥ पाचनी पित्तजननी कफकासविनाशनी । २०
चोहार । म० फिरमाणी ओंवा । चंहाहारश्चौरपूर्वश्च यवानी पारसी-
यकः ॥ ५५ ॥ जंतुनाशनसंज्ञश्च 'केयदेव' प्रकीर्तितः । 'द्रव्यर-
त्नाकरे' चैव चोराह्वः प्रोच्यते बुधैः ॥ ५६ ॥ गुणाः । चोहारस्तु
कटुस्तिक्तस्तीक्ष्णस्तूष्णश्च दीपनः । वृष्यस्त्रीदोषहाऽऽर्जिष्कृमिशूलहरा
'कये' ॥ ५७ ॥ २१ लताकस्तूरिका । म० मुसकदाणा । लता-
कस्तूरिका कट्वी कटुर्दक्षिणदेशजा । 'केयदेवे' निगदिता वैद्यविद्याविशा-
रदैः ॥ ५८ ॥ लताकस्तूरिका तिक्ता स्वाद्वी वृष्या लघुहिमा । चक्षुष्णा
श्लेष्मतृष्णाघ्नी प्रोक्ता वैद्यविशारदैः ॥ ५९ ॥ बस्तिरोगहरा 'भावे'
मुखरोगविनाशनी । २२ अस्थिशूलिका । म० हाडसंधी,
हाडसाखळ । वज्रवत्यस्थिसंहारो वज्रांगः क्रांष्टुचंटिका ॥ ६० ॥ प्रोक्ता
'केयनिघटे' तु ग्रंथिमान् 'द्रव्यरत्नके' । तथास्थिशूलला चैव वज्रांगी
वज्रवल्लरी ॥ ६१ ॥ वज्री 'मदनपाले' च संप्रोक्ता वैद्यनायकैः ।
गुणाः । अस्थिशूलिका शीता स्वाद्वी वृष्या बलप्रदा ॥ ६२ ॥ अस्थि-
संधाननी चैव श्लेष्मलानिलनाशिनी । २३ मृगदंती । म० मखमाल,
झेंडू । मदा गला विरजनी मृगदंती खरस्वरा ॥ ६३ ॥ अलंबुमा गंध-
वती मदयंती वरत्त्वना । 'केयदेवनिघटे' तु संप्रोक्ता भिषजांवरैः ॥ ६४ ॥
गुणाः । मदा तु लघुस्वादुश्च 'कये' पित्तकफापहा । २४ कंचुका ।
म० कोत्री । कंचुका पेलुका पेलुः पेलिका दलशालिनी ॥ ६५ ॥ 'कय-
देवनिघटे' तु संप्रोक्ता वैद्यनायकैः । गुणाः कंचुका तु कटुः पाके
तिक्ता ग्राहिहिमा लघुः ॥ ६६ ॥ दीपना रोचना हृया कफपित्तज्वरापहा ।
कुटकासप्तमेहघ्नी वातला 'केयदेवके' ॥ ६७ ॥ २५ भूमिच्छत्र । म. भूमफांड;
अळबे । सर्पच्छत्रो भूमिहंदा भूमिहोयोऽहिच्छत्रकः । पृथ्वीस्फोटः शिल्पिभ्रं
च कचकः 'केयदेवके' ॥ ६८ ॥ गुणाः । भूमिहंदा मधुरो वृष्यो बल्पो
हृक्षो हिमो गुरुः । रोचनो दुर्जरं भेदी 'केयदेवनिघंटके' ॥ ६९ ॥

सर्वदोषप्रकोपी स्या ' न्मदे ' पानसकारकः । २६ मानकंद । म० मान-
कंद । मानकश्च महापत्रो तथा दीर्घदलः स्मृतः ॥ ७० ॥ महच्छदो
महत्पत्रो मानकदः पक्वीर्तितः । गुणाः । मानकश्च गुरुः शीतो मधुरो
रक्तपित्तहृत् ॥ ७१ ॥ कटुः शोथहरश्चैव वातलः प्रोच्यते बुधैः । २७
राजकदंबक । म० राजकळव । सुमंधिपुष्पः स्वाद्मूलः पक्वसत्त्वो महो-
न्नतः ॥ ७२ ॥ मधूकपत्रसदृशः पत्रो राजकदंबकः । फलराजकदंबश्च
नीपराजकदंबकः ॥ ७३ ॥ नीपश्च ' केपदंबे ' तु संप्रोक्तो वैद्यनायकैः ।
गुणाः । नीपं स्वादु कषायाम्लं गरदोषहरं ध्रुवं ॥ ७४ ॥ तत्कल मधुरं
शीतं गुरु पित्तास्रवातहृत् । २८ जिगिणी । म० मोई, गोक, मोण । जिगिणी
श्लिगी शिल्ली मोदकी गुडमंजरी ॥ ७५ ॥ जातसारा च कलुषमं-
जरी काममंजरी । पार्वतेया सृनिर्घाता ' केये ' गदनमंजरी ॥ ७६ ॥
' द्रव्यरत्नाकरे ' चैव श्लिगी प्रोक्ता ' भिषग्जनैः । जिगी तु श्लिगी
चैव ' भावे ' प्रोक्ता प्रमोदिनी ॥ ७७ ॥ सुनिर्घोषा भिषक्श्रेष्ठैः ' गणे '
प्रोक्ता न संशयः । गुणाः । जिगिणी मधुरा चोष्णा कषाया (योनि-
शोधनी ॥ ७८ ॥ कट्टपाका वातहरा व्रणहृद्रोगनाशनी । अतिसारहरा
वैद्यैः प्रोक्ता ' केयनिघटके ' ॥ ७९ ॥ तज्जिर्पास्रस्य नस्येन' रोगबाहु-
ल्पनाशनी । २९ लोवान । म० लोहबंदी ऊव । लोवानं द्रुमनिर्घातो
धूपः सर्जश्च गौडजः ॥ ८० ॥ ' द्रव्यरत्ननिघटे ' तु संप्रोक्तो वैद्यना-
यकैः । गुणाः । ततस्तु लोहवाणं च संग्राहि कफवातहृत् ॥ ८१ ॥
उष्णं क्षणम संप्रोक्तं वैद्यै ' द्रव्यनिघटके ' । ३० भूमंडली । म०
भूमडली, जलमांडवी । भूमडली भिषक्श्रेष्ठे ' द्रव्यरत्नाकरे '
स्मृता ॥ ८२ ॥ गुणाः । भूमडली लघु हिमा गरपित्तकफापहा ।
३१ वनजा गंधनिशा । म० वनअविहळद । वननाऽन्या गंधनिशा
गंधपत्री सुपाकिनी ॥ ८३ ॥ ' द्रव्यरत्नाकरे ' प्रोक्ता भिषग्नाथैर्न
संशयः । गुणाः । अथ गंधनिशा तीक्ष्णा कफवाताग्निपित्तकृत् ॥ ८४ ॥
३२ मिष्टनिंब । म० कटीनिंब । मिष्टनिंबश्च कैरातो रामणोःरमण-

- स्तथा । ' द्रव्यरत्ननिघंटे ' तु भिषग्भिः परिकीर्तितः ॥ ८५ ॥
 गुणाः । कैरातः शीतलस्तिको दाहार्शःकृमिशूलहा । ३३ हन्वती ।
 म० हनुमंती । हैमवती तु हन्वती करपत्रा हिमावती ॥ ८६ ॥
 ' द्रव्यरत्नाकरे ' प्रोक्ता वैद्यनाथैर्न संशयः । गुणाः । हन्वती तुवरा
 वृष्या तद्वीजं ग्राहि मेहहृत् ॥ ८७ ॥ ३४ खुरसाना । म० खुरा-
 सनी ओवा । यवानी तु खुरासानी यवाह्वा तु यवानिका । ' द्रव्य-
 रत्नाकरे प्रोक्ता वैद्यविद्याविशारदैः ॥ ८८ ॥ पारसीकयवानी तु प्रोक्ता
 भावप्रकाशके ' । यवानी यावनी चैव तीव्रा तु तदनंतरं ॥ ८९ ॥ तुरुस्का
 मदकारीति ' मदे ' प्रोक्ता भिषग्जनैः । गुणाः । खुरसाना
 कटूष्णा च ग्राहिणी श्लेष्मवातहृत् ॥ ९० ॥ पूर्वोक्ता ' द्रव्यरत्ने ' च
 ' मदोक्ता ' मादिनी गुरुः । ' भावे ' तु पाचनी प्रोक्ता विशेषाद्वैद्य-
 नायकैः ॥ ९१ ॥ ३५ तोयमंजरी । म० पाणअघाडा । तोयोद्भवस्त्वपा-
 मार्गो रामठस्तोथमंजरी । ' द्रव्यरत्नाकरे ' चैव प्रोक्तो वैद्यविशारदैः ॥ ९२ ॥
 गुणाः । तोयोद्भवः शोफहा च कासमारुतहा स्मृतः । ३६ आकल्ल । म०
 अकल्लकारा । आकारकरभश्चैवाकल्लकोथ ह्यकल्लकः ॥ ९३ ॥ तथा
 ' मदनपाले ' तु संप्रोक्तो वैद्यनायकैः । गुणाः । आकल्लस्तु मवेदुष्ण-
 स्तीक्ष्णो बल्यश्च शोफहा ॥ ९४ ॥ श्लेष्मानिलहरः प्रोक्तः पूर्वोक्तैः सह
 ' द्रव्यके ' । ' भावे ' ऽग्निदीपनो वृष्यः कामदो मदकृत्स्मृतः ॥ ९५ ॥
 ३७ तमालपत्र । म० तमालपत्री, सांभारपान । तमालपत्रं गौर्यश्च न्वकू-
 पत्री याम्यदिग्भवा । ' द्रव्यरत्नाकरे ' प्रोक्ता पुरातनचिकित्सकैः ॥ ९६ ॥
 गुणाः । तमालपत्रं वातघ्नं पित्तश्लेष्मशिरोर्तिहृत् । ३८ समुद्रशोप ।
 म० समुद्रशोक । समुद्रशोपः सामुद्रो वाद्विशोपो सारित्वतिः ॥
 ॥ ९७ ॥ ' द्रव्यरत्नाकरे ' प्रोक्तो भिषग्विद्याविशारदैः । गुणाः । ततः
 समुद्रशोपस्तु संग्राही पित्तलः स्मृतः ॥ ९८ ॥ ग्रथिरोमं वातरोमं शोथं
 चैव विनाशयेत् । ३९ शंखेसरी । म० शंखासुर, गुलतूरा । शंखेसरी
 शमीपत्रा सुपुष्पश्च महाद्रुमः ॥ ९९ ॥ ' द्रव्यरत्नाकरे ' प्रोक्तो वैद्य-

विद्याविचक्षणैः । गुणाः । शंखेसरी तु शूलघ्नी स्थादुष्णा वातनाशनी
 ॥ ४२०० ॥ ४० रक्तरंगा । म० मेहेदी । रक्तरंगा तु रक्तांगा यव-
 नेटा च रंजका । रक्तगर्भा तथा 'द्रव्ये' भिषग्भिः परिकीर्तिता ॥ १ ॥
 गुणाः । रक्तरंगा दाहहंत्री वातिकृच्छ्लेषकुष्ठहृत् । ४१ सर्पदंष्ट्रा । म०
 सताप । सर्पदंष्ट्रा गुच्छपत्रा हर्म्यरीहा विषापहा ॥ २ ॥ 'द्रव्यरत्नाकरे'
 वैद्यैः प्रोच्यते नैव संशयः । गुणाः । सर्पदंष्ट्रा तु तिक्तोष्णा कफवातहरा
 सरा ॥ ३ ॥ ४२ रक्तपुष्प । म० गुलाब । रक्तपुष्पो बृहत्पुष्पो महाकण्डोतिम-
 ज्जलः । 'द्रव्यरत्नाकरे' चैव संप्रोक्तो भिषजा वरैः ॥ ४ ॥ गुणाः । रक्तपुष्पो
 गुलाबस्तु रक्तदोषहरो ध्रुव । वृश्चिक्राणां विषघ्नश्च प्रोक्ता 'द्रव्यनिघंटके'
 ॥ ५ ॥ ४३ अंजीर । म० अंजीर । अंजीर मृदुल वृत्त रामोदुन्नरिकाफलं ।
 'द्रव्यरत्नाकरे' प्रोक्तं भिषग्विद्योपजीविभिः ॥ ६ ॥ गुणाः । अंजीर शीतल
 स्वादु दाहघ्नं रक्तपित्तजित् । ४४ कुकुरुंद । म० कुकरबंध, कुकुरुंदा ।
 कुकुरुंदस्ताम्रचूडः सूक्ष्मपत्रो मृदुच्छदः ॥ ७ ॥ कुकुरुः कुकरद्रुश्च
 संप्रोक्तो 'द्रव्यरत्नके' । गुणाः । कुकुरुंदा रक्तदाहघ्नो ज्वग्न्तृष्णाफफा-
 पहः ॥ ८ ॥ ४५ फाफणाकतरु । म० फोपटें । फाफणाकतरुश्चैव 'द्रव्ये'
 तु त्वलाकृतिः । गुणाः । फाफणस्तुवरो ग्राही तत्कलं वातहारकं ॥ ९ ॥
 ४६ विशल्या । म० वेहकळ भेद । व० भाराटी । विशल्या रक्तकठा
 च शल्या खरदलाह्वया । विशल्या तु भवेत्तिका लूतावणविनाशिनी
 ॥ १० ॥ ४७ वनमेथिका । म० रानमेथी । अहिल्यारण्यमेथी च
 वास्तिका शैल्पमेथिका । 'द्रव्यरत्नाकरे' चैव संप्रोक्ता वनमेथिका
 ॥ ११ ॥ गुणाः । अहिल्या हयरोमर्मां ततः स्वल्पगुणा स्मृता । ४८
 फोग । म० फोगू शाक । फोगः प्रसादनः शृंगी सूक्ष्मपुष्पो मरुद्रुवा
 ॥ १२ ॥ 'द्रव्यरत्नाकरे' प्रोक्ता प्राचीनभिषगुत्तमैः । गुणाः । फोगः
 शीतश्च सग्राही रक्तपित्तकफापहः ॥ १३ ॥ ४९ गोलिका । म०
 गोलीशाक । गोलिका दुर्नरा पिच्छा पुनर्भूः पिच्छलच्छदा । 'द्रव्यर-
 त्नाकरे' चैव संप्रोक्ता वैद्यनायकैः ॥ १४ ॥ गुणाः । गोलिका तु सरा

रूक्षा पित्तहृत्कफकृद्गुरुः । ५० चिरपोटा । म० चिरपोटाणी । चिर-
 पोटा दीर्घपत्रा कुंतली तिलका ' द्रवे ' ॥ १५ ॥ गुणाः । चिरपोटा
 हिमा रूक्षा भेदिनी श्वत्सकासजित् । ५१ तिलपर्णी । म० तिलपर्णी ।
 तिलपर्णी शिरोरंध्री वारिदा करपत्रिका ॥ १६ ॥ 'द्रव्यरत्नाकरे' प्रोक्ता
 वैद्यविद्याविशारदैः । गुणाः । तिलपर्णी कटूष्णास्यात्सन्निपाताध्मनाशनी
 ॥ १७ ॥ ५२ झुंझरु । म० झुंझरुशाक । झुंझरुश्चैव संप्रोक्तो वनज-
 स्तिक्तशाककः । ' द्रव्यरत्नाकरे ' प्रोक्तः पुरातनभिषग्वरैः ॥ १८ ॥ गुणाः ।
 सुसुरा किंचिदुष्णा च वातश्वासकफापहा । ५३ वृश्चिकाली । म०
 आग्या, थोर आग्या । गु० मोटो आगियो । वृश्चिकाली तु तुःस्पर्शा
 र्ताक्ष्णाह्वा सूनवल्गभा ॥ १९ ॥ 'द्रव्यरत्नाकरे' प्रोक्ता प्राचीनभिषजा वरैः ।
 गुणाः । वृश्चिकाली तु वृद्धती सरोष्णा च त्रिदोषहृत् ॥ २० ॥ अग्नि-
 कृद् ' द्रव्यरत्ने ' च पूर्वोक्तेः सह संस्मृता । ५४ शंखालु । म० श्वेत
 अळ् । शंखालुः शंखसकाशो ' द्रव्यरत्नाकरे ' स्मृतः ॥ २१ ॥ गुणाः ।
 शंखालुर्गुरुषिट्ठी भृंहणो बलवीर्यकृत् । ५५ कटूदरी । म० लघु
 बाघांठी । कटूदरी दीर्घवृता व्याघ्रघंटीदलापमा ॥ २२ ॥ ' द्रव्यरत्ना-
 करे ' प्रोक्ता पुरातनचिकित्सकैः । गुणाः । कटूदरी च तिक्तोष्णा
 विपुचिश्लेष्मवातजित् ॥ २३ ॥ ५६ तारसत्त्वं । म० मुरदाडशिंम ।
 तारसत्त्वं स्वर्णवर्णं गौर्जर त्वर्जुदाद्रिज् । ' द्रव्यरत्नाकरे ' चैव संप्रोक्तं
 वैद्यनायकैः ॥ २४ ॥ गुणाः । तारसत्त्वं तु वातघ्न ' द्रव्ये '
 स्यात्केशरंजनं । ५७ सस्यक । म० सस्यकमणि । सस्यक चैव तार्क्ष्यं च
 तापिजं नीलमेव च ॥ २५ ॥ 'द्रव्यरत्नाकरे' वैद्यैः संप्रोक्तं मर्कताद्रिजं ।
 गुणाः । तापिजं तु भवेत्तिकं स्वग्दापोदरशूलहृत् ॥ २६ ॥ विपहृद् 'द्रव्य-
 रत्ने ' च मस्मृतं वैद्यनायकैः । ५८ चुंबक । म० लोहचुंबक । चुंबको
 लोहकार्क्यः कातः कानशिला तथा ॥ २७ ॥ ' द्रव्यरत्नाकरे ' चैव
 संप्रोक्ता शास्त्रवेत्तृभिः । गुणाः । चुंबको लेखनः शीतो विषमदः सर्पि-
 रहा ॥ २८ ॥ ५९ काच । म० काच । काचः कुनिमरत्नश्च पिंमाणः काच-

भाजनं । ' द्रव्यरत्नाकरे ' प्रोक्तं वैद्यविद्याविशारदैः ॥ २९ ॥ गुणाः ।
 काचस्तु व्रणविद्रावश्चक्षुष्यः शूलहृत्सरः । ६० सेव । म० शेष । मुष्टि-
 ममाणबदरं सेवं सिंचितिकाफलं ॥ ३० ॥ प्रोक्तं ' मदनपाले ' तु पुरा-
 तनभिपंगवरैः ॥ गुणाः । सेवं तु वातपित्तघ्न कफकृद्बृंहणं गुरु ॥ ३१ ॥
 वृष्यं तु रसपाके च स्वादु हैर्म ' मंद ' स्मृतं । ' भावे ' शुक्रकरं
 प्रोक्तं प्राचीनभिपजां वरैः ॥ ३२ ॥ ६१ महत्सिंचितिकाफल । म० सफ-
 र्जन, सफरचंद । अन्यदंभफलं चान्यं महत्सिंचितिकाफलं । प्रोक्तं 'मदनपाले'
 तु वैद्यविद्याविशारदैः ॥ ३३ ॥ गुणाः । अपरं सेवगुणकृत् विशेषात् तुवरं
 हिमं । ६२ अमृतफल ॥ म० अमृतफल । कानूली-नासपात । अमृ-
 ताह्वं रुचिफलं लघुबिस्त्वफलाकृति ॥ ३४ ॥ प्रोक्तं ' मदनपाले ' तु
 वैद्यशास्त्रपरायणैः । गुणाः । ततोऽमृतफलं चैव स्वाद्वम्लं गुरु वातहृत्
 ॥ ३५ ॥ रुचिशुक्रकरं प्रोक्तं ' मदने ' वैद्यनाथकेः । ' भावे ' वृष्यं त्रिदो-
 षघ्नं संप्रोक्तं भिषगुत्तमैः ॥ ३६ ॥ ६३ आलूक । म० सपाळं । आलू-
 कमलकं मल्ल मल्ल रक्तफलं ' मदे ' । गुणाः । आलूकं रसतः शीतं
 स्वाद्वम्लं वातपित्तहृत् ॥ ३७ ॥ ६४ कपित्थपत्री । म० कंवठपत्री ।
 कपित्थपत्री फणिजा कुलजा जीवपत्रिका । प्रोक्ता ' मदनपाले ' तु
 भिषकशास्त्रपरायणैः ॥ ३८ ॥ गुणाः । कपित्थपत्री तीक्ष्णोष्णा कफमेह-
 विपापहा । ६५ डिंडिश । म० धेडसं । डिंडिशो रोमशफलो मुनि-
 निर्मित इत्यपि ॥ ३९ ॥ प्रोक्तो ' मदनपाले ' तु वैद्यविद्याविशारदैः ।
 गुणाः । डिंडिशो रुचिकृद्देदी पित्तश्लेष्मापहः स्मृतः ॥ ४० ॥ सुशीतो
 वातलो रूक्षो मूत्रलश्चाश्मरीहरः । ६६ मरुद्भव । म० माठ । मारिषो
 बाष्पको मार्ष्यः श्वेतो रक्तस्तु ' भावके ' ॥ ४१ ॥ गुणाः । मारिषो
 मधुरः शीतो विष्टंभी पित्तनुद्गुरुः । वातश्लेष्मकारो रक्तपित्तनुद्विप-
 मग्निजित् ॥ ४२ ॥ रक्तमार्षो गुरुर्नातिसक्षारो मधुरः स्मृतः । श्लेष्मलः
 फटुकः पाके स्वल्पदोष उदीरितः ॥ ४३ ॥ ६७ छिकनी । म० नाक-
 शिंकणी । छिकनी क्षयकृत्तीक्ष्णा छिकिका घ्राणदुःखदा । गुणाः ।

छिक्कनी कटुका रुच्या तीक्ष्णोष्णा वह्निपित्तकृत् ॥ ४४ ॥ वातरक्तहरी
 कुष्ठकृमिवातकफापहा । प्रोक्ता ' मदनपाले ' तु भिषक्शास्त्रपरायणैः ॥ ४५ ॥
 ६८ चंद्रशूर । म० रानमेधीभिद । चंद्रिका चर्महंत्री च पशुमेहन-
 कारिका । नंदिनी फारसी भद्रा वासपुष्पा सुवासरा ॥ ४६ ॥ प्रोक्ता
 ' भावप्रकाशे ' तु वैद्यविद्याविशारदैः । गुणाः । चंद्रशूरं हितं हिकावात-
 श्लेष्मातिसारिणां ॥ ४७ ॥ असृग्वातगरद्वेपि बलपुष्टिवर्द्धनं । ६९ खस-
 खसफलोद्भूतवल्कल । म० खसखशाच्या फळांचें बोंड । खसख-
 सफलोद्भूतं वल्कलं ' भावनामके ' ॥ ४८ ॥ गुणाः । स्वात्खा-
 खसफलोद्भूतं वल्कलं शीतलं लघु । ७० चणकाम्ल । म० हरम-
 न्याची आंब । चणकाम्लं भिषक्श्रेष्ठैः प्रोक्तं ' भावप्रकाशके ' ॥ ४९ ॥
 गुणाः । चणकाम्लकमत्युष्णं दीपनं दंतहर्षणं । शूलाजीर्णविबंधघ्न
 ' मदने ' परिकीर्तितं ॥ ५० ॥ ७१, गंधकोकिला तथा गंधमालती ।
 म० गंधकोकिला व गंधमालती । स्वाद्गंधकोकिला ' भावे ' तथोक्ता
 गंधमालती । गुणाः । स्निग्धोष्णा कफहृत्तिक्ता सुगंधा गंधकोकिला
 ॥ ५१ ॥ गंधकोकिलया तुल्या विशेषा गंधमालती । ७२ सुदर्शना । म०
 सुदर्शना । सुदर्शना सोमवल्ली चक्रांका मधुपर्णिका ॥ ५२ ॥ गुणाः ।
 सुदर्शना तु स्वादूष्णा कफशोफहरा भुवं । रक्तवातहरा प्रोक्ता वैद्य-
 ' भावप्रकाशके ' ॥ ५३ ॥ ७३ मखान्न । म० मखाणे । गु० मखाणा ।
 मखान्नं पद्मबीजाभं पानीयफलमेव च । गुणाः । मखान्नं पद्मबीजस्य
 गुणैस्तुल्यं विनिर्दिशेत् ॥ ५४ ॥ ७४ कुमुदिनीबीज । म० कुमुदिनीचें
 बीज । कुमुदिन्यास्तु बीजं च तथा कैरविनीफलं । गुणाः । ततः कुमु-
 दबीजं तु स्वादु रूक्षं हिमं गुरु ॥ ५५ ॥ मेहघ्नं श्वासपांडुघ्नं प्रोक्तं
 ' भावप्रकाशके ' । ७५ यसद । म० जस्त । गु० जसत । यसदं रंग-
 सदृशं रीतिहेतुस्तु ' भावके ' ॥ ५६ ॥ गुणाः । यसदं तुवरं तिक्तं
 शीतलं कफपित्तहृत् । चक्षुष्यं परमं मेहान् पांडु श्वासं च नाशयेत्
 ॥ ५७ ॥ ७६ स्थूलग्रंथि । म० थोर कोळिजन । महाभरीवचा

चैव स्थूलग्रथिस्तथा स्मृता । गुणा । महाभरीवचा प्रोक्ता विशेषा-
 फनाशनी ॥ ५८ ॥ सुगन्धा स्यात्तु सप्रोक्ता ततो हीगुणा ' भवे ' ।
 ७७ द्वीपांतरवचा । म० चापरीनी । गुणा । द्वीपांतरवचा कट्टी
 तिकोष्णा वह्निदीप्तिकृत् ॥ ५९ ॥ विद्धवाध्मानशूलघ्नी शकृन्मूत्रविशोधनी
 वातव्याधिमपस्मारमुन्माद् तनुवदना ॥ ६० ॥ व्यपोहति विशेषेण
 फिरगामयनाशनी । चापरीनी वह्निदीप्ता विवधाध्मानशूलहृत् ॥ ६१ ॥
 ' भावे ' चैव तथा प्रोक्ता शकृन्मूत्रविशोधनी । ७८ कलवी ।
 म० कळवीशाक । कलवी शतपर्वा च सप्रोक्ता ' भावनामके '
 ॥ ६२ ॥ गुणाः । कलवी स्तन्यदा प्रोक्ता मधुरा शुक्रकारिणी ।
 ७९ शुक्रनासा । म० शुक्रनासा । शुक्रनासात् तुहिना शाखाट फलिन-
 स्तथा ॥ ६३ ॥ गुणाः । शुक्रनासा महावीर्या पित्तघ्नी रसायनी । ८०
 तमाख । म० तमाखू । धूमखण्डो धूमवृक्षश्च बृहत्पत्रश्च धूसर ॥ ६४ ॥
 तमाखुर्गुच्छफलस्यो धूमयत्रप्रदर्शकः । बहुबीजो बहुफल सूक्ष्मबीजस्तु
 दीर्घक ॥ ६५ ॥ दीर्घनाटलवर्ण र पुष्प तस्य प्रतीर्तित । गुणा । तस्य
 पत्र तु तक्षिगोष्ण कफनाशहर पर ॥ ६६ ॥ श्वासकासहर चैव कोष्ठ
 वातहर तथा । वातानुलोमनकर बस्तिशो मनमृत्तम ॥ ६७ ॥ दतरु-
 कुशमन चैव कृषियूकादिनाशन । मदपित्तभ्रमकर वमनरेचन स्मृत ॥ ६८ ॥
 दृष्टिमायकर चैव क्षीणशुक्रकर तथा । तस्यैव धूमपानेन विशेषाद् दृष्टि-
 शुक्रहृत् ॥ ६९ ॥ दशांतरप्रभेदेन तक्षिण चार्तीवपित्तल । वमनस्य
 प्रभावन वृश्चिकादिविष हरेत् ॥ ७० ॥ रेचनत्वाद्देहात् श्लेष्माण
 चाधिगच्छति । वज्रभृगी वटूष्णा जलगुडमिलिता धूमपाने प्र-
 शस्ता श्वान काम च ण्डिकाकफपत्राकृतान् हति रोगान् प्रसेया ।
 गुन्मर्हीहाकृन्निघ्ना पवाक्फरुश्च हति साम र शूल हिकारोग च
 कश्चापयकृमिजनित पीनम न्मगवागात् ॥ ७१ ॥

॥ इति अनुत्तापनिवर्गः समाप्तः ॥

ताम्र पक्क हैम विषमहृत् । ककपाडूदरघ्न च शूलगुल्महर कटु
 ॥ ८ ॥ घनघातसह स्निग्ध रक्तपत्रामल मृदु । शुद्धाकरमनुत्पन्न
 ताम्र शुभमसकर ॥ ९ ॥ प्रोक्त ' राजनिघटे ' तु भिषग्बिद्यावि-
 शारदैः । अशोभन वृमिशोफघ्न कुठपृष्ठीहविनाशन ॥ १० ॥ मोह-
 दाहभ्रपोत्क्लेशभेदघ्न तु रमायन । ' धन्वे ' प्रोक्त तथा ' केये ' लेखन
 कासनाशन ॥ ११ ॥ श्वासक्षयहर चैव सप्रोक्त भिषगुत्तमैः । वृष्य सर
 पीनसघ्न ज्वरपित्तहर ' भवे ' ॥ १२ ॥ ४ त्रपु । म० कथील । गु०
 कलई कधीर । त्रपु त्रपुसमानील वग च मधुर हिम । कुरूप्य चिप्पट
 रग पूतिगध तु ' राजके ' ॥ १३ ॥ कीरटा कीरट तीव्र सिंहल चित्र-
 रजक । चित्रट तु गुरुश्रेष्ठ पिच्छट त्रपुक पन ॥ १४ ॥ कर्तार खरटी ' धन्वे '
 नीलिका नागजीवन । ततोऽच्चट सित शीत मलिन तीरक ' द्रवे '
 ॥ १५ ॥ तथा तीर चक्रसङ्ग मृद्वग गूरुपत्रक । तमर नागज नाग
 स्यादालीनकमापुष ॥ १६ ॥ क्षुरक मिश्रक ' भावे ' द्विविध वगमुच्यते ।
 उत्तमक्षुरक तत्र मिश्रक त्वहिन मत ॥ १७ ॥ गुणा । त्रपुस कटु तिक्त च
 कपाय लवण हिम । सर मेहकृमिघ्न च पाडुवाहहर तथा ॥ १८ ॥ रसायन
 कातिकृच्च प्रोक्त ' राजनिघटके ' । श्वेत लघुमृदु स्वच्छ स्निग्धमुष्णापह हिम
 ॥ १९ ॥ सूतपत्रकर कात त्रपु श्रेष्ठ तु ' राजके ' । पलितघ्न विपन्न च प्रोक्त
 ' धन्वनिघटके ' ॥ २० ॥ ' मदने ' श्वाप्तहृद्योक्तपीपत्पिचलमित्यपि ।
 ' भावप्रकाशे ' चक्षुष्ममुष्ण पुष्टिवलपद ॥ २१ ॥ ' केये ' भेदि
 लघूष्ण च लेखन रूक्षमेव हि । वृष्य कफश्वासहर वातघ्न कविभि-
 स्मृत ॥ २२ ॥ ५ सीसक । म० शिरो । गु० शीतु । सीसक तु जड
 सीस यवनट भुजगम । यागट नागपुरग कुवग परिपिटक ॥ २३ ॥
 मृदु कृष्णायम पन्न तारशुद्धिकर स्मृत । शिरोवृत्त च वग स्याच्चीनपिट
 तु ' राजके ' ॥ २४ ॥ तथा बहुमल चैव भुजग गुरु पार्वत । महा-
 कृष्ण वातुमल विशिष्ट धातुशोषन ॥ २५ ॥ तथैव त्रपुक वध्न कुवग
 धातुसमव । ' केये ' ' भाव ' तथा वध्न वध्न म्यान्नागनामक ॥ २६ ॥

तथैव चीनवंशं च चीरं कृष्ण निर्वीतकं । धातुविट् त्रपुपिष्टं च कृष्णरंगं
 तु कृष्णकं ॥ २७ ॥ उरगः पीतपिष्टं च वर्धं सिद्धकारणं । गंडूपदमवं
 चैव तमरंयामुंनष्टकं ॥ २८ ॥ स्वर्णारिस्तु तथा प्रोक्त चीनरंगं महाबलं । गुणाः
 सीसं तु वंगतुल्यं स्याद्रसवीर्यविपाकतः ॥ २९ ॥ उष्णं च कफवातघ्न-
 मशीघ्रं गुरु लेखनं । स्वर्णं नीलं मृदु स्निग्ध निर्मलं च सुगौरव ॥ ३० ॥
 रौप्यसशोधन क्षिप्र सीसक च तदुत्तम । प्रोक्तं ' राजनिघटे ' तु तथा
 ' धन्वंतरौ ' स्मृत ॥ ३१ ॥ नागो हि नामसममेव बल ददाति व्याधी-
 न्विनाशयति चाऽऽयुरलं करोति । प्रधानधातोरपि वर्धनश्च भुजगाजो
 हरते च मृत्यु ॥ ३२ ॥ ' द्रव्ये ' पाण्डुहरं प्रोक्त ' मदे ' बद्धिप्रदी-
 पन । बलकामप्रदं वैद्यैः संप्रोक्तं नैव सशयः ॥ ३३ ॥ ६ पित्तल । म०
 पित्तल । गु० पीतल । रीतिः क्षुद्रसुवर्णं च पिंगलं लोहितं तथा ।
 आरकूट पीतकं च ज्ञेय पिंगललोहकं ॥ ३४ ॥ तथा सिंहलकं चैव
 ' नृपे ' पित्तलकं स्मृत । ' धन्वे ' तु लोहकं पिंग कपिलोहं सुव-
 र्णकं ॥ ३५ ॥ आर सिंहलकं चैव निष्ठुर दारुकं च । पीतलोहं ' मदे '
 प्रोक्तं कपिल सुकृमारकं ॥ ३६ ॥ तथा रीती सुलोहं च द्रव्यं स्याद्दारु
 दारुक । ७ राजरीति । म० सोनपित्तल । गु० सोनपीतल । राजरीतिः
 काकतुडी राजपत्नी महेश्वरी ॥ ३७ ॥ ब्राह्मणी ब्रह्मरीतिश्च कपिला
 पिंगला ' नृपे ' । ' धन्वे ' राज्ञी तथा ' द्रव्ये ' संप्रोक्तं स्वर्णरीतिक
 ॥ ३८ ॥ तथा विरिचिरीतिश्च ब्रह्मचारी ततः स्मृतः । ब्राह्मणी च
 तथा प्रोक्ता भिषकशास्त्रपरायणे ॥ ३९ ॥ गुणाः । रीतिकायुगुलं
 तिक्त शीतल लवणं रसं । शोधनं पाण्डुवातघ्नं कृमिघ्नीहातिपित्तजित् ॥ ४० ॥
 शुद्धा स्निग्धा मृदु शीता सुरंगा सूत्रपत्रिणी । हेमोपमा शुभा स्वच्छा
 जन्वा रीतिस्तु ' राजके ' ॥ ४१ ॥ रुक्षा तरा भिषग्नी च बलीपालित-
 नाशनी । आयुर्वृद्धिहरा चैव बलधातुपदा ' धने ' ॥ ४२ ॥ ' द्रव्ये '
 तु गुग्महःप्रोक्ता रक्तपित्तविनाशनी । ' मदे ' तु कफपित्तघ्नी भिरग्भिः
 परिकीर्तिता ॥ ४३ ॥ ८ कांस्य । म० कांसि । गु० कांसु । कांस्य

'सौराष्ट्रिकं घोषं कांसीयं वह्निलोहकं । दीप्तं लोहं धोरपुष्पं दीप्तकं
 सुमनाह्वयं ॥ ४४ ॥ प्रोक्तं ' राजनिघंटे ' तु वैद्यविद्याविचक्षणैः ।
 ' धन्वंतरौ ' निजं घोषं प्रकाशं कांस्यकं बलं ॥ ४५ ॥ घोषपुष्पं च
 पिंडांतं शब्दैः पर्यायवाचकैः । ' केये ' तु कमलं कंसं दीप्तलोहं तु
 ' कंसजं ॥ ४६ ॥ तथैव ताम्रत्रपुजं ' द्रव्ये ' प्रोक्तं भिषग्जनैः । ज्ञेयं विशुद्धिप्रियं
 ' पंचलोहं चैवासुराह्वयं ॥ ४७ ॥ तथा वैद्यैस्तु सप्रोक्तं कसकं वंगशुन्बजं ।
 गुणाः । कांस्यं पथ्यं तु तिकोष्णं चक्षुष्यं कफवातहृत् ॥ ४८ ॥ रुच्यं कपायं
 रुक्षं च दीपनं लघु पाचनं । श्वेतं दीप्तं मृदु ज्योतिः शब्दाढ्यं स्निग्ध-
 निर्मलं ॥ ४९ ॥ घनाग्निसहसूत्रांगं कांस्यं श्रेष्ठं तु ' राजके ' । दृढ-
 वेहंकरं ' धन्वे ' कामवृद्धिकरं ध्रुवं ॥ ५० ॥ बलासमं बलकरं स-
 ' प्रोक्तं वैद्यनायकैः । लेखनं विशदं ' केये ' कफपित्तविनाशन ॥ ५१ ॥
 ' द्रव्ये ' भेदीति संप्रोक्तं ' मदने ' तु सरं स्मृतं । १ वट्टलोह । म०,
 गु० वट्टलोह । वर्तलोहं वर्नतीक्ष्णं वर्तकं लोहसंकरं ॥ ५२ ॥ नी-
 लिका नीललोहं च लोहजं वट्टलोहकं । ' राजनामनिघंटे ' तु प्रोक्तं
 वैद्यविचक्षणैः ॥ ५३ ॥ वर्तलोहं तथा पंचलोहकं ' धन्वनामके ' ।
 त्रिलोहं ' द्रव्यरत्ने ' तु बहुलोहं ' गणे ' स्मृतं ॥ ५४ ॥ गुणाः ।
 वर्तलोहं कटूष्णं च तिक्तं च शिशिरं तथा । मधुरं कफपित्तघ्नं वाहमे-
 हहरं ' नृपे ' ॥ ५५ ॥ १० कांतलोह । गु०, म० कांतलोह । अय-
 स्कांतं कांतलोहं कांतं स्याल्लोहकांतिकं । कांतायसं कृष्णलोहं महालोहं
 तु ' राजके ' ॥ ५६ ॥ कांताश्मजं तथा वज्रलोहं प्रोक्तं तु ' द्रव्यके ' ।
 भ्रामकं चुंबकं चैव रोमकाख्यं च छेदकं ॥ ५७ ॥ कांतं चतुर्विधं
 प्रोक्तं ' राजनामनिघंटके ' । भ्रामरं चुंबकं चैव कर्पकं द्रावकं तथा
 ॥ ५८ ॥ ' धन्वंतरिनिघंटे ' तु रोमकांतं च पंचमं । गुणाः ।
 कांतं तु तीक्ष्णगुष्णं च रुक्षं पांडुकफापहं ॥ ५९ ॥ शोफघ्नं पित्तह-
 र्प्रोक्तं ' नृपे ' चैव रसायनं । ' द्रव्ये ' भेदोदरघ्नं च दोषघ्नं दाहना-
 शनं ॥ ६० ॥ ' भावे ' गुन्गार्शःशूलघ्नं वानघ्नं त्रामनाशनं । मगंदर-

हरं चैव कामलाकृष्टहृत्तथा ॥ ६१ ॥ यकृन्प्लीहाम्लपित्तघ्नं शिरोरोगहरः
 तथा । पुष्टिदं बलद चैव वीर्यदं देहसिद्धिदं ॥ ६२ ॥ अयस्कांत-
 चिशेषगुणाः । अयस्कांतविशेषाः स्युभ्रामिकाश्चुंबकादयः । रसायनकराः,
 सर्वे देहसिद्धिकराः पराः ॥ ६३ ॥ न सूतेन विना कात न कातेन
 विना रसः । सूतकांतसमायोगाद्रसायनमुदीरितं ॥ ६४ ॥ ११ लोह-
 किट्ट । म० लोहकीट, मडूर । गु० लोढानु किट्ट । लोहकिट्ट तु किट्टं
 स्याल्लोहचूर्णमथोमल । लोहज कृष्णचूर्णं च काष्ण्यं लोहमल ' नृपे '
 ॥ ६५ ॥ लोहोच्छिष्टं च मंडूरमयःकिट्टं मलोद्भवं । लोहोत्थ लोह-
 निर्पांसमयोच्छिष्टं च ' धन्वके ' ॥ ६६ ॥ मंडूरक धनोद्भूतं ' द्रव्य-
 रत्ने ' त्वयोरजः । तथा ' मदनपाले ' च रजः प्रोक्तं भिषगजैः ॥ ६७ ॥
 सिंहाण चैव सिंहांनं ' कोशे ' सिंघाणमेव च । सिंहासनं लोह-
 विट्टं च प्रोक्तं वैद्यविशारदैः ॥ ६८ ॥ गुणाः लोहकिट्टं तु मधुर
 कटूष्णं कुमिवातनुत् । पाकेशूलं मरुच्छूलं मेहगुल्मार्तिशोफनुत्,
 ॥ ६९ ॥ ' नृपे ' प्रोक्तं तथा ' द्रव्ये ' कफघ्नं ष्ठीहनाशन ।
 मेदि पांडूदरघ्नं च ' केये ' स्याल्लोहवस्मृतं ॥ ७० ॥ १२ मुंडं ।
 म० लोखंड । गु० लोढं । मुंडं मुडावसं लोह दृष्यत्सारं शिलात्मज ।
 अश्मज क्वापिलोहं च आरं कृष्णायसं ' नृपे ' ॥ ७१ ॥ पारावतं धन
 वीरं दृढ कूटं मलीमस । आभर त्वश्मसारं च तथा पारशवं गिवं ॥ ७२ ॥
 १३ तीक्ष्ण । म० पोलाद, तिखें । गु० गजपेल । तीक्ष्ण शस्त्रापत्तं
 शस्त्रं पिढं पिंडायसं गुरु । आपसं निशित तीक्ष्ण लोह खड्गं च मुंडज ॥ ७३ ॥
 अयश्चित्रायसं प्रोक्तं चीनजं ' राजनाम्के ' । कालापत्तं ' केयदेवे '
 व्यंग परशुवधन ॥ ७४ ॥ तथा व्यड धनं चैव ' द्रव्यरत्नाकरे ' स्मृतं ।
 चक्र कुष्ठं तथा प्रोक्तं वैद्यैर्गणनिघट्टके ' ॥ ७५ ॥ गुणाः । लोहं रुक्षो-
 ष्णतिकं स्याद्दातपित्तकफापहं । प्रमेहपांडुशूलघ्नं तीक्ष्णं मुंडाविकं ' नृपे '
 ॥ ७६ ॥ आयुर्बलपदं चैव वीर्यकृत्त्वामवातहृत् । शोथनं कृष्टहृत्प्रोक्तं
 बलीपलितनाशन ॥ ७७ ॥ वातरक्तहरं शीतं सरं चैव कषायकं ।

मधुरं गुरु रूक्षं च चक्षुष्यं लेखनं तथा ॥ ७८ ॥
 गरशूलार्शःशोफघ्नं कृमिमेदोहरं ध्रुवं । ग्रहणीघ्नं तथा
 प्रोक्तमतिसारहरं स्मृतं ॥ ७९ ॥ अर्धसर्वांगवातघ्नं छर्दिश्वासहरं तथा ।
 परिणामाख्यशूलघ्नं ' केये ' ' धन्व ' तथा स्मृतं ॥ ८० ॥ समस्ता-
 शोधितधातुदोषाः । स्वर्णं सभ्यगशोधितं श्रमकरं खेदावहं दुःसह
 रौप्यं जाठरजाड्यमांघजननं ताम्रं वमिभ्रांतिदं । नागं च त्रपु चांगदो-
 षदमयो गुल्मादिदोषघ्नं तीक्ष्णं शूलकरं च कांतिमुदितं कार्ष्णामयस्फो-
 टदं ॥ ८१ ॥ विशुद्धिहीनौ यदि मुंडतीक्ष्णौ क्षुधापहो गौरवगुल्मदा-
 यकौ । कांस्यापसं हृद्दकतापकारकं रीत्यौ च संमोहनशोषदायके ॥ ८२ ॥
 १४ मनःशिला । म० मनशील । गु० मणशल । मनःशिला मनो-
 गुप्ता मनोह्रा कुनटी शिला ॥ ८३ ॥ मनोज्ञा नागजिह्वा च तथा ।
 नेपालिका स्मृता । तथा कल्याणिका रोमशिला प्रोक्ता तु ' राजके '
 ॥ ८४ ॥ ' धन्वे ' फला तु गोला च तथा ' केयनिघंटके ' । नेपाली
 नागपुष्पा च नाली तु करवीरिका ॥ ८५ ॥ कुला दिव्यौषधी चैव नाग-
 माता मनोह्रिका । ' मदे ' ' गणे ' कवरी संप्रोक्ता वयनायकैः
 ॥ ८६ ॥ सुरागा त्वरुणा दीप्ता रागसाया च पार्थिवा । तथा वैद्येस्तु
 सप्रोक्ता फुलटी नागजिह्विका ॥ ८७ ॥ गुणाः । मनःशिला कटुः स्निग्धा
 लेखनी विपभूतहृत् । भयोन्मादहरा वक्ष्यकारिणी ' राजनामके ' ॥ ८८ ॥
 भूतावेशभयं हंति प्रलेपतिलकादिभिः । कफवाताग्निगांघ्र्या कंडुकास-
 क्षयापहा ॥ ८९ ॥ गुरुः सरा तथा श्वासकासघ्नी रक्तवैषहृत् । तथैव
 विपहृत्वोक्ता ' धन्वतरिनिघंटके ' ॥ ९० ॥ १५ सिंदूर । म०
 शंदूर । गु० सिंदूर । सिंदूरं नागरेणुः स्याद्रक्तं सीमंतकं तथा । नागजं
 नागगर्भं च शोणं वाररजः स्मृतं ॥ ९१ ॥ गणेशभूषणं संप्यारागं
 शृगारकं स्मृतं । सौभाग्यमरुणं चैव मंगल्य ' राजनामके ' ॥ ९२ ॥
 शृगारभूषणं श्रीमान्वसंतोत्सवमंडनं । ' धन्वतरिनिघटे ' तु वसंतोत्सवभूषणं
 ॥ ९३ ॥ चीनपिष्टं तथा श्रीमत् वसंतोद्भवमंडनं । वसंतमंडनं नागरक्तं

स्याद्रक्तवर्णक ॥ ९४ ॥ रक्तरणुस्तथा प्रोच ' केवदेवनिघटके ' ।
 असुरेणुस्तथा ' द्रव्ये ' ' मदे ' रक्तरज स्मृत ॥ ९५ ॥ रसिषोपधातु
 सप्तोक्त सीमज ' भावनामके ' । सौभाग्यमडन राग गणेशमिथमेव
 च ॥ ९६ ॥ तथाविकामिथ नागसभव रक्तवालुक । रक्त-
 चूर्ण तथा वैद्ये सप्तोक्त भालदर्शन ॥ ९७ ॥ गुणा ।
 सिद्धर वदुरु तिक्तमुष्ण व्रणविरोपण । कुष्ठास्रविषकडूतिविसर्पशमन
 ' नृप ' ॥ ९८ ॥ तथा ' धन्वनिघटे ' तु शीर्षव्रणहर पर । ममसधा-
 नवृच्चैव विपशोफहर तथा ॥ ९९ ॥ त्रिदोषशमन चैव ' द्रव्यरत्ना-
 करे ' स्मृत । सिद्धूरलक्षणं । सुरगोऽग्निसह सूक्ष्म क्षिग्ध स्वच्छो
 गुरुर्मृदु ॥ ४४०० ॥ सुवर्णपरज शुद्ध सिद्धूरो मगलमद । १६
 भूनाग । म० गाडूळ, दवणा, काडवे । गु० गाडूळ । भूनाग क्षिति-
 नागश्च भूजतू रक्तजतुक ॥ १ ॥ क्षितिज क्षितिजतुश्च भूमिजो रक्त-
 तुडक । प्रोक्तो ' राजनिघटे ' तु वसुसखाह्वयो ध्रुव ॥ २ ॥ गुणा ।
 भूनागो वज्रमार स्वाज्ञानाविज्ञानकारक । रसस्य जारण तूक्त तत्त्वत्त्व
 तु रसायन ॥ ३ ॥ ' नृप ' ' द्रव्ये ' तु तत्त्वत्त्व विषय सप्तकीर्तित ।
 १७ हिंगुल । म० हिंगूळ । गु० हिंगळो । हिंगुल चर्चर रक्त सुरग
 सुरग स्मृत ॥ ४ ॥ रजन दरद म्लच्छ चित्राग चूर्णपारद । अन्यच्च मारक
 चैव मणिराग रसोद्भव ॥ ५ ॥ रजक रसगर्भ च सप्तोक्त ' राजनामके ' ।
 मणिरागकर चैव ' धन्व ' चर्मानुरजन ॥ ६ ॥ इगुल तु तथा ' भाव '
 ' गणे ' स्यात्पर्वताद्भव । चर्मारक तु हसामि सप्तोक्त ' द्रव्यरत्नके ' ॥ ७ ॥
 फपिशीर्ष तथा वैद्ये सप्तोक्त रक्तपारद । दरदस्त्रिविध प्रोक्तश्चर्मार
 शुक्तुडक ॥ ८ ॥ हसपादस्तृतीय स्याद्गुणनुदुत्तरोत्तर । चर्मार शूक्लवर्ण,
 स्यात्सपीत शुक्तुडक ॥ ९ ॥ जपाक्सुमसकाशो हसपादो महाक्षम ।
 प्रोक्ता ' भावप्रकाश ' तु तथा ' कणनिघटके ' ॥ १० ॥ गैरेय पार्वत
 चैव कुरुविंद तथा स्मृत । अतिरक्त हसपाद तद्द्वदालुकिज
 स्मृत ॥ ११ ॥ मणिवर्चस्तथा प्रोक्त सैकत क्रौंणलोहित । गुणा । हिंगुल

मधुरं गुरु रूक्षं च चक्षुष्यं लेखनं तथा ॥ ७८ ॥
 गरशूलार्शःशोफघ्नं कृमिमेदोहरं ध्रुवं । ग्रहणीघ्नं तथा
 प्रोक्तमतिसारहरं स्मृतं ॥ ७९ ॥ अर्धसर्वांगवातघ्नं छर्दिश्वासहरं तथा ।
 परिणामाख्यशूलघ्नं ' केये ' ' धन्वं ' तथा स्मृतं ॥ ८० ॥ समस्ता-
 शोधितधातुद्रोषाः । स्वर्णं सम्यगशोधितं श्रमकरं खेदावहं दुःसहं
 रोप्यं जाठरजाड्यमांघजननं ताम्रं वमिभ्रांतिदं । नागं च त्रपु चांगदो-
 पदमयो गुल्मादिद्रोषप्रदं तीक्ष्णं शूलकरं च कांतिमुदितं काश्यामयस्फो-
 टदं ॥ ८१ ॥ विशुद्धिहीनौ यदि मुंडतीक्ष्णौ क्षुधापहौ गौरवगुल्मदा-
 यकौ । कांस्यायसं ह्येद्रकतापकारकं रीत्यौ च संमोहनशोषदायके ॥ ८२ ॥
 १४ मनःशिला । म० मनशील । गु० मणशल । मनःशिला मनो-
 गुप्ता मनोह्वा कुनटी शिला ॥ ८३ ॥ मनोज्ञा नागजिह्वा च तथा ।
 नेपालिका स्मृता । तथा कल्याणिका रोमशिला प्रोक्ता तु ' राजके '
 ॥ ८४ ॥ ' धन्वे ' कला तु गोला च तथा ' केपनिघंटके ' । नेपाली
 नागपुष्पा च नाली तु करवीरका ॥ ८५ ॥ कुला दिव्यौषधी चैव नाग-
 माता मनोह्विका । ' मदे ' ' गणे ' कवरी संप्रोक्ता । वचनायकेः
 ॥ ८६ ॥ सुरागा त्वरुणा दीप्ता रागसाया च पार्थिवा । तथा वैद्यैस्तु
 संप्रोक्ता कुलटी नागजिह्विका ॥ ८७ ॥ गुणाः । मनःशिला कटुः स्निग्धा
 लेखनी विषभूतहृत् । भयोन्मादहरा वश्यकारिणी ' राजनामके ' ॥ ८८ ॥
 भूतावेशभयं हंति प्रलेपतिलकादिभिः । कफवाताग्निमांघघ्नी कंडुकास-
 क्षयापहा ॥ ८९ ॥ गुरुः सरा तथा श्वासकासघ्नी रक्तवोपहृत् । तथैव
 विषहृत्प्रोक्ता ' धन्वंतरिनिघंटके ' ॥ ९० ॥ १५ सिंदूर । म०
 शेंदूर । गु० सिंदूर । सिंदूरं नागरेणुः स्याद्रक्तं सीमंतकं तथा । नागजं
 नागगर्भं च शोणं वीररजः स्मृतं ॥ ९१ ॥ गणेशभूषणं संघ्यारामं
 शृंगारकं स्मृतं । सीभाग्यमंरुणं चैव मंगलयं ' राजनामके ' ॥ ९२ ॥
 शृंगारभूषणं श्रीमान्वासंतोत्सवमंडनं । ' धन्वंतरिनिघंटे ' तु वसंतोत्सवभूषणं
 ॥ ९३ ॥ चीनपिटं तथा श्रीमत् वसंतोद्भवमंडनं । वसंतमंडनं नागरक्तं

स्याद्रक्तवर्णक ॥ १४ ॥ रत्नरत्नरत्न तथा प्रोक्त ' केयदेवनिघटके ' ।
 अस्ररत्नस्तथा ' द्रव्ये ' ' मदे ' रत्नरत्न स्मृत ॥ १५ ॥ रीसोपधात्
 सप्रोक्त सीसज ' भावनामने ' । सौभाग्यमडन राम गणेशप्रियमेव
 च ॥ १६ ॥ तथाविकाप्रिय नागसभव रत्नवालुक । रक्त-
 चूर्णं तथा वैद्ये सप्रोक्त भालदर्शन ॥ १७ ॥ गुणा ।
 सिद्धर कडुक तिक्तमुष्ण व्रणविरोपण । कुष्ठास्रविषकडूतिविषसर्पशमन
 ' नृप ' ॥ १८ ॥ तथा ' धन्वनिघटे ' तु शीर्षव्रणहर पर । मग्नसधा
 नरुचैव विषशोकहर तथा ॥ १९ ॥ त्रिदोषशमन चैव ' द्रव्यरत्ना-
 करे ' स्मृत । सिद्धरलक्षणं । सुरगोऽग्निसह सूक्ष्म श्लिष्य स्वच्छा
 गुरुर्मृदु ॥ ४४०० ॥ सुवर्णकरज शुद्ध सिद्धरो मगलप्रद । १६
 भूनाग । म० गाडूळ, दवणा, वाढव । गु० गाडूळ । भूनाग क्षिति-
 नागश्च भृजतू रत्नरत्नक ॥ १ ॥ क्षितिज क्षितिजतुश्च भूमिजो रक्त-
 तुडक । प्रोक्तो ' राजनिघटे ' तु वसुसख्याह्वयो धव ॥ २ ॥ गुणा ।
 भूनागो वज्रमार स्यान्नानाविज्ञानकारक । रसस्य जारण तूक्त तत्सत्त्व
 तु रसायन ॥ ३ ॥ ' नृप ' ' द्रव्ये ' तु तत्सत्त्व विषघ्न सप्तकीर्तित ।
 १७ हिंगुल । म० हिंगूळ । गु० हिंगूळो । हिंगुल वर्धर रक्त सुरग
 सुरग स्मृत ॥ ४ ॥ रजन दरद म्लेच्छ चिन्नाग चूर्णपारद । अन्यश्च मारक
 चैव मणिराग रसोद्भव ॥ ५ ॥ रजक रसगर्भ च सप्रोक्त ' राजनामक ' ।
 मणिरागकर चैव ' धन्व ' चर्मानुरजन ॥ ६ ॥ इगुल तु तथा ' भाव '
 ' गण ' स्यात्पर्वताद्भव । रमारक तु हसाग्नि सप्रोक्त ' द्रव्यरत्नके ' ॥ ७ ॥
 कपिशीर्ष तथा वैद्ये सप्रोक्त रक्तपारद । दरदस्त्रिविध प्रोक्तश्चर्मार
 श्वेतुडक ॥ ८ ॥ हसपादस्तृतीय स्याद्गुणनुदुत्तरोत्तर । चर्मार शुकव्रण
 स्यात्सर्पीत शुकतुडक ॥ ९ ॥ जपाकुरुमुमकाशा हसपादा महात्तम ।
 प्रोक्ता ' भावप्रकाश ' तु तथा ' कयनिघटके ' ॥ १० ॥ गैरेय पर्वत
 चैव कुरुविंद तथा स्मृत । अतिरक्त हसपाद तद्वद्वालकिन
 स्मृत ॥ ११ ॥ मणिवर्षस्तथा प्रोक्त मैकत कौण्डलोहित । गुणा । हिंगुल

ममृतोत्पन्न तुस्थः खर्परिका 'नृपे' । तथा खर्परिकातुस्थं तदग्र्येऽमुतसंगकं
 ॥१६॥ तथैव तुस्थरसकंसमोक्तं वैद्यनायकैः । गुणाः । खर्परी कटुक तिक्त
 चक्षुष्या च रसायनी ॥ १७ ॥ त्वग्दोषशमनी रुच्या दीप्या पुष्टिवि-
 क्षेपी । नेत्रनैर्मल्यकारी च सर्वरोगहृदा तथा ॥ १८ ॥ कफपित्तक्षय-
 हरा 'नृपे धन्वे' स्मृता बुधैः । ३७ पारदा म० पारागु० पारदा ।
 परिदा रसराजश्च रतनाद्यो महारसः ॥ १९ ॥ रसश्चैव महातेजो रस-
 लोहो रसोत्तमः । सूतराट् चपलो जैनः शिवबीज शिवस्तथा ॥ २० ॥
 अमृतं च रसेन्द्रः स्याल्लोकेशो दुर्धरः प्रभुः । रुद्रजो हरतेजश्च रसधातुर-
 चिन्धजः ॥ २१ ॥ खैरश्वाभरः प्रोक्तो देहवो मृत्पुनाशनः । रक्तं
 रक्तधांशकः सूतो देवो दिग्परसस्तथा ॥ २२ ॥ प्रोक्तो रसाग्नयेऽप्यो
 यशोदश्च 'नृपे' स्मृतः । हरर्षाजो रुद्ररेतश्चलश्चैव त्रिलोचनः ॥ २३ ॥
 शिवपुत्रो हेमनिधिलोकनाथस्तदुत्तरं । ज्ञानं चैव महानीलो 'धन्वनरि-
 निघटके' ॥ २४ ॥ पारतः शम्भुबीजश्च 'द्रव्यरत्नं' प्रकीर्तितः ।
 शीतस्त्रिनेत्रा विख्यातो स्वामी तु रोपणस्तथा ॥ २५ ॥ प्रोक्तो 'मद-
 नपाले' तु 'भावे' चैव शिवाग्र्यः । अविन्यस्तथा सिद्धधातुश्चैव
 रजःस्वलः ॥ २६ ॥ पारश्च सूतकः प्रोक्तो वैद्यविद्याविश्वक्षणैः ।
 गुणाः । पारदः पद्मसः प्रोक्तः सर्वरोगविनाशनः ॥ २७ ॥
 पञ्चभूतमयश्चैव देहलोहकरस्तथा । मूर्च्छितो हरते व्याधीन्बद्धः खैर-
 सिद्धिदः ॥ २८ ॥ सर्वसिद्धिकरो लीनो निरुद्धो देहसिद्धिदः ।
 प्रोक्तो 'राजनिघटे' तु 'केय' चैव रसायनः ॥ २९ ॥
 चक्षुष्यो योगवाही स्यान्महावृष्यश्च कृष्टनुत् । ३८ अभ्रक । म०
 गु० अभ्रक । मृगमथं त्वन्नक च ग्यामावरमतः परः ॥ ३० ॥
 ततोऽनिरिक्षमाकाशं खमनतस्तदुत्तरं । गौडीजं गौरिजेयं च बहुपत्र 'नृपे'
 स्मृतं ॥ ३१ ॥ 'धन्वे' तु विमल शुभ्र वर्णीतं च पीतकं । निर्गलं
 पर्जन्योद्भूतं तश्चास्रपटलं मतं ॥ ३२ ॥ 'मदने' पटल स्वच्छ 'फोशे'
 तु गिरिनामसं । जाम्बून गगनं शून्य नभः 'केयनिघटके' ॥ ३३ ॥

तपैव। गिरिजातेजःपार्वतीं 'द्रव्यरत्नकरे' । अत्र तु गिरिमाभीजे गिरिज
 स्वमलः घते ॥ ३४ ॥ घनाब्दयं तथा प्रोक्तं गिंपग्विद्याविशारदैः ।
 गुणाः । श्वेतपतिं लोहितं नीलमम्रं चातुर्विध्यं पातिः भिन्नक्रियाहेम् ।
 श्वेतः तारे काचनेः पीतरकैः नील व्याघ्राद्यमम्रमम्रः गुणादयः ॥ ३५ ॥
 नीलाद्य दृष्टुंगे नामः पिनाको वज्र इत्यपि ॥ ३६ ॥ चतुर्विधा भवे
 सश्वपरीक्षा कथ्यते क्रमात् ॥ यद्वन्द्यैः निहिततनोतिः नितराः भेकारव
 दृष्टुंगे नामः फूरुकुहते धनुःश्वनमुपादत्ते पिनाकः किल । वज्र नैव विकारमेति
 तदिमान्प्रासेवमानः क्रमाद्गुलीः च मगवाश्र कुम्भितमदी नीलक च राजायने
 ३७ ॥ अम्रकं त्वमृतां चैव वानपि सक्षयापह ॥ ३८ ॥ प्रज्ञाकरं प्वरत्र
 कावृष्यमायुष्यदं ध्रुव । नय जिग्मः रुचिकरमागम कफनाशनं ॥ ३९ ॥
 दीपन शीनिशीर्थं च योगदाहीति माधुर । कषाप्र गुठ कृषम व्रणमेह-
 तीषापहं ॥ ४० ॥ पूर्णहोदरकिमिहर त्रिदोषघ्नं तु धातुकृत् । अथिह
 द्वाजिकरण ' नृप' कये च भावके' ॥ ४१ ॥ ३९ स्फाटिकी । प०
 सुरती । गु० पटकी । प० फटी च स्फाटिकी प्रोक्ता श्वेता शुभा च रगदा ।
 ददरंगा रगदद्या रंगंगा ' राजनामके ' ॥ ४२ ॥ स्फाटिका फुल्लतु-
 वरी शुभा भृष्टदरगदा । ' द्रव्यरत्नकरे ' चैव तथा ' मदनपा-
 लके ' ॥ ४३ ॥ स्फाटिकास्या तु मुस्ता च कार्शी । सौराष्ट्रमगवा ।
 क्षीपाकम्पु सौराष्ट्री ' गणे ' च हेमशोधनी ॥ ४४ ॥ तथा संया
 चादकी चासुरमा सुरमृत्तिका । रगदा गृत्तिका चैव तुवरी । ददरा-
 गदा ॥ ४५ ॥ गणाः । स्फटी च कटका जिग्मः च पाया प्रवरापहा ।
 मेहकृच्छ्रनमीशोपदापधी ददरगदा ॥ ४६ ॥ शोफाहृत्कफपित्तघ्नी
 विषमणविनाशनी । चित्रकृषविसर्पघ्नी योनिसंघातकारिणी ॥ ४७ ॥
 ' नृप' द्रव्ये मदे भावेः भिषग्भिः परिकीर्तिता । ४० सुद्रशंख । म० लहान
 शंख । गु० नहानो शंख । श्लक्षकः क्षुद्रशखश्च शंबूको नखशखकः ॥ ४८ ॥
 प्रोक्तो ' राजनिघटे ' तु ' केषे ' शंखनकः स्मृतः । लघुशखस्तथा
 प्रोक्तो ' द्रव्यनामनिघटके ' ॥ ४९ ॥ गुणाः । सुक्षकः कटुकस्तिक्तः

गु० सोमल । ततो मूर्षकपोषाणस्वास्त्युपोषाण एव च ॥ ११ ॥ प्रोक्तो
 'राजनिघण्टे' तु लोहसंस्कारकरकः । १३ माणिक्यं । म० माणिक ।
 गु० माण्यक । माणिक्येय शोणेरत्नं च रत्नराट् वीररत्नकम् ॥ ४६०० ॥
 रागहृत्पद्मरागं च रत्नशोणोपलेस्तथा । सौमधिकं लोहितं च कुरुविद्
 तु शुभिरम् ॥ १ ॥ तरणो रगमाणिक्यं रत्ननार्यकमेव च । प्रोक्तं 'राज-
 निघण्टे' तु वैद्यविद्याविघ्नक्षणेः ॥ २ ॥ माणिक्यं सस्यकं चैव 'केय' ।
 वसुमणिः स्मृतः । कुप्यकं 'द्रव्यरत्ने' च 'मदने' शोणेरत्नकं ॥ ३ ॥
 गुणाः । माणिक्यं मधुरं स्निग्धं वातपित्तप्रणापहं । रसायनेकरं
 चैव प्रोक्तं 'राजनिघण्टके' ॥ ४ ॥ ५४ मौक्तिकं । म० गुं० मोक्तं ।
 मुक्ता सौम्या मौक्तिकं च मौक्तिका तदेतन्तरं । तारा च तारका चैव
 स्वम्भसारं च शीतलं ॥ ५ ॥ नीरर्जं चैव नक्षत्रमिदुरत्नं तथैव च ।
 लक्षं मुक्ताफलं चैव तद्वद्विदुफलं स्मृतं ॥ ६ ॥ मुक्तिकं चैव शौक्ल्यं
 तथा मुक्तेपणिः स्मृतः । शशिप्रियं तु स्वच्छं च हिमे हेमवते तथो ॥ ७ ॥
 सुधा शुभ्रं सुधाशुश्र्वं रत्नं 'राजनिघण्टके' । शैलेयकं शुक्तिमणि-
 'धन्वतरिनिघण्टके' ॥ ८ ॥ रसोद्भवं 'केयदेव' निषग्भिः परिकीर्तितं ।
 सिंधुजातं शुक्तिजश्च शारदो 'द्रव्यरत्नके' ॥ ९ ॥ शौक्तिकं सौक्तिकं
 प्रोक्तं 'मदने' परिकीर्तितम् । शुक्तिः शंखो गजश्चैव कोडः फणिमतः पर
 ॥ १० ॥ मच्छो वेणुर्दुर्दुरश्च प्रोक्तो 'भावमेकाशके' । गुणाः । मौक्तिकं
 मधुरं शीतं दृष्टिदोषविषापहं ॥ ११ ॥ राजयक्ष्मविनाशं च क्षीणवोर्य-
 विवर्धनं । बलपुष्टिवर्धनं च त्रिदोषघ्नं 'नृपे' स्मृतं ॥ १२ ॥ ५५
 प्रवाल । म० पौवळं । गु० परवालं । उद्धारकमणिश्चैव प्रवालो विद्रु-
 माशकः । भौमादिपद्मश्चैव रक्तं रक्तम एव च ॥ १३ ॥ प्रोक्तो
 'राजनिघण्टे' तु रक्ताकूरलतामणिः । प्रवालं विद्रुमं चैव भूषणाहं सुव-
 ल्लिजं ॥ १४ ॥ सामुद्रजं महारक्तं बलिपोषाणसमव । 'धन्वतरिनि-
 घण्टे' च संपीक्तं भिषजावरैः ॥ १५ ॥ 'द्रव्यरत्नाकरे' प्रोक्तं
 सिधुबल्लचघ्ननामकं । तथा सिंधुलताय तु रक्तवर्णं 'मदे' स्मृतं ॥ १६ ॥

चन्द्रकोपलः । शीताश्पाशशिकान्तश्च चन्द्रिकाद्रत ' राजुके ' ॥ ४९ ॥
 ' द्रव्यरत्नाकरे ' चैव सप्रोक्तः स्फटिकोपमः । स्फटिकः ' केयदेवे ' तु
 ' मदे ' चन्द्रमणिः स्मृतः ॥ ५० ॥ गुणाः । चन्द्रकान्तस्तु शिशिरः
 स्निग्धः पित्तस्रतापहृत् ॥ ६६ ॥ राजावर्तः । म० गु० राजावर्तमणिः ।
 राजावर्तो नृपावर्तो राजन्योवर्तकस्तथा ॥ ५१ ॥ आवर्तमणिसज्ञश्च
 ह्यावर्तो ' राजनामके ' । गुणाः । राजावर्तः कटुः स्निग्धः शिशिर-
 पित्तहा ' नृपे ' ॥ ५२ ॥ ६७ परोजः । म० परोजः । गु० पीरोजो ।
 हरिताश्म तु परोज भस्माम्, हरित द्विधा । गुणाः । परोजः सुकपाय
 स्यान्मधुर दीपन परम् ॥ ५३ ॥ चराचरविषमः च शूलभूतहर ' नृपे ' ।

इति, सुवर्णादिवर्गः समाप्तः ।

१२. पानीयवर्गः ।

१ पानीयः । म० । गु० पाणी । पानीयं जीवनं चैव । वनममृतमेव
 च ॥ ५४ ॥ पुष्कराम्भस्तु पाथश्च शम्भुर च पयस्तथा । सलिलमुदक
 चापो वारुणः करुवधनम् ॥ ५५ ॥ जल नीर च कीलाल वारि तु कम-
 लानि च । विशाणशी, च भुवनमरातिवहन तथा ॥ ५६ ॥ निम्नगं मेघ-
 प्रसव क्षीर घनरस रसः । प्रोक्त ' राजनिष्पटे ' तु वासोय सर्वतोमु-
 खम् ॥ ५७ ॥ नील वीर्यं च ह्यम्भोन्मु ' धन्वन्तरिनिष्पटके ' । गुणाः ।
 पानीयं मधुर हैम रुचिद् शोषहारकम् ॥ ५८ ॥ तृष्णामोहघातिहर
 भुक्तान्नस्य च पाचनम् । निद्रालस्यविषम च श्रान्तात्तितर्पण स्मृतम् ॥ ५९ ॥
 वीरुर वीर्यजनन पुष्टिहृ ' द्राजनामके ' । पित्तवर्णानीर्णहर छर्दिमु-
 च्छामिदापहम् ॥ ६० ॥ प्रोक्त ' द्रव्यनिघट्टे ' च पुरातनाचिकित्सके ।
 २ आकाशोदकः । दिव्योदक खवारिः स्यादाकाशसलिल तथा ॥ ६१ ॥
 व्योमोदक चान्तरिक्षजल चेष्वभिधान्द्वयम् । गुणा । दिव्योदक त्रिदो-
 पन्न मधुर पश्यद् पम् ॥ ६२ ॥ रुच्य दीपनद तृष्णाम्नममेहापहारकम् ।
 ३ भईवरील पावसाच्चै पाणी । सद्योवृष्ट्यन्मु भूमिस्थ क्लृप

दोषदायकम् ॥ ६३ ॥ चिरस्थित लघु स्वच्छ पथ्य स्वादु सुखा-
 यह । ४ समुद्र । यादोनाथसमुद्रसिन्धुजलदाकूपारपाथोधयः पारावारपयो-
 धिनागरसरिन्नाथाश्च वारानिधिः । अम्भोराशिसरस्वदम्बुधिनदीनाथा-
 ङ्घिनित्यार्णवोदन्वद्वारिधिवार्षयः कविरपानाथोऽपि रत्नाकरः ॥ ६४ ॥
 गुणा । सागरस्थोदकविस्त लवण रक्तरोमकृत् ॥ ६५ ॥ उष्ण वैव-
 र्ण्यद चैव दाहपित्तकर ध्रुवम् । त्रिदापकृद्भिपङ्नाथे प्रोक्त ' राजनि-
 घण्टके ' ॥ ६६ ॥ ५ नदी । नदी धुनी निर्झरणी तरगिणी सरस्वती
 शैवलिनी समुद्रगा । कूलकपा कूलवती च निम्नगा शैवालिनी सिन्धुरथा-
 ऽऽपगाऽपि च ॥ ६७ ॥ 'हृदिनी समुद्रकान्ता सागरगा 'हादिनी सरि-
 त्कूर्प । स्रोतस्विनी मुनीरा रोधोवक्रा च वाहिनी तटिनी ॥ ६८ ॥ गुणा ।
 नादेय सलिल स्वच्छ लघु दीपनपाचनम् । रुच्य तृपापह पथ्य मधुर चप-
 दुष्णकम् ॥ ६९ ॥ नदीसामान्यमुदक स्वच्छ दीपनपाचनम् ॥ । तृपापह
 रुचिकर मधुर त्वीपदुष्णक ॥ ७० ॥ ६ समस्तनदी नामानि । गङ्गा
 भानुसुतारेवा चन्द्रभागा सरस्वती । मधूमती पिशाचाप शोणो घर्षरक-
 स्तथा ॥ ७१ ॥ वेत्रवती क्षोद्रवती पयोष्णी तापी वितस्ता । सरयूश्च
 सिन्धु । मही । सुरेन्दी ह्यथा गौतमी स्यात्कृष्णा च । तुङ्गा
 च कावेरिकात्यां ॥ ७२ ॥ इत्येवमाद्याः सरितः समस्ता तडागवापी
 'हृदकूपकाद्याः । अनेप्यनूपात्मदेशभेदा लोकाभिधानैः स्वयमूह-
 नीयैः ॥ ७३ ॥ धाराकारादिक तोयमन्तरिक्षभव तथा । परीक्षे च तथा
 चोक्त ज्ञातव्या जलवेदिभि ॥ ७४ ॥ ७ पृथङ्गनाद्यादिनामगुणाः ।
 भागीरथी । गगा स्वर्गसरिद्धरा त्रिपथगा मन्दाकिनी जान्हवी पुण्या विष्णु-
 पदी समुद्रसुभगा भागीरथी स्वर्णदी । त्रि.स्रोता सुरदीर्घिका-सुरनदी
 सिद्धापगा स्वर्धुनी ज्येष्ठा जन्हुसुता । च । मीष्मजननी शुभ्रा
 च शैलेन्द्रजा ॥ ७५ ॥ गुणाः । शीत स्वादु स्वच्छमत्यन्तरुच्य पथ्य
 पाक्य पावन पापहारि । तृष्णामोहध्वसन दीपन च प्रज्ञा दत्ते वारि
 भागीरथीयम् ॥ ७६ ॥ ८ यमुना । यमुना तपनतनूजा कलिदकन्या यमम्बना च

कालिन्दी । गुणाः । पित्तदाहवमनश्रमापहं स्वादुवातजननं च पाचनम् ।
 ॥ ७७ ॥ बन्धिदीपनकरं च रोचनं यामुनं जलमिदं बलपदम् । ९
 नर्मदा । रेवा मेकलकन्या सोमसुता नर्मदा च विज्ञेया ॥ ७८ ॥ गुणाः ।
 सलिलं लघु शीतलं सुपथ्यं कुरुते पित्तकफप्रकोपनम् । सकलामयमर्दनं
 च रुच्यं मधुरं मेकलकन्यकासमुत्थम् ॥ ७९ ॥ १० सरस्वती ।
 सरस्वती पृथ्वसंनुद्भवा च सा वाक्प्रदा ब्रह्मसती च भारती । वेदाग्रणी-
 श्रैव पयोष्णिजाता वाणी विशाला कुटिला दशावहा ॥ ८० ॥
 गुणाः । सरस्वतीजलं स्वादु पूतं सर्वरुजापहम् । रुच्यं दीपनदं पथ्यं
 देहकान्तिकरं लघु ॥ ८१ ॥ ११ चन्द्रभागा—काश्मीरे प्रसिद्धा ।
 गुणाः । चान्द्रभागसलिलं सुशीतलं दाहपित्तशमनं च वातदम् १२
 मधुमती । काश्मीरे प्रसिद्धा । चन्द्रभागगुणसाम्यदं जलं किञ्च माधुमतम-
 मिदीपनम् ॥ ८२ ॥ १३ शतद्रवादिनदीजलानां गुणाः । शतुद्रेवि-
 पाशायुजः सिन्धुनद्याः सुशीत लघु स्वादु सर्वाभयघ्नम् । जलं निर्मलं
 दीपनं पाचनं च प्रदत्ते बल बुद्धिमेधायुज च ॥ ८३ ॥ १४ शोण-
 जलगुणाः । शोणे घर्षरके जलं तु रुचिदं संतापशोषापहं पथ्यं बन्धि-
 करं तथा च बलदं क्षीणांगुष्टिप्रदं । १५ वेत्रवती । तत्रान्या दधते
 चलं समुधुरं कान्तिप्रदं पृष्टिदं वृष्यं दीपनपाचनं बलकरं वेत्रवतीपा-
 वनी ॥ ८४ ॥ १६ पयोष्णी । पयोष्णीसलिलं रुच्यं पवित्रं पाप-
 नाशनं । सर्वाभयहरं सौख्यं बलकान्तिप्रदं लघु ॥ ८५ ॥ १७ वितस्ता
 । वितस्तासलिलं स्वादु त्रिदोषशमनं लघु । प्रज्ञाबुद्धिप्रदं पथ्यं तापजाड्य-
 हरं परम् ॥ ८६ ॥ १८ मही । महीजलं च सुस्वादु बलपित्तकरं लघु । १९
 शरयू—उत्तरे प्रसिद्धा पश्चिमगंगा । शरयूसलिलं स्वादु बलपृष्टिप्रदायकं
 ॥ ८७ ॥ २० गोदावरी । गोदावरी गौतमसमवा सा ब्रह्माद्रिजाताऽप्यथ
 गौतमी च । गुणाः । पित्तातिरक्तातिसमीरहारि पथ्यं परं दीपनपाप-

१ वेत्रवती उत्तर हिंदुस्थानतः प्रसिद्धा. २ पयोष्णी वि-पार्श्वीच्या दक्षिणेन प्रसिद्धा. ३ विगम्ना काश्मीरतः प्रसिद्धा.

हारि ॥ ८८ ॥ कुष्ठादिदुष्टामयदोषहारि गोदावरी वारि तृपानिवारि ।
 २१ कृष्णा । कृष्णानदी कृष्णसमुद्रवा स्यात्सा कृष्णवेणाऽपि च
 कृष्णगंगा ॥ ८९ ॥ गुणाः । काष्ण्यं जाड्यकरं स्वादु पूत पित्तास्रको-
 पनम् । कृष्णवेणानलं स्वच्छं रुच्यं दीपनपाचनम् ॥ ९० ॥
 २२ घटप्रभा । कृष्णासमगुणं पथ्यं लघु स्वादुकरं तथा । सुकान्तिदं
 मलापहं प्रोक्तं ' राजनिघण्टके ' ॥ ९१ ॥ २३ भीमरथी ।
 मलापहा भीमरथी च घट्टगा यथा च कृष्णानलसाम्यदा गुणैः ।
 मलापहाघट्टगयोस्तथाऽपि पथ्यं लघु स्वादुतरं सुकान्तिदम् ॥ ९२ ॥
 २४ तुंगभद्रा । तुंगभद्रानलं सिग्धं निर्गलं स्वादुदं गुरु । कंडुपित्तास्रहृत्
 प्रायः साम्ये पथ्यकरं ' नृपे ' ॥ ९३ ॥ २५ कावेरी । कावेरीस-
 लिलं स्वादु श्रमघ्नं लघु दीपनम् । दद्रुकृष्ठादिदोषघ्नं मेधाबुद्धिरुचिप्र-
 दम् ॥ ९४ ॥ २६ नदीविशेषगुणाः । नदीनामित्थमन्यासां देशदो-
 षादिभेदतः । तत्तद्गुणान्वितं वारि ज्ञातव्यं कृतबुद्धिभिः ॥ ९५ ॥ नद्या गूर्वा
 प्राङ्मुखीवाहिनी या लघ्वी पश्चाद्वाहिनी निश्चयेन । देशे देशे तद्गुणानां
 विशेषादिषा धत्ते गौरवंलाघवं च ॥ ९६ ॥ विन्ध्यात्पाची याऽप्यवाची पतीची
 या चोर्दाची स्यान्नदी सा क्रमेण । वाताटोपं श्लेष्मपित्तातिलोपं पित्तो-
 द्रेकं पथ्यपाकं च धत्ते ॥ ९७ ॥ हिमवति मलयानले च विन्ध्वे प्रम-
 वति सहागिरी च या स्रवन्ती । सुनति किल शिरोरुजादिदोषानपनुदतेऽपि
 च पारियात्रजाता ॥ ९८ ॥ इति देशविशेषान्नदीजलगुणाः । २७
 ताम्रपर्णी । ताम्रपर्णीनदीतोय पवित्रं पृष्ववर्धनं । स्नानपाने हितं प्रोक्तं
 वैद्यै ' राजनिघंटके ' ॥ ९९ ॥ २७ कालभेदाद्भेदाजलगुणभेदः । नद्यः
 प्रावृषिजान्तु पीनसकफश्वासार्दिकासंपदाः पथ्या वातकफापहा शरदिजा हे-
 मतत्रा बुद्धिदाः । संतापं शमयन्ति शं विदधते शैशिष्यवामंतत्राऽनृष्णा-
 दाहवमिश्रमार्तिशमदा श्लेष्मे यथा सद्रुणाः ॥ ५७०० ॥ २८ अनूपदे-
 शजम् । अनूपसालिलं स्वादु सिग्धं पित्तहरं गुरु । तनोति पामक-
 ण्डूतिककवातत्ररामयान् ॥ १ ॥ २९ जांगलसन्दिग्धम् । जांगलं

सलिलं स्वादु त्रिदोषघ्नं रुचिप्रदम् । पथ्यं चाऽयुर्वलवीर्यपुष्टिदं कांतिकु-
 वारम् ॥ २ ॥ ३० । साधारणजलगुणविशेषः । साधारणजलं रुच्यं
 दीपनपाचनं लघु । अमृतृष्णापहं वातकफमहघ्नपुष्टिदं ३ ॥ ३१ ॥ विशेष-
 जलं । जात ताम्रमृदस्तदेव सलिलं वातादिदोषप्रदं देशाज्जाड्यकरं च
 दुर्जरतरं दोषापहं धूसरम् । वातघ्नं तु शिलाशिरोऽथममलं पथ्यं लघु
 स्वादु च श्रेष्ठं श्याममृदस्त्रिदोषशमनं सर्वामघ्नं पथ्यः ॥ ४ ॥ ३२
 हृदन्नारि । म० डोहाचें पाणी । हृदवारि'वाण्डिजननं मधुरं कफवात-
 हारि पथ्यं च । ३३ प्रस्रवणजलं । ओहळाचें पाणी । प्रस्रवणजलं
 स्वच्छं लघु मधुरं रोचनं च दीपनकृत् ॥ ५ ॥ ३४ तडागमं-
 लिल । तळ्याचें, पाणी । तडागसलिलं स्वादु कपाथ
 वातदं कियत् । ३५ वापीजलं । विहिरीचें पाणी । वापीजल
 तु संतापि वातश्लेष्मकरं गुरु ॥ ६ ॥ ३६ कूपोदक । आढाचें पाणी ।
 कफघ्नं कूपपानीयं क्षारं पित्तकरं लघु । ३७ औद्धिदजलं । औद्धिदं
 पित्तशमनं सलिलं लघु च स्मृतम् ॥ ७ ॥ ३८ केदारसलिलम्
 पाटाचें पाणी । केदारसलिलं स्वादु विपाकं दोषदं गुरु । तदेव बद्धमुक्तं
 तु विशेषाद्दोषदं भवेत् ॥ ८ ॥ ३९ हंसोदक । नादेय नवमृद्वटपु
 निहितं सतप्तमक्रीशुभिर्षामिन्ध्यां च निविटमिन्दुकिरणैर्मन्दानिलान्दोलि-
 तम् । एलायैः परिवासितं श्रमहरं पित्तोष्णदाहे विषे मूच्छारिक्तमदात्य-
 येषु च हितं हंसन्ति हंसोदकम् ॥ ९ ॥ ४० घ्राणपीतोदकगुणाः ।
 यः पानीयं पिबति शिशिरं स्वादु नित्यं निशीथे प्रत्युषे वा पिबति
 यदि वा घ्राणरन्ध्रेण धीरः । सोऽयं सद्यः पतगपतिना स्पर्धते नेत्र-
 शक्या स्वर्गाचार्यं प्रहसति धिया द्वेष्टि दसी च तन्वा ॥ १० ॥
 ४१ दूपितजलम् । विषमूत्रारुण गीलिकाविषहतं तप्तं घनं फेनिलं दन्त-
 ग्राह्यमनुत्तरं सलयणं शैवालकैः गवृतम् । जंतुव्रातविभिश्चितं गुरुतरं
 पर्णोषणं काविलं चन्द्राक्रीशुतिरोहितं च न पिबेत्तीरं जडं घांपलम् ११ ॥
 ४२ शीतांत्रुपग्विर्जनम् । पार्श्वशूले प्रतिश्यामे वातदोषे नवग्वरं ।

हिकाध्मानादिदोषेषु शीताम्बु परिवर्जयेत् ॥ १२ ॥ ४३ शृतशीतजलं ।
धानुक्षये रक्तविकारदोषे वान्त्यसंगहे विष्विभ्रमेषु । जीर्णज्वरे शैथिल-
सन्निपाते जल प्रशस्तं शृतशीतल तु ॥ १३ ॥ ४४ तप्तादिजलम् ।
तप्तं पाथः पादभागेनःहीन प्रोक्त पथ्य वातजातामयघ्नम् । अर्धांशोन
नाशयेद्वातापित्तं पादप्रार्थं तत्तु दोषत्रयघ्नम् ॥ १४ ॥ हेमन्ते पादहीन तु
पादार्धेन तु शारदं । प्रावृद्धवसते शिशिरे ग्रीष्मे चार्धावशोपितम् ॥ १५ ॥
कौष प्रस्रवण वाऽपि शिरिरर्तुक्रमन्तयोः । ग्रीष्मे चोड तु संवेत दोषद
स्यादतोऽन्यथा ॥ १६ ॥ ४५ वेलाजलगुणाः । तप्तं दिवा जाड्यमुपैति
नक्त नक्त च तप्तं तु दिवा गुरु स्यात् । दिवा च नक्त च नृभिस्तदाव्यतप्त
जलं युक्तमतीग्रहीतुम् ॥ १७ ॥ उष्ण कापि कापि शीत क्वोष्ण कापि कापि
काथशीत च पाथः । इत्थ नृणा पथ्यमेतत्पयुक्त कालावरथा देहसंस्थानुचो-
धात् ॥ १८ ॥ अपनयति पवनदायं दलयति कफमाशु नाशयत्यरुचिम् । पाचयति
चान्नमनल पुष्पाति निशीथपीतमुष्णाम्भः ॥ १९ ॥ रात्रौ पीतमजीर्ण-
दोषशमन शसन्ति सामान्यतः पीत वारि निशावसानसमय सर्वाभयध्वं-
सनम् । भुक्त्वा तूर्ध्वमिदं च पुष्टिजनन प्राक्चेदपुष्टिमद रुच्य जाठरव-
ह्निपाटवक्त्र पथ्यं च भुक्त्वान्तरे ॥ २० ॥ ४६ जलपानलक्षणम् ।
अत्यम्बुपानान्न विपच्यतेऽन्नमनम्बुपानान्च स एव दोषः । तस्मान्नरो वह्नि-
विवर्धनार्थं मुहुर्मुहुर्वारि पिबेदभूरि ॥ २१ ॥ ४७ जलभेदाः । जल
चातुर्विधं प्राहुरन्तार्क्षोद्भव चत्वाः । धार च फारक चैव तीपार हेममित्यपि
॥ २२ ॥ अम्बुवर्षोद्भव धार फारं वर्षोपलोद्भवम् । नीहारतोयं तीपार
हेमं पातर्हिगोद्भवम् ॥ २३ ॥ धार च द्विविधं प्रोक्तं गांगसामुद्रभेदतः । तत्र
गांगं गुणादथ स्याददोषं पाचनं परम् ॥ २४ ॥ यदा स्यादाश्विनं मासि
सूर्यः स्वातिदिशाग्वयोः । तदाम्बु जलभेदं गांगमुक्तं मनीषिभिः ॥ २५ ॥
अन्यदा मृगशीर्षादिनक्षत्रेषु यदम्बुदः । अभिवृष्टमिदं तोयं सामुद्रमिति
शब्दिनम् ॥ २६ ॥ धाराधरे वर्षति रौप्यपाथे विन्यस्य शाल्यादानसिद्ध-
पिण्डे । दध्नापदिग्ध निहितं मुहूर्तादिनिक्रियं गांगमथान्यथा स्यात् ॥ २७ ॥

गांगं जल स्नादु सुशीतल च रुचिप्रदं पित्तकफापहं च । निर्दोषमच्छ लघु
 तत्र नित्य गुणाधिकं व्योम्नि गृहीतमाहुः ॥ २८ ॥ चन्द्रकान्तोद्भवंवारि
 । पित्तघ्नं विमल लघु । मूर्च्छापित्तास्रदाहेषु हित कासमदात्यये ॥ २९ ॥
 सामुद्रसालिलं शीतं कफवातपद गुरु । चित्राषामाश्विने तत्र गुणाढ्य
 गांगवद्भवेत् ॥ ३० ॥ पतित भुवि यत्तोय गांगं सामुद्रमेव वा । स्वस्वा-
 श्रयवशाद्भ्रष्टेदन्यदन्यद्रसादिकम् ॥ ३१ ॥ आम्ल च लवण च स्यात्प-
 तितं पार्थिवस्थले । आप्ये तु मधुर प्रोक्त कटु तिक्त च तैजसे ॥ ३२ ॥
 कृषाय वायवीये स्यादव्यक्तं नाभये स्मृतम् । तत्र नामरामेनोक्तमुत्तम दाष-
 चर्जितम् ॥ ३३ ॥ यत्र चेदाश्विने मासि नैव यर्पति वारिदः । गांगतोय-
 विहीने स्युः काले तत्राधिका रुजः ॥ ३४ ॥ क्वचिदुष्णं क्वचिच्छीत क्वचि-
 न्क्वथितशीतलम् । क्वचिद्भ्रजसयुक्तं न क्वचिद्धारि वार्यते ॥ ३५ ॥ इति
 पानीयप्रकरणम् । इक्षु । उस । इक्षुः कर्कटको वशः कान्तारः सुकुमारकः ।
 असिपत्रो मधुतृणो वृष्यो गुडतृणो ' नृप ' ॥ ३६ ॥ ' धन्वन्तरिनिघण्टे '
 तु संप्रोक्तो वेणुनिस्वनः । महारसो गुडपत्रो तृणराजस्तदुत्तरम्
 ॥ ३७ ॥ गण्डीरी मृदुत्रश्च प्रोक्तो ' मदनप लके ' । श्वेतेशु । पादरा
 ऊस । श्वेतेशुस्तु मितेशुः स्यात्काष्ठेषुर्वशपत्रकः ॥ ३८ ॥
 सुवंशः प्राण्डुरेशुश्च काण्डेशुर्वलेक्षकः । ' नृपे ' ' केये ' भरिरसो
 गण्डाकी गुडदारु च ॥ ३९ ॥ गुडशूलोसिपत्रश्च शूलश्चैव तथा स्मृतः ।
 वशेशु भिषकी पौरस्तापसमिष ' द्रव्यके, ॥ ४० ॥ गुणाः । सितेशुः
 कठिने रुच्यो गुरुश्च कफमृत्रकृत् । दीपनः पित्तदाहघ्नो विपाके कोष्णघ्नो
 ' नृपे ' ॥ ४१ ॥ पुंढक । पुंढा ऊस । पुण्ड्रकस्तु रसालः स्याद्भ्रगेशुः
 सुकुमारकः । कर्षते मिश्रवर्णश्च नेपालेशु ' नृपे ' स्मृतः ॥ ४२ ॥
 गुणाः । पुण्ड्रोऽतिमधुरः क्षतिः कफकृत्पित्तनाशनः । दाहश्रमहरो रुच्यो
 रसे सतर्पणः परः ॥ ४३ ॥ करं कशालि । रसाळ ऊस । तथा वरङ्कु-
 शालिः स्यादिक्षुवाटीक्षुवािका । यावनी चैसुयोनिश्च रसाली रसदा
 लिका ॥ ४४ ॥ ' केषुदेवनिघण्टे ' तु मय्यक् पोत्तेशुवालिका

गुणाः । करकशालिर्मधुरः शीतलो रुचिकृन्मृदुः ॥ ४५ ॥ पित्तदाह-
हरा वृष्यस्तेजोबलविवर्धनः । कृष्णैक्षु । काळा ऊम । कृष्णैक्षुरिक्षरः-
प्रोक्तः श्यामेक्षुः कोकिलाक्षकः ॥ ४६ ॥ श्यामवशाः श्यामलेक्षुः कोकि-
लेक्षुश्च 'राजक' । 'धन्वन्तरि निघण्टे' च त्विक्षुगन्धः प्रकीर्तितः ॥ ४७ ॥
शतपर्वा ह्रस्वपर्वा वाशिका तदनन्तरम् । कान्तारो दीर्घपर्वा च 'केये'
कोकिलयष्टिका ॥ ४८ ॥ गुणाः । कृष्णैक्षुर्मधुरो हृद्यः पाके स्वादू रसे कटुः ॥
त्रिदोषघ्नो वीर्यदायी बलदायी ' नृपे ' स्मृतः ॥ ४९ ॥ रक्तेक्षु । तांबडा
ऊम । रक्तेक्षुः सूक्ष्मपत्रश्च शोणा लोहिन उष्णः । मधुरो न्हस्वमूलश्च-
लोहिनेक्षु ' नृपे ' स्मृतः ॥ ५० ॥ ' केयदेवनिघण्टे ' तु दीर्घलोहितय-
ष्टिका । गुणाः । लोहितेक्षुश्च मधुर पाके स्याच्छीतलो मृदुः ॥ ५१ ॥
पित्तदाहहरो वृष्यस्तेजोबलविवर्धनः । इक्षुमूल । इक्षुमूल त्विक्षुनेत्र तच्च-
मोरटक तथा ॥ ५२ ॥ वशनेत्र वशमूल मोरट वशपूरकम् । गुणाः ॥
मूलादूर्ध्वं तु मधुरा मध्येऽतिमधुरास्तथा ॥ ५३ ॥ इक्षवस्तेऽग्रमागेषु
क्रमाद्भवगनीरसाः । यंत्रपीडितरसगुणाः । यंत्रपीडपरसश्चैव श्लेष्मानि-
लहरो ध्रुवम् ॥ ५४ ॥ वातिहृद्वातजननो जाड्यकृत्प्रतिश्यायदः [दन्त-
निष्पीड्येक्षरसो रक्तपिचश्रमापहा ॥ ५५ ॥ शीतलः श्लेष्मदोऽल्पश्च
स्निग्धो हृद्यो रुचिपदः । मूनशुद्धिकरश्चैव कान्तिकृद्बलकारकः ॥ ५६ ॥
बृहणस्तृप्तिदायी च वृष्यभेदोपवारण । अथेक्षुरसपानीयमिश्रगुणाः । तत-
स्वेक्षरसश्चैव पानीपरसमिश्रितः ॥ ५७ ॥ कफानिलकरः प्रोक्तः पूर्वोक्ते सह-
'राजके' गृह । गृह । इक्षुसारो गुडश्चैव मधुरो रसपाकवृत् ॥ ५८ ॥ खण्डनो-
द्भवजः सिद्धो मोदकी घृतसारकः । शिशुप्रियः सितादिः स्यात्कृणो रमजो
' नृपे ' ॥ ५९ ॥ ' धन्वन्तरिनिघण्टे ' तु मप्रोक्तो रमपाकजः । स्वादु-
लोष्टो घनश्चैव ' द्रुपे ' चेशरसोद्भवः ॥ ६० ॥ गुणाः । गृहः सुम-
धुरः क्षारो गृह्णः कफवातनुत् । अहितः पित्तरक्ते च जीर्णश्चैव रसा-
यनः ॥ ६१ ॥ यावनालगृहगुणाः । यावनालगृहः क्षारः कृष्णैक्षुर्मधुर इव
हि । कफवातहरश्चैव प्राक्तो ' राजनिघण्टक ' ॥ ६२ ॥ जीर्णगृहगुणाः ।

अथ जीर्णगुडः प्रोक्तः पित्तघ्नश्च रसायनः । वातातिजिद्रुचिकरो हृद्य-
 स्रैदोषवारणः ॥ ६३ ॥ प्रमेहघ्नः श्लिग्धः श्रमहरो ' नृपे ' ।
 मीनाण्डी । खडीसाखर । शर्कराक्ता तु मीनाण्डी श्वेता मत्स्यण्डिका च सा
 ॥ ६४ ॥ अहिच्छत्रा तु सिकता सिता चैव गुडोद्भवा । गुणाः । शर्करा मधुरा
 शीता पित्तदाहश्रमापहा ॥ ६५ ॥ रक्तदोषहर्गा आतिकृमिकापहर्गा ' नृपे ' ।
 यावनाली । जोंधळीसाम्बर ॥ ६६ ॥ यावनाली हिमोत्पन्ना हिमानी हिम-
 शर्करा । क्षुद्रशर्करिका क्षुद्रा गुडजाजलविंदुजा ॥ ६७ ॥ गुणाः । हिमजा
 शर्करा गौल्या सोष्णा तिक्ताऽतिपिच्छिला । वातघ्नी सारिका रुच्या दाह-
 पिच्छदायिनी ॥ ६८ ॥ माध्वी मिता । मधाची साखर । माध्वी सिता
 मधूपत्ना मधुजा मधुशर्करा । माक्षीकशर्करा चैव शौद्रजा शौद्रशर्करा
 ॥ ६९ ॥ ' नृपे ' ' द्रव्ये ' शृङ्गिका स्यात् माध्वी चैव तथा स्मृता ।
 गुणाः । उद्वृणं यन्मधु प्रोक्त तद्गुणा तस्य शर्करा ॥ ७० ॥ विशेषाद्-
 लक्ष्म्य च तर्पण क्षीणदेहिनाम् । तवराजशर्करा । यवासशर्करा त्वन्या
 सुभा मोदकमोदकः ॥ ७१ ॥ तवराजः खण्डमारः खण्डजा खण्डमो-
 दकः । प्राक्ता ' राजनिषण्टे ' तु ' द्रव्ये ' चैव तथा स्मृता ॥ ७२ ॥
 यवश्वेता यवोद्भूता यावसकाथसम्भवा । गुणा । तवराजोऽतिमधुरं पित्त-
 श्रमतृषापहः ॥ ७३ ॥ वृष्यो विदाहमूर्च्छातिभ्रान्तिशान्तिकरः सरः ।
 पुष्पोद्भवशर्करा । फूलसाम्बर । पुष्पोद्भवा पुष्पासेता प्रसूतरससम्भवा
 ॥ ७४ ॥ ' द्रव्ये ' ' गणे ' पुष्पजा च पुष्पसकृतशर्करा । साधा-
 रणशर्करागुणा । दाह निवारयति तापमपाकगोति तृष्णा नियच्छति
 निहन्ति च मोहमूर्च्छाम् । श्वाम निवारयति तपयतीन्द्रियाणि
 शीतं सदा सुमधुरं खलु सिद्धखण्डः ॥ ७५ ॥ श्लिग्धा पुण्ड्रकशर्करा
 हितकरा क्षीणे क्षयऽराचके चक्षुष्या बलवर्धिनी सुमधुरा रूक्षा च वशे-
 क्षुजा । वृष्या तृप्तिवल्गमदा श्रमहारा श्यामेक्षुजा शीतला श्लिग्धा
 फान्तिकरी रमालजनिता रक्तक्षुजा पित्तजित् ॥ ७६ ॥ मधः । मध ।
 मधु शौद्र च माक्षीक माक्षिक कुसुमामयम् । पृष्णामव पवित्र च पित्त्य

पुष्परसाह्वयम् ॥ ७७ ॥ मधुजातयः । मधाच्या जाती । माक्षिक
 आमर क्षौद्र पौचित्तक छात्रक तथा । अर्घ्यमौद्दालक दालमित्यष्टौ मधु-
 जातयः ॥ ७८ ॥ नानापुष्पसाहारा कपिला वनमक्षिकाः । या. स्थूला-
 स्ताभिरुत्पन्न मधु माक्षिकमुच्यते ॥ ७९ ॥ ये स्निग्धाञ्जनगोलाभाः पुष्पा-
 सवपरायणाः । अमरैर्जनितैस्त आमर मधु भण्यते ॥ ८० ॥ पिंगला
 मक्षिकाः सुक्ष्माः क्षुद्रा इति हि विश्रुताः । ताभिरुत्पादित यत्तु तत्क्षौद्र
 मधु कथ्यते ॥ ८१ ॥ अन्नजा मक्षिकाः पिंगा पुचित्ता इति कीर्तिता ।
 तज्जात मधु धीमाद्भिः पौचित्तक समुदाहृतम् ॥ ८२ ॥ छात्राकार
 तु पटल सरघा पीतापिंगला । यत्कुर्वन्नि तदुत्पन्न मधु च्छात्र-
 कमीरितम् ॥ ८३ ॥ मक्षिकास्तीक्ष्णतण्डा पास्तथा पटपदस-
 न्निभाः । तदुद्भूत यदर्घ्यं तदर्घ्यं मधु वर्णयते ॥ ८४ ॥ औद्दालाः कपिलाः
 कीर्णा भमरुदलना. स्मृताः । वल्मीकान्तस्तदुत्पन्नमौद्दालकमुदीर्यते ॥ ८५ ॥
 इन्द्रनीलदलाकाराः सूक्ष्माश्चिन्वन्ति मक्षिकाः । यद्वृक्षकोटरान्तस्थ मधु
 दालमिदं स्मृतम् ॥ ८६ ॥ इत्येतस्याष्टधा भेदैरुत्पत्ति कथिता क्रमात् ।
 माक्षिक तेलवर्णं स्याच्छुत आमरमुच्यते ॥ ८७ ॥ क्षौद्रं तु कपिलाभासं
 पौचित्तक घृतसन्निभम् । आपीतवर्णं छात्रं स्यात्पिंगल चार्घ्यनामकम् ॥ ८८ ॥
 औद्दाल स्वर्णसदृशमापीत दालमुच्यते । गुणा । माक्षिक मधुर रुक्ष
 लघु श्वासादिदोषनृत् ॥ ८९ ॥ आमर पिच्छल रुक्ष मधुर मुखजाड्य-
 जित् । क्षौद्रं तु शीत चक्षुष्य पिच्छल पित्तवातजित् ॥ ९० ॥ पौचित्तक
 मधु रुक्षोष्णमस्रपित्तादिदाहकृत् । चित्रमेहकृमिघ्न च विद्याच्छात्र
 गुणोत्तमम् ॥ ९१ ॥ अर्घ्यं मध्वत्तिचक्षुष्य कफपित्तादिदोषहृत् । औद्दाल-
 कं तु कुष्ठादिदोषघ्न सवधिद्धिदम् ॥ ९२ ॥ दाल कटु कषायाम्लं
 मधुर पित्तदायि च । नव मधु भनन्त्यान्व्य नातिश्लेष्मकर परम्
 ॥ ९३ ॥ देहरथोल्यापह ग्राहि पुराण मधु लेखनम् । पक्व
 दोषनयघ्न मधु विवि ररुजाजाड्यजिह्वामयादिध्वम धत्ते च रुच्य
 बलमतिधृतिद वीर्यवृद्धि विपत्ते । आमं चेटामगुल्मा मयपवनरुजापित्त-

दाहास्रवोपमातन्वानं विशेष जनयति नयति ध्वसमष्टांगवृद्धिम् ॥ १४ ॥
 व्रणशोधनसंधाने व्रणसरोपणादिषु ॥ १५ ॥ साधारण्या मधु हितं
 तत्तुल्या मधुशर्करा । उष्णैः सहोष्णकाले वा स्वयमुष्णमथापि वा ॥ १६ ॥
 अन्न मधु मनुष्याणां विषवत्तापदायकम् । कीटकादियुतमम्लवृषित पञ्च
 पर्षपितकं मधु स्वतः । कण्टकोटरगतं च मेचरु तच्च गेहजनितं च
 दोषकृत् ॥ १७ ॥ वण्डैर्निहत्य यदुपात्तमपास्तदश तादृग्विधं मधु
 रसायनयोगयाम्यम् । हिक्कागुदाकुरविशोफरुफवणादिदोषापहं भवति
 दोषदमन्यथा चेत् ॥ १८ ॥ इति मधुप्रकरणम् । मद्य । दारु । मय
 सुरा प्रसन्ना स्यान्मदिरा वारुणी वरा ॥ १९ ॥ मत्ता कादम्बरी शीता
 चपला कामिनीप्रिया । मदगन्धा च माध्वीरु मधु सन्धानमासवः ॥ ४८०० ॥
 परिसृताऽमृता वीरा मेधावी मदनी च सा । सुप्रतिभा मनोज्ञा
 च विषाना मोदिनी तथा ॥ १ ॥ हालाहलगुणाऽऽगिष्ट सर-
 कोऽथ मधूलिका । मदोत्कटा महानन्दा प्रोक्ता ' राजनिघण्टके ' ॥ २ ॥
 रसा इरा तु मडा च मदकारी च माध्वी । जगदोन्मादका हाला बला
 तु वरुणात्मजा ॥ ३ ॥ ' धन्वे ' ' द्रव्ये ' सुष्ठुगन्धा शुण्डा च परि-
 कीर्तिता । हारा सुधा च विख्याता कल्पा गन्धोत्तमा तथा ॥ ४ ॥ देव-
 स्रटाभिषक्श्रेष्ठैः प्रोक्ता ' मदनपालके ' । गुणाः । मद्य सुमधुराम्लं
 च कफमारुतनाशनम् ॥ ५ ॥ बलदीप्तिकर हृद्य सर्मेतन्मदावहम् । मद्य
 तादन्त्रिविधं गौडी माध्वी च पैष्टिका चेति ॥ ६ ॥ अन्यञ्च सैन्धिकादि
 द्रव्यान्तरयोगनो विविधम् । स्वाद्धातकीरसगुडादिकृता तु गौडी पुष्पद्रवादि-
 मधुसारमयी तु माध्वी । पैष्टी पुनर्विविधधान्यविकारजाता ख्याता मदा-
 धिकतयाऽत्र च पूर्वपूर्वा ॥ ७ ॥ तालादिरसनिर्यासैः सैन्धीं हाला सुरा
 जगुः ॥ ८ ॥ नानाद्रव्यकदम्बेन मद्य कादम्बर स्मृतम् । सैन्धी कादम्बरी
 चैव द्विविध मयलक्षणम् ॥ ९ ॥ गौडी तीक्ष्णोष्णमधुरा वातहृत्पित्तका-
 रिणी । बलकृद्दीपनी पथ्या कान्तिकृत्तर्पणी परा ॥ १० ॥ माध्वी तु

मधुरा हृद्या नात्युष्णा पित्तत्रातहृत् । पाण्डुकामलगुल्माशः प्रमेहशमनी
परा ॥ ११ ॥ पैष्टी कटूष्णा तीक्ष्णा स्यादीषद्वीडीसमा ' नृपे ' ।

इति पानीयवर्गः ।

१३ क्षीरादिवर्गः ।

१ क्षीर । दूध । क्षीरं पीथूपमूधस्य दुग्ध स्तन्यं पयोऽमृतम् ॥ १२ ॥
' नृपे ' ' धन्वे ' वारिसात्म्य सौम्ये प्रस्रवणं तथा । समाभय जीवनं च
प्रोक्त स्वादुरसापनम् ॥ १३ ॥ जीवनाहं च स्त्रीणां ' द्रव्ये ' सजी-
वनं स्मृतम् । २ दधि । दही । क्षीरज दधि मगल्यं विरलं मस्तु तज्जलं
॥ १४ ॥ तक्रजन्म पयोहेतुर्नवनीतोद्भवं ' धनौ ' । ३ संतानिका ।
साय । सतानिका तु सप्रोक्ता पयःकेनो ' मदे ' ध्रुवम् ॥ १५ ॥ ४
नवनीत । दधिजं नवनीत च सारो ह्ययगवीनकम् । प्रोक्तं ' राजनिघण्टे'
तु प्राचीनभिषजावरैः ॥ १६ ॥ घृतहेतुर्दधिभवं दधिमण्डोद्भव तथा ।
प्रिशिशुप्रियं ' धन्वके ' च तथैव मथनोद्भवम् ॥ १७ ॥ सारिर्गर्भं सारगन्ध
' द्रव्यं ' सारभव स्मृतम् । सारज मथन प्रोक्त वैद्य ' मदनपालके '
॥ १८ ॥ ५ घृत । तूप । घृतमाज्य हविः सर्पिः पवित्र नवनीतजम् ।
अमृतं चाभिसारश्च होम्यमापुश्च तैजसम् ॥ १९ ॥ प्रोक्तं ' राजनिघ-
ण्टे ' तु जीवनीय तु ' धन्वके ' । ६ मृक्षण । चोपडे । मृक्षणं स्रहनं
ऋहः स्निग्धता मृक्ष एव च ॥ २० ॥ अभ्यंगोऽभ्यञ्जन चैव चोपडे तु
घृतादिकम् । ७ तक्र । ताक । तक्र मोरसज घोल कालसेयं विलो-
डितम् ॥ २१ ॥ दण्डाहतमरिष्टं च त्वम्लमौदम्बिकं तथा । मधितद्रव-
संज्ञ च द्रवो मस्तु ' नृपे ' स्मृतम् ॥ २२ ॥ श्वेत छागपयः सात्म्यं
स्मृतं ' धन्वन्तरी ' ध्रुवम् । ८ गोमूत्र । गोमूत्रं गोजल गोमूत्रो गोनिघ्नश्च
गोद्रवः ॥ २३ ॥ ' नृपे ' प्रोक्त तथा ' द्रव्ये ' गोमूत्रं ब्रह्माम् एव
च । गोपानीयं तथा गोभूगोस्रवश्च यवापकः ॥ २४ ॥ गोकिलाल च
गोनीरं ' धन्वे ' च सुरभीजलम् । ९ गोमय । शेण । गोमय गोपुरीष

च. गोविटा गोमलं ' नृपे १० - ॥ २५ ॥ १०० काञ्जिकम् । फांती ।
 काञ्जिकं-काञ्जिका वीरं कुल्मापाभिववं तथा । अत्रान्ति सोमस्त्वानि
 सोमा धान्याम्ल एव च ॥ २६ ॥ भारतालोऽम्लसारश्च प्रोक्तं ' रावति-
 घण्टके ' । सौवीरं चैव कुल्माषा-तथैवाभिसुतं स्मृतम् ॥ २७ ॥ महास
 च सौवीरं सुविराम्लं तथैवं च । यवंगोधूमसंभूतं यवोत्थं च यवधम्
 ॥ २८ ॥ तुषोदकं तुषोदं च प्रोक्तं ' धन्वन्तरौ ' ध्रुवम् । ११ चुक्रम्
 क्लार्जीभेद । चुक्रं सहस्रवेधं च रसाम्लं चुक्रवेधकम् ॥ २९ ॥ शालः
 भेदनं चण्डं स्वग्लसारं च चुक्रिका । १२ सौवीरक । तुषोदक । सौवी-
 रकं सुवीराम्लं गोधूमसलिलोद्भवम् ॥ ३० ॥ यवाम्लजं यवोत्थं च
 तुषोत्थं च तुषोदकम् । १३ तण्डुलाम्बु । तांडुलायं, धुवण, तण्डु-
 लोत्थं तण्डुलाम्बु प्रोक्तं ' राजनिघण्टके ' ॥ ३१ ॥ गोदुग्धगुणाः
 गव्यं क्षीरं पथ्यमत्यतः रुच्यं स्वादु - क्षिप्रं पित्रावातागमनम् ।
 फान्तिभञ्जावृद्धिमेषांगपुष्टिं, धत्ते स्पष्टं, वीर्यवृद्धिं विभत्ते ॥ ३२ ॥
 महिषीक्षीर । हृषीचं दूध । गौत्थं तु महिषीक्षीरं, विपाके शीतल
 गुरु । बलपुष्टिप्रदं वृष्यं पित्तदातास्रनाशनम् ॥ ३३ ॥ अजापयः ।
 श्रेष्ठीचं दूध । अजानां लघुकायत्वाज्ञानाद्भव्यनिषेवणात् । नास्यन्वातात्
 व्याथाप्रासर्ध्व्याधिहरं परम् ॥ ३४ ॥ गोदुग्धवीर्याधिकं गुणे च सुक्षी-
 णदेहेषु च पथ्यमक्तम् । स्थूलाजदुग्धं कथितं पयोभिः सूक्ष्माजदुग्धं
 त्विहकिंनिवृत्तम् ॥ ३५ ॥ आविकं पयः । गेठीचं दूध । आविकं तु पयः
 क्षिप्रं कफपित्तहरं परम् । स्थौल्यमेतदहरं पथ्यं लोभशं गुरु वृद्धिप्र
 ॥ ३६ ॥ हस्तिनीपयः । हस्तिणीचं दूध । मधुरं हस्तिनीक्षीरं वृष्यं
 गुरु कषायकम् । क्षिप्रं स्थैर्यकरं शीतं चक्षुष्यं बलवर्धनम् ॥ ३७ ॥
 अश्वीक्षीरम् । घोटीचं दूध । अश्वीक्षीरं तु रुद्रमाम्लं लघुणं दीपनं लघु ।
 हृत्स्थैर्यकरं वन्यं गौरवं फान्तिशूलासम् ॥ ३८ ॥ मर्द्दभपियः । माद-
 यीचं दूध । चलहृद्भेदीक्षीरं वातश्वासहरं परम् । मधुराम्लरस रुद्र-
 दीपनं पथ्यं स्मृतम् ॥ ३९ ॥ उट्टीपयः । उट्टीचं दूध । उट्टी-

क्षीरं कुष्ठशोकापहं तत्पित्तार्शोघ्नं तत्कफाटोपहारि । आनाहार्तिं जन्तुगु-
 ल्मोदराख्यं श्वासोच्छ्वासं नाशयत्याशु पीतम् ॥ ४० ॥ मानुषीपयः । स्त्रीचै द्वेष ।
 मधुरं मानुषीक्षीर कषायं च हिम लघु । चक्षुष्यं दीपनं पथ्यं पाचनं
 रोचनं च तत् ॥ ४१ ॥ सामान्यक्षीरगुणाः । क्षीरं कासश्वास-
 कोपाय सर्वं गुर्वामं स्यात्प्रायशो दोषदायि । तच्चेत्काथावर्तितं पथ्यमुक्तं
 नारीक्षीरं त्वाममेवाऽमयघ्नम् ॥ ४२ ॥ उक्तं गव्यादिकं दुग्ध धारोष्णम-
 मृतोपमम् । सर्वाभयहरं पथ्य चिरसस्थ तु दोषदम् ॥ ४३ ॥ अन्यच्च ।
 अधाविक पथ्यतमं शृतोष्णं क्षीरं स्वजानां शृतशीतमाहुः । धारामुशीतं
 महिषीपयश्च गव्यं तु धारोष्णमिदं प्रशस्तम् ॥ ४४ ॥ वृष्यं बृंहणमभिव-
 र्धनकरं, पूर्वाण्डपीतं पयो मध्यान्हे बलदायकं रतिकरं कृच्छ्रस्य
 विच्छेदकम् । बाल्ये बन्धिकरं ततो बलकरं वीर्यप्रदं वार्धके, रात्रौ क्षीर-
 मनेकदोषशमनं सेव्यं ततः सर्वदा ॥ ४५ ॥ क्षीरं, मुहूर्तत्रितयोपितं
 यदतसमेतद्विकृतिं प्रयाति । उष्णं तु दोषं कुरुते तदूर्ध्वं विपापमं स्यादु-
 पितं दशानाम् ॥ ४६ ॥ जीर्णज्वरे कफे क्षीणे क्षीरं स्यादमृतोपमम् ।
 तदेव तरुणे पीतं विषवद्भ्रन्ति मानुषम् ॥ ४७ ॥ चतुर्थगाम सलिलं
 निधाय यत्नाद्यदावर्तितमुत्तमं तत् । सर्वाभयघ्नं बलपुष्टिकारि वीर्यप्रदं
 क्षीरमार्तिप्रशस्तम् ॥ ४८ ॥ गव्यं पूर्वाण्डकाले स्यादपराण्डे तु
 माहिपम् । क्षीरं सशर्करं पथ्यं यद्वा स्वात्म्ये च सर्वदा ॥ ४९ ॥
 पिच्छं शृतशीतलं कफहरं पक्वं तदुष्णं भवेच्छीतं यत्तु न पाचितं तद-
 खिलं विटम्भदोषप्रदम् । धारोष्णं त्वमृतं पयः श्रमहरं निद्राकरं कान्तिदं
 वृष्यं बृंहणमभिवर्धनमतिस्वादु, त्रिदोषापहम् ॥ ५० ॥ क्षीरं न युज्जीत
 कदाऽप्यतस्य तत्र न चैतल्लवणेन सार्धम् । विटः प्रसन्धानरुमापमुद्गसोशा-
 तकीकन्दफलादिकैश्च ॥ ५१ ॥ तथा च । भ्रमप्रसङ्गमुद्गमुद्गमूलकैः
 कुष्ठमावहति सेवितं पयः । शाकजाम्बरसैस्तु सेवितं मारयत्यनुपमाशु
 सर्ववत् ॥ ५२ ॥ क्षीरसेवनम् । स्त्रियं शीतं गुरुक्षीरं सर्वकालं न
 सेवेत् ॥ दीमाग्निं कुरुते मन्दं मन्दाग्निं नष्टमेव च ॥ ५३ ॥ नियम

तीव्राग्निना सेव्यं सुपक्वं माहिषं पयः । पुष्पान्ति धातवः सर्वे बलपुष्टि-
 विवर्धनम् ॥ ५४ ॥ क्षीरं गवाजकावेर्मधुरं क्षारं नवप्रसूतानाम् । रूक्ष च
 पित्तदाहं करोति रक्तामयं कुरुते ॥ ५५ ॥ मधुरं त्रिदोषशमनं क्षीरं
 मध्यप्रसूतानाम् । लवणं मधुरं क्षीरं विदाहजननं चिरप्रसूतानाम् ॥ ५६ ॥
 गुणहीनं निःसारं क्षीरं प्रथमं, प्रसूतानाम् । मध्यवयसां रसायनमुक्तामिदं
 दुर्बलं तु वृद्धानाम् ॥ ५७ ॥ तासां मासत्रयादूर्ध्वं गुर्विणीनां च यत्पयः ।
 तद्दाहि लवणं क्षीरं मधुरं, पित्तदोषकृत् ॥ ५८ ॥ वर्षाभेदक्षीरादिगुणाः ।
 गवादीनां वर्णभेदाद्गुणा दुग्धादिके पृथक् । कैश्चिदुक्तो विशेषाच्च विशेषो
 देशभेदतः ॥ ५९ ॥ गवां शुभ्राणां वातघ्नं कृष्णानां, पित्तनाशनम् ।
 श्लेष्मघ्नं रक्तवर्णानां त्रीन्हन्ति कपिलापयः ॥ ६० ॥ देशविशेषे क्षीरा-
 दिगुणाः । देशेषु देशेषु च तेषु तेषु तृणान्मुनी यादृशदांपयुक्ते । तस्सेव-
 नादेव गवादीकानां गुणादि दुग्धादिषु तादृशं मतम् ॥ ६१ ॥ शीतं
 स्निग्धं गुरु मौल्यं वृष्यं पित्तापहं परम् । ज्ञेया चैवाभिधा तस्य क्रीलाटं तु
 पयश्छदः ॥ ६२ ॥ इति क्षीरप्रकरणम् ॥ गोदधि । गार्दिके दही ।
 दधि गन्धमतिपवित्रं शीतं स्निग्धं च दीपनं बलकृत् । मधुरमरोचकहारि-
 आहि च वातामयघ्नं च ॥ ६३ ॥ महिषीदधि । हशीचें दही । माहिषं
 मधुरं स्निग्धं श्लेष्मकृद्रक्तपिचजित् । बलासवर्धनं वृष्यं भ्रमघ्नं शोषनं
 चधि ॥ ६४ ॥ अजादधि । शेळीचें दही । दध्याजं कफवातघ्नं लघूष्णं
 नेत्रदोषनुत् । दुर्नामश्वासकासघ्नं रुच्यं दीपनपाचनम् ॥ ६५ ॥ आविकं
 दधि । मोंडीचें दही । आनिकं दधि सुस्निग्धं कफपित्तकरं गुरु । वाते
 च रक्तवाते च पथ्यं शोफव्रणापहम् ॥ ६६ ॥ हस्तिनीदधि । हस्ति-
 णीचें दही । हस्तिनीदधि कषायलघूष्णं पक्तिशूलशमनं रुचिप्रदम् ।
 दीपितं खलु बलासगदघ्नं, वीर्यवर्धनबलप्रदमुक्तम् ॥ ६७ ॥ अश्वी-
 दधि । घोडीचें दही । अश्वीदधिस्थान्मधुरं कषायं कफा-
 तिभूर्च्छामयहारि रूक्षम् । वातान्पदं दीपनकारि नेत्रदोषापहं
 लक्षितं पृथिव्याम् ॥ ६८ ॥ गर्दभीदधि । गाढवीचें

दही । गर्दभीदधि रूक्षोष्णं लघुदीपनपाचनम् । मधुराम्लरसं रुच्यं
 वातदोषविनाशनम् ॥ ६९ ॥ उट्टीदधि । उट्टिणीचै दही । औट्ट-
 मशांसि कुष्ठानि कृमिशूलोदराणि च । विहन्ति कटुकं स्वादु किंचिद-
 म्लरसं दधि ॥ ७० ॥ स्त्रीदधि । स्त्रीचै दही । विपाके मधुरं बल्य-
 मम्लं संतर्पणं गुरु । चक्षुष्यं ग्रहदोषघ्नं । दधि स्त्रीस्तन्यसंभवम् ॥ ७१ ॥
 सामान्यदधिगुणाः । दध्यम्लं गुरु वातदोषशमनं संग्राहि मूत्रापहं
 बल्यं शोककरं च रुच्यशमनं बन्धेश्च शान्तिप्रदम् । कासश्वाससुपीन-
 सेषु विषमे शीतज्वरे स्याद्धितं रक्तोद्रेककरं करोति सततं शुक्रस्य वृद्धि-
 पराम् ॥ ७२ ॥ दधिवर्जम् । लवणमरिचसर्पिः शर्करामुद्गधात्रीकुसुम-
 रसविहीनं नैतदभ्रन्ति नित्यम् । न च शरदि वसन्ते नोष्णकाले न रात्रौ
 न दधि कफविकारे पित्तदोषेऽपि नाद्यात् ॥ ७३ ॥ त्रिकटुकयुतमेतद्वा-
 जिकाचूर्णमिश्रं कफहरमनिलघ्नं बन्धिसंधुक्षणं च । तुहिनशिशिरकाले
 सेवितं चातिपथ्यं रचयति तनुदाढ्यं कान्तिमत्त्वं च नृणाम् ॥ ७४ ॥
 इति दधिप्रकरणम् ॥

मस्तु । दहाचै पाणी । उष्णाम्लं रुचिपङ्क्तिं क्लमहरं बल्यं । कषायं
 सरं भृक्किच्छेदकरं तृपोदरगदघ्नीहाशीसां नाशनम् ॥ स्रोतःशुद्धिकरं
 कफानिलहरं विटम्भशूलापहं पाण्डुश्वासविकारगुल्मशमनं मस्तु प्रशस्तं
 लघु ॥ ४८७५ ॥

तक्र । ताक । उक्तं श्लेष्मसमीरहारि मथितं तल्लेष्मपित्तापहं रुच्यं प्राहु-
 रुदश्विगव्यमधिकं तक्रं त्रिदोषापहम् । मन्दाप्रावरुचौ विदाहविषम-
 श्वासात्तिकासादिषु श्रेष्ठं पथ्यतमं वदन्ति सुधियस्तक्रत्रयं तुत्तमम् ॥ ७६ ॥
 तक्रं त्रिदोषशमनं रुचिदीपनीयं रुच्यं वमिश्रमहरं क्लमहारि मस्तु । बल्य-
 प्रदं पवननाशमुदश्विदारुणं शस्तं कफभ्रममरुद्धमनेषु धौलम् ॥ ७७ ॥
 अम्लेन वातं मधुरेण पित्तं कफं कषायेण निहन्ति सप्तः । पथा सुरा-
 णाममृतं हिताय तथा नराणामिह तक्रमाहुः ॥ ७८ ॥ आमातिसारे च ।

विपूचिकायां वातज्वरे पाण्डुषु कामलेषु । प्रमेहगुल्मोदरवातशूले नित्यं
 पित्रेत्तक्रमरोचके च । ७९ ॥ अपि च । शीतकालेभिमान्ये च कफ-
 पांडुमयेषु च । मार्गोपरोधे कुष्ठादिव्याधी तक्रं प्रशान्तये ॥ ८० ॥
 वातोदरी पित्रेत्तक्रं पिप्पलीलवणान्वितम् । शर्करामरिचोपेतं स्वादु पित्रो-
 दरी पित्रेत् ॥ ८१ ॥ यवानीसिन्धवाजाजीव्योषयुक्तं कफोदरी । सन्नि-
 पातोदरी तक्रं त्रिकटुक्षारसैर्ध्रुवैः ॥ ८२ ॥ तक्रवर्ज्यं । तक्रं दद्यान्न
 क्षते नोष्णकाले नो दौर्बल्ये नो तृषामूर्च्छिते च । नैव भ्रान्तौ नैव
 पित्तास्रदोषे नो दद्याद्द्वै सूतिकायां विशेषात् ॥ ८३ ॥ तक्रलक्षणं ।
 तक्रं स्नेहान्वितं तुन्दनिद्राजाड्यमदं गुरु । अर्धावशिष्टं सामान्यं विशेषं
 लघु पथ्यहम् ॥ ८४ ॥

नवनीत । लोणी । शीतं वर्णमलावहं सुमधुरं वृष्यं च पित्तापहं
 वातघ्न कफहारकं रुचिकरं सर्वाङ्गशूलापहम् । कासघ्नं श्रमनाशनं सुख-
 करं कान्तिप्रदं पुष्टिदं चक्षुष्यं नवनीतमृद्भूतनवं गोः सर्वदोषापहम्
 ॥ ८५ ॥ गार्डीचं क्षशीचं लोणी । गव्यं च माहिषं चापि नवनीतं
 नवोद्भवम् । शस्यते बालवृद्धानां बलकृद्वातवर्धनम् ॥ ८६ ॥ क्षशीचं
 लोणी । माहिषं नवनीतं तु कषायं मधुरं रसे । शीतं वृष्यमदं ग्रहि
 पिचघ्नं तु बलप्रदम् ॥ ८७ ॥ शेळीचं लोणी । लघ्वनाजं तु मधुरं कषायं
 च त्रिदोषनुत् । चक्षुष्यं दीपनं बन्धं नवनीतं हितं सदा ॥ ८८ ॥ लोमस
 शेळीचं लोणी । नवनीतं नवोत्थं तु छागजं क्षयकासजित् । बन्धं नेत्रा-
 मयघ्नं तु कफघ्नं दीपनं परम् ॥ ८९ ॥ भेडीचं लोणी । भेडकं नवनीतं
 तु ऋटमन्धं च शीतलम् । मेधाहृद्गुरु पुष्टिं च रथात्य मन्दाग्निदीपनम्
 ॥ ९० ॥ षड्कीचं लोणी । आविकं नवनीतं तु विपाके तु हिमं लघु ।
 योनिशूले कफे वाते दुर्नाग्निं च हितं सदा ॥ ९१ ॥ हस्तिर्णीचं लोणी ।
 हस्तिनीनवनीतं तु कषायं शीतलं लघु । तिक्तं विटग्निं जन्तुघ्नं हन्ति
 पित्तफास्रमिन् ॥ ९२ ॥ पौडीचं लोणी । अश्वीयं नवनीतं रपात्कषायं
 करुफामिन् । चक्षुष्यं पट्टकं चोष्णमीपद्रातापटारकम् ॥ ९३ ॥

गाढवीचें लोणी । गर्दमीनवनीतं तु कषायं कफवातनुत् । बल्यं दीपनदं
पाके लघुष्ण मूत्रदोषनुत् ॥ ९४ ॥ उटिणीचें लोणी । औट्ट तु नवनीतं
स्याद्विपाके शीतलं लघु । व्रणकृमिकफास्रघ्नं वातघ्नं विषनाशनम् ॥ ९५ ॥
स्त्रीचें लोणी । नवनीतं तु नारीणां रुच्यं पाके लघु स्मृतम् । चक्षुष्यं
सर्वरोगघ्नं दीपनं विषनाशनम् ॥ ९६ ॥ साधारणं नवनीत । शीतं रुच्य-
नवोद्भूतं सुमधुरं वृष्यं च वातापहं कासघ्नं कृमिनाशनं कफहरं सग्राहि
शूलापहम् । बल्यं पृष्टिकरं तृषार्तिशमनं संतापविच्छेदनं चक्षुष्यं -श्रमहारि
तर्पणकरं दध्युद्भवं पित्तजित् ॥ ९७ ॥ जुनें लोणी । एकाहाध्युषितं
प्रोक्तमुत्तरोत्तरगन्धिदम् । अह्वयं सर्वरोगाढ्यदधिजं तद्घृतस्मृतम् ॥ ९८ ॥
गाईचें तूप । धीकान्तिस्मृतिदायकं बलकरं मेधाप्रदं पुष्टिकृद्वात-
श्लेष्महरं श्रमोपशमनं पित्तापहं हृद्यदम् । बह्वेर्वृद्धिकरं विपाकमधुरं वृष्यं
वपुःस्थैर्यदं गन्धं हव्यतमं घृतं बहुगुणं भोग्यं मवेद्भाग्यतः ॥ ९९ ॥
स्रशीचें तूप । सर्पिर्माहिषमुत्तमं धृतिकरं सौख्यप्रदं कान्तिकृद्वातश्लष्म-
निवर्हणं बलकरं वर्णप्रदाने क्षमम् । दुर्नामग्रहणीविकारशमनं मन्दानले
दीपनं चक्षुष्यं नवगन्धतः परमिदं हृद्यं मनोहारि च ॥ १०० ॥
शेळीचें तूप । आजमाज्यं च चक्षुष्यं दीपनं बलवर्धनम् । कासश्वास-
कफातंकराजयक्ष्मासु शस्यते ॥ १ ॥ एडकीचें तूप । पाके लघ्वाविकं
सर्पिनं च पित्तप्रकोषनम् । योनिदोषे कफे वाते शोषे कम्पे च तद्धितम् ॥
२ ॥ मेंढीचें तूप । भैडक घृतमतीवगौरवाद्बर्ज्यमेव सुकृमारदेहिनाम् । बुद्धि-
पाटवकरं बलावहं सेवितं च कुरुते नृणां वपुः ॥ ३ ॥ हस्तिणीचें तूप ।
निहन्ति हस्तिनीसर्पिः कफपित्तविषक्रिमीन् । कपायलघु विष्टम्भि तिकं
चाधिकरं परम् ॥ ४ ॥ घाडीचें तूप । अश्वासर्पिस्तु कटुकं मधुरं च कषा-
यकम् । ईषदीपनकृन्मूर्च्छाहारि वाताल्पदं गुरु ॥ ५ ॥ उटिणीचें तूप ।
घृतमौट्ट तु मधुरं विपाके कटुशीतलम् । कुष्ठकृमिहरं वातकफगुल्मोदरा-
पहम् ॥ ६ ॥ स्त्रीचें तूप । नारीसर्पिस्तु चक्षुष्यं पथ्य सर्वाभयापहम् ।
मन्दाग्निदीपनं रुच्यं पाके लघु विषापहम् ॥ ७ ॥ जुनें तूप । मवाप-

स्मारमूर्च्छादिशिरःकर्णाक्षिजा रुजः । सर्पिः पुराणं जयति व्रणशोधन-
रोपणम् ॥ ८ ॥ सामान्य तूप । आयुर्वृद्धिं वणुषि दृढतां सौकुमार्यं च
कान्तिं नूनं धत्ते स्मृतित्रलकरं वान्तिविध्वंसनं च । पथ्यं बाल्ये वयसि
तरुणे वार्धके चातिबल्यं नान्यत्किञ्चित्त्रिजगति नृणां सर्पिषः पथ्यमस्ति ॥ ९ ॥

॥ इति घृतमकरणम् ॥

अथ काञ्जीगुणाः । काञ्जिकं वातशोफघ्नं पित्तज्वरविनाशनम् । दाहमू-
र्च्छाघ्नमघ्नं च शूलाध्मानविबन्धनुत् ॥ १० ॥ काञ्जिकं तिलतैलं च
पलितं वातहारकम् । दाहकं गात्रशैथिल्यं भक्षणांश्च च मर्दनात् ॥ ११ ॥
काञ्जीभेदचुक्रगुणाः । चुक्रे तिक्ताम्लकं स्वादु कफकासविनाशनम् ।
नासिकागददुर्गंधशिरोरोगहरं परम् ॥ १२ ॥ गोधूमपवतु-
षाम्बुगुणाः । सौवीरिकं चाम्लरसं केश्यमस्तकदोषजित् । जरा-
शैथिल्यहरणं बलसंतर्पणं परम् ॥ १३ ॥ धुवणगुणाः ॥ तन्दुलोत्थं
च कविभिः कपायं मधुरं लघु ॥ सयाहि विषविच्छेदितृद्दाहव्रणनाश-
कृत् ॥ १४ ॥ अथ शिवरस ॥ अजोदनः शिवरसस्रचहात्वर्मुपिते रसे ॥
प्रोक्तो 'राजनिघण्टे' तु प्राचीनभिषजांवरैः ॥ १५ ॥ दीपनं मधुराम्लं तु
दाहजिल्लघुतर्पणम् ॥ १६ ॥ गोमूत्रगुणाः ॥ गोमूत्रं कटु तिक्तोष्णं कफ
वातहरं लघु ॥ पित्तकृद्दीपनं मेघ्यं त्वग्दापघ्नं मतिप्रदम् ॥ १७ ॥ शेठीचै
मूत्र ॥ अजामूत्रं कटूष्णं च रुक्षं नाडिविवर्तिजित् ॥ घृहीहोदरकफश्वास-
गुल्मशोफहरं लघु ॥ १८ ॥ महिषीमूत्र ॥ माहिषं मूत्रमानाहशोफगुल्मेषु
दोषनुत् । कटूष्णं कुष्ठकण्डूतिशूलोदररुजापहम् ॥ १९ ॥ मेंढीचै मूत्र ।
आविकं तिक्तकटुकं मूत्रमुष्णं च कुष्ठजित् । दुर्नामोदरशूलास्रशोफभेह-
विषापहम् ॥ २० ॥ घोड्याचै मूत्र । अश्वमूत्रं च तिक्तोष्णं तीक्ष्णं च
विषदोषजित् । वातप्रकोपशमनं पित्तकारि प्रदीपनम् ॥ २१ ॥ गाड-
घाचै मूत्र । खरमूत्रं कटूष्णं च क्षारं तीक्ष्णं कफापहम् । महावातापहं
भूतकम्पोन्मादहरं परम् ॥ २२ ॥ कच्छेयाचै मूत्र । आष्टं तु कटुतिक्तोष्णं

लवणं पित्तकोपनम् । बल्यं अठररोगघ्नं वातदोषविनाशनम् ॥ २३ ॥ हस्ति-
मूत्र । हस्तिमूत्रं तु तिक्तोष्णं लवणं वातभूतनुत् । तिक्तं कषायं शूलघ्नं
हिक्काश्वासपरं परम् ॥ २४ ॥ नरमूत्र । मानुषं मूत्रमामघ्नं कुमित्रण-
विषांश्चनुत् । तिक्तोष्णं लवण रूक्षं भूतत्वद्दोषवातनुत् ॥ २५ ॥ शूल-
गुल्मोदरानाह । वाताजिच्छर्दनादिषु । मूत्रप्रयोगसाध्येषु गोमूत्रं कल्पये-
द्वुधः ॥ २६ ॥ इति मूत्रप्रकरणम् । अथ तैलम् । तैलं जेहोत्तमं चैव
तिलजं तिलसंभवम् । अभ्यञ्जनं मृद्भक्षणं च मर्दनं 'धन्व'नामके ॥ २७ ॥
तैलजाति । तैलेयत्तिलसर्षपादितकुसुमोत्थातसीधान्यजं यच्चैर-
ण्डकरञ्जकैर्गर्दफलैर्निम्बाक्षनैर्गुण्डकैः । ज्योतिष्मत्यभयोद्भवं मधुलिका
कोशाम्बित्रीभवं कर्पूरत्रपुसादिजं च सकलं सिध्द्यै क्रमात्कथ्यते
॥ २८ ॥ तिळाचें तैल ॥ तिलतैलमलं करोति । केश्यं मधुरं
तिक्तकषायमुष्णतीक्ष्णम् ॥ बलकृत्कफवातजन्तुखर्जूरमणकण्डूतिहरं च
कान्तिदायि ॥ २९ ॥ अथशिरसेल ॥ सर्षपतैलं तिक्तं कटुकोष्णं
वातकफविकारघ्नम् ॥ पित्तास्रदोषदं कृमिकुष्ठघ्नं । तिलवच्च चक्षुष्यम् ॥
३० ॥ कुसुम्तैल ॥ कुसुम्तैल कृमिहारि तेजोबलापहं यक्ष्ममलापहं
च ॥ त्रिदोषकृत्पुष्टिबलक्षय च करोति कण्डूं विकरोति दृष्टिम् ॥ ३१ ॥
जवसाचें तेल ॥ मधुरं त्वत्सीतैलं पिच्छलं चानिलापहम् ॥ मदगंधि
कषायं च कफकासापहारकम् ॥ ३२ ॥ धान्यतैल ॥ गोधूमयावनाल-
त्रीहियवाद्यखिलधान्यजं तैलम् । वातकफपित्तशमन कण्डूकुष्ठादिहारि
चक्षुष्यम् ॥ ३३ ॥ एरंडेल ॥ एरण्डतैलं कृमिदोषनाशनं वातामघ्नं
सकलाङ्गशूलहत् । कुष्ठापहं स्वादु रसायनोत्तमं पित्तमकोपं कुरुतेति
दीपनम् ॥ ३४ ॥ करजेल । करञ्जतैलं नयनार्तिनाशनं वातामघ्नं-
सनमुष्णतीक्ष्णकम् कुष्ठार्तिकण्डूतिविचर्षिकापहं लेपेन नानाविध-
चर्मदोषनुत् ॥ ३५ ॥ हिंणणाचें तैल । स्निग्धं स्यादिङ्गुर्दीतैलं मधुरं
पित्तनाशनम् । शीतल कान्तिदं बल्यं श्लेष्मद केशवर्धनम् ॥ ३६ ॥
निम्बेल । निम्बतैलं तु नात्युष्णं कृमिकुष्ठकफापहम् । बेहडेल । आक्ष स्वादु

हिमं केश्यं गुरु पिचानिलार्तिनुत् ॥ ३७ ॥ अथ शेडगेल । शिग्रु-
 तैलं कटूष्णं च वातजित्कफनाशनम् । त्वग्दोषघ्नणकण्डूतिशोफहारि च
 पिच्छलम् ॥ ३८ ॥ अथ ज्योतिष्मतीः तैल । कटुष्योतिष्मतीतैलं
 तिक्तोष्णं वातनाशनम् । पित्तसंतापनं मेधाप्रज्ञाबुद्धिविवर्धनम् ॥ ३९ ॥
 सर्वव्याधिहरं पथ्यं नानात्वग्दोषनाशनम् । अथ हिरडेल । शीतं हरी-
 तकीतैलं कषायं मधुरं कटु ॥ ४० ॥ अथ महुरेल । तीक्ष्णं तु
 राजिकतैलं ज्ञेय वातादिदोषनुत् । शिशिरं कण्डूदोषघ्नं केश्यं त्वग्दोष-
 नाशनम् ॥ ४१ ॥ अथ अम्बसेल । सरं कोशाम्नजं तैलं कृमिकुष्ठव्रणापहम् ।
 तिकांम्लमधुरं बल्यं पथ्यं रोचनपाचनम् ॥ ४२ ॥ चिंचारेतैल । यवाचिञ्चीमवं
 तैलं कटुपाके विलेखनम् । कृफवातहरं रुच्यं कषायं नातिशीतलम् ॥ ४३ ॥
 अथकर्पूरतैल ॥ कर्पूरतैलहिमतैलसितांशुतैलं शीताम्रतैलतुहिनांशुमुधांशु-
 तैलम् । कर्पूरतैलकटुकोष्णकफापहारि वातामयघ्नरददाढर्चदपिचकारि
 ॥ ४४ ॥ अथ कांकडीवालुकादितैल । त्रपुसेर्वाकृचारककूष्माण्ड-
 प्रभृतिबीजं च यत्तैलम् । तन्मधुरं गुरुशिशिरं केश्यं कफापित्तनाशि
 फान्तिकरम् ॥ ४५ ॥ तैलं न सेषयेद्धीमान्वस्य कस्य च यद्भवेत् । विष-
 साम्यगुणत्वाच्च योगे प्रोक्तं न वर्जयेत् ॥ ४६ ॥ उक्तंच । विषस्य तैलस्य
 न किञ्चिदन्तरं मृतस्य सुप्तस्य न किञ्चिदन्तरम् । ऋणस्य दासस्य न
 किञ्चिदन्तरं मूर्त्तस्य फाटस्य न किञ्चिदन्तरम् ॥ ४७ ॥

॥ इति क्षीरादिवर्गः समाप्तः ॥

१४ अथ धान्यवर्गः । तत्र सामान्य साळी । शालयः कमला रुच्या
 व्रीहिश्रेष्ठा नृपप्रियाः ॥ ४८ ॥ धान्योत्तमाश्च कैदारास्तथैव सुकुमारकाः ॥
 प्रोक्ता 'राजनिषण्ठ' तु वैद्यविद्याविशारदैः ॥ शकुनादितस्तु गरुडो सुगन्धिः
 कलमस्तथा ॥ ४९ ॥ कलामकश्च पुण्डूश्च तथा महिषमस्तकः ॥ पूर्ण-
 चन्द्रः पुण्डरीकस्तथैव च प्रमोदनः ॥ ५० ॥ पुष्पाण्डकः शीतभीरुः
 काञ्चनः शकुनाहतः ॥ पाण्डुगौरो लोभपुष्पो हयनो दीर्घनालकः ॥ ५१ ॥
 महाद्वपकसंज्ञश्च द्रूपका मदनं स्मृतः ॥ अथ राजशालि ॥ शालिर्नृपाञ्ज

राजान्नं राजाहं दीर्घशूककम् ॥ ५२ ॥ धान्यश्रेष्ठं राजधान्यं राजेष्टं
 दीर्घकूरकम् ॥ प्रोक्तं राजनिघण्टे तु गजधान्यं च द्रव्यके ॥ ५३ ॥
 राजान्नं तु त्रिदोषघ्नं सुस्निग्धं मधुरं लघु ॥ दीपनं बलकृत्वथ्यं कान्तिदं
 वीर्यवर्द्धनम् ॥ ५४ ॥ राजान्नं त्रिविधं स्वशूकभिधयो ज्ञेयं सितं
 लोहितं कृष्णश्वतरसाधिकं च कथितं स्वादोत्तरोत्तर्यतः ॥ त्रैविध्या-
 दिह तन्दुलाश्च हरिताः श्वेतास्तथा लोहिताः सामान्येन भवन्ति
 तेऽप्यथगुणैः स्युः पूर्वपूर्वोत्तराः ॥ ५५ ॥ राजान्नंअग्निप्रसिद्धः ॥ पटिकः
 पटिशालिः स्यात्पटिजः स्निग्धतण्डुलः । पटिवासरजश्चैव तथा मास-
 द्वयोद्भवः ॥ ५६ ॥ प्रोक्तो राजनिघण्टे तु पुरातनभिषग्वरैः । महावीहिः
 कृष्णवीर्यवृद्धिः पाक एव च ॥ ५७ ॥ रक्तसारमुखो यश्च प्रोक्तो
 धन्वन्तरौ ध्रुवम् । द्रव्यरत्नाकरे प्रोक्तं अन्हवो भिषजावरैः ॥ ५८ ॥ गौरो
 नीलः पटिकोयं द्विधा स्यादाद्यो रुच्यः शीतलो दोषहारी । बल्यः पथ्यो
 दीपनो वीर्यवृद्धिं दत्ते चास्मार्त्किचिदूनो द्वितीयः ॥ ५९ ॥ काळीसाळ ॥
 कृष्णशालिः कालशालिः श्यामशालिः सितेतरः । प्रोक्तो राजनिघण्टे तु
 भिषक्विद्यापरायणैः ॥ ६० ॥ शाश्वरश्चैव न्हस्वश्च हतको धन्वनामके ।
 कृष्णशालिः सिद्धोपघ्नो मधुरः पुष्टिवर्धनः ॥ ६१ ॥ वर्णकान्तिकरो बल्यो
 दाहनिघ्नो वीर्यवृद्धिकृत् । अथ रक्तशाली । रक्तशालिस्ताम्रशालिः शोण-
 शालिश्च लोहितः ॥ ६२ ॥ प्रोक्तो राजनिघण्टे च प्राचीनभिषगुत्तमैः ।
 वृन्दारको महाशालिः सुगन्धः प्रसवतथा ॥ ६३ ॥ मुष्टिको भिषजां
 श्रेष्ठैः प्रोक्तं धन्वन्तरौ ध्रुवम् । रक्तशालिः सुमधुरो लघुः स्निग्धो बला-
 वहः ॥ ६४ ॥ रुचिकृद्दीपनः पथ्यो मुखजाड्यरुजापहः । सर्वाभयहरो
 रुच्यः पित्तदाहानिलासजित् ॥ ६५ ॥ अथ निःशूकशाली ॥ मुण्डशालि-
 मुण्डनको निःशूको यवशूकजः । प्रोक्तो राजनिघण्टे तु भिषग्वि-
 दोषज्ञैर्विभिः ॥ ६६ ॥ मुण्डशालिसिद्धोपघ्नो मधुरास्तो बलप्रदः ।
 अथ थोरसाळी । स्थूलशालिर्महाशालिः स्थूलांगः स्थूलतन्दुलः ॥ ६७ ॥
 एवगुणाद्यशालाश्च नामान्युदायानि सुरिभिः । प्रोक्तो 'राजनिघण्टे' तु

हिमं केश्यं गुरु पित्तानिलार्तिनुत् ॥ ३७ ॥ अथ शेडगेल । शिमु-
 तैलं कटूष्णं च वातजित्कफनाशनम् । त्वग्दोषत्रणकण्डूतिशोफहारि च
 पिच्छलम् ॥ ३८ ॥ अथ ज्योतिष्मती तैल । कटुज्योतिष्मतीतैलं
 तिकाष्णं वातनाशनम् । पित्तसंतापनं मेधाप्रज्ञाबुद्धिविवर्धनम् ॥ ३९ ॥
 सर्वव्याधिहरं पथ्यं नानात्वग्दोषनाशनम् । अथ हिरडेल । शीतं हरी-
 तकीतैलं कषायं मधुरं कटु ॥ ४० ॥ अथ महुरेल । तीक्ष्णं तु
 राजिकातैलं श्लेय वातादिदोषनुत् । शिशिरं कण्डूदोषघ्नं केश्यं त्वग्दोष-
 नाशनम् ॥ ४१ ॥ अथ अम्बसेल । सरं कोशाम्रज तैलं कृमिकुष्ठत्रणापहम् ।
 तिकात्मलमधुरं बल्यं पथ्यं रोचनपाचनम् ॥ ४२ ॥ चिंचारेतैल । यवचिञ्चीभव
 तैलं कटुपाके विलेखनम् । कफवातहर रुच्यं कषायं नातिशीतलम् ॥ ४३ ॥
 अथकर्पूरतैल ॥ कपूरतैलहिमतैलसितांशूतैलं शीताम्रतैलतुहिनांशुमुधांशु-
 तैलम् । कर्पूरतैलकटुकोष्णकफापहारि वातामपघ्नरददाढ्यदपित्तकारि
 ॥ ४४ ॥ अथ कांकडीवालुकादितैल । त्रपुसेवार्ककचारककूप्याण्ड-
 प्रभृतिबीजं च यत्तैलम् । तन्मधुरं गुरुशिशिरं केश्यं कफपित्तनाशि
 कान्तिकरम् ॥ ४५ ॥ तैलं न सेवयेद्धीमान्यस्य कस्य च यद्भवेत् । विष-
 साम्यगुणत्वाच्च योगे प्रोक्तं न वर्जयेत् ॥ ४६ ॥ उक्तंच । विषस्य तैलस्य
 न किञ्चिदन्तरं मृतस्य सुप्तस्य न किञ्चिदन्तरम् । भ्रूणस्य वांसस्य न
 किञ्चिदन्तरं मूर्त्तस्य काष्ठस्य न किञ्चिदन्तरम् ॥ ४७ ॥

॥ इति क्षीरादिवर्गः समाप्तः ॥

१४ अथ धान्यवर्गः । तत्र सामान्य साळी । शालयः कमला रुच्या
 व्रीहिश्रेष्ठा नृपप्रियाः ॥ ४८ ॥ धान्योत्तमाश्च कैदारास्तथैव मुकुमारकाः ॥
 प्रोक्ता 'राजनिघण्टे' तु वैद्यविद्याविशारदः ॥ शकुनादितस्तु गरुडो मुगन्धिः
 कलमस्तथा ॥ ४९ ॥ कालामकश्च पुण्ड्रश्च तथा महिषमस्तकः ॥ पूर्ण-
 चन्द्रः पुण्डरीकस्तथैव च प्रमोदनः ॥ ५० ॥ पुष्पाण्डकः शीतभीरुः
 फाधनः शकुनाहतः ॥ पाण्डुगौरो लोभ्रपुष्पो हयनो दीर्घनालकः ॥ ५१ ॥
 महाद्रूपकसंशश्च द्रूपको मदने स्मृतः ॥ अथ राजशालि ॥ शालिनृपप्रभ

राजानं राजार्हं दीर्घशूककम् ॥ ५२ ॥ धान्यश्रेष्ठं राजधान्यं राजेष्टं
 दीर्घकूरकम् ॥ प्रोक्तं राजनिघण्टे तु गजधान्यं च द्रव्यके ॥ ५३ ॥
 राजान्न तु त्रिदोषघ्नं सुस्निग्धं मधुरं लघु ॥ दीपनं बलकृत्यर्थं कान्तिबन्धुं
 वीर्यवृद्धनम् ॥ ५४ ॥ राजान्नं त्रिविधं स्वशूकमिधया ज्ञेयं सिद्धं
 लोहितं कृष्णश्वतरसाधिकं च कथितं स्वादोत्तरोत्तरतः ॥ त्रैविध्य-
 दिह तन्दुलाश्च हरिताः श्वेतास्तथा लोहिताः सामान्येन भवन्ति
 तेऽप्यथगुणैः स्युः पूर्वपूर्वोत्तराः ॥ ५५ ॥ राजान्नं त्रैविध्यसिद्धः ॥ पटिकः
 पटिशालिः स्यात्पाश्चिजः स्निग्धतण्डुलः । पटिवासरजश्चैव तथा मास-
 द्योद्भवः ॥ ५६ ॥ प्रोक्तो राजनिघण्टे तु पुरातनभिषग्वरैः । महावीहिः
 कृष्णव्रीहिर्विकृतः पाक एव च ॥ ५७ ॥ रक्तसारमुखो यश्च श्रेष्ठः
 धन्वन्तरौ ध्रुवम् । द्रव्यरत्नाकरे प्रोक्तं अन्हवो भिषजांवरैः ॥ ५८ ॥ श्रेष्ठः
 नीलः पटिकोऽथ द्विधा स्यादाद्यो रुच्यः शीतलो दोषहारी । रक्तः कृष्णः
 दीपनो वीर्यवृद्धिं दत्ते चास्मात्किञ्चिद्दूरो द्वितीयः ॥ ५९ ॥ काटीका ॥
 कृष्णशालिः कालशालिः श्यामशालिः सितेतरः । प्रोक्तो राजनिघण्टे तु
 भिषक्विद्यापरायणैः ॥ ६० ॥ शाबरश्चैव ह्रस्वश्च हतको धन्वन्तरौ
 कृष्णशालिः स्निग्धोपमो मधुरः पुष्टिवर्धनः ॥ ६१ ॥ वर्णकान्तिद्वये कृष्णे
 दाहजिद्वीर्यवृद्धिकृत् । अथ रक्तशाली । रक्तशालिस्तामशालिः श्रेष्ठः
 शालिश्च लोहितः ॥ ६२ ॥ प्रोक्तो राजनिघण्टे च मार्वाणभिषग्वरैः
 वृन्दारको महाशालिः सुगन्धः प्रसवस्तथा ॥ ६३ ॥ मुष्टिभेदे त्रिविधं
 श्रेष्ठैः प्रोक्तं धन्वन्तरौ ध्रुवम् । रक्तशालिः सुमधुरो लघुः किरितो कला-
 वहः ॥ ६४ ॥ रुचिकृद्दीपनः पथ्यो मुखनाड्यरुजापहः । अर्जुनवद्वरो
 रुच्यः पित्तदाहानिलासजित् ॥ ६५ ॥ अथ तनःशूकशालिः ॥ पुण्ड्रशालि-
 मुण्डनको निःशूको यवशूकजः । प्रोक्तो राजनिघण्टे तु भिषग्वि-
 द्योपजीविभिः ॥ ६६ ॥ मुण्डशालिस्त्रिदोषघ्नो यवशूकजः कृष्ण-
 अथ थोरसाली । स्थूलशालिर्महाशालिः स्थूलः ॥ ६७ ॥
 एवगुणाढयशालाश्च नामान्युद्धानि सुरिभिः । प्रोक्तो राजनिघण्टे तु

हिमं केश्यं गुरु पित्तानिलार्तिनुत् ॥ ३७ ॥ अथ शेडगेल । शिमु-
 तैलं कटूष्णं च वातजित्कफनाशनम् । त्वग्दोषत्रणकण्डूतिशोफहारि च
 पिच्छलम् ॥ ३८ ॥ अथ ज्योतिष्मती तैल । कटुज्योतिष्मतीतैलं
 तिकोष्णं वातनाशनम् । पित्तसंतापनं मेधापज्ञावृद्धिविवर्धनम् ॥ ३९ ॥
 सर्वव्याधिहरं पथ्यं नानात्वग्दोषनाशनम् । अथ हिरडेल । शीतं हरी-
 तकीतैलं कषायं मधुरं कटु ॥ ४० ॥ अथ महुरेल । तीक्ष्णं तु
 राजिकातैलं ज्ञेयं वातादिदोषनुत् । शिशिरं कण्डूदोषघ्नं केश्यं त्वग्दोष-
 नाशनम् ॥ ४१ ॥ अथ अम्बसेल । सरं कोशाश्रज तैलं कृमिकृष्ठव्रणापहम् ।
 तिक्काम्लमधुरं बल्यं पथ्यं रोचनपाचनम् ॥ ४२ ॥ चिंचोरेतैल । पवचिञ्चीभवं
 तैलं कटुपाके विलेखनम् । कफवातहर रुच्यं कषायं नातिशीतलम् ॥ ४३ ॥
 अथकपूरतैल ॥ कपूरतैलहिमतैलसितांशुतैलं शीताश्रतैलतुहिनांशुमुधांशु-
 नैलम् । कपूरतैलकटुकोष्णकफापहारि वातामयघ्नरददाढ्यदपित्तकारि
 ॥ ४४ ॥ अथ कांकडीवालुकादितैल । त्रपुसेवार्ककचारककूष्माण्ड-
 प्रभृतिव्रीजं च पतैलम् । तन्मधुरं गुरुशिशिरं केश्यं कफापित्तनाशि
 कान्तिकरम् ॥ ४५ ॥ तैलं न सेवयेद्भीमान्यस्य कस्य च यद्भवेत् । विष-
 साम्यगुणत्वाच्च योगे प्रोक्तं न वर्जयेत् ॥ ४६ ॥ उक्तंच । विषस्य तैलस्य
 न किञ्चिदन्तरं मृतस्य सुप्तस्य न किञ्चिदन्तरम् । ऋणस्य दासस्य न
 किञ्चिदन्तरं मूर्खस्य काष्ठस्य न किञ्चिदन्तरम् ॥ ४७ ॥

॥ इति क्षीरादिवर्गः समाप्तः ॥

१४ अथ धान्यवर्गः । तत्र सामान्य साली । शालयः कमला रुच्या
 व्रीहिश्रेष्ठा नृपमियाः ॥ ४८ ॥ धान्योत्तमाश्च कैदारास्तथैव सुकुमारकाः ॥
 प्रोक्ता 'राजनिघण्टु' तु वैद्यविद्याविशारदैः ॥ शकुनाहितस्तु गरुडो सुगन्धिः
 कलमस्तथा ॥ ४९ ॥ कलामकश्च पुण्ड्रश्च तथा महिषमस्तकः ॥ पूर्ण-
 चन्द्रः पुण्डरीकस्तथैव च प्रमोदनः ॥ ५० ॥ पुष्पाण्डकः शीतभीरुः
 काञ्चनः शकुनाहतः ॥ पाण्डुगौरो लोधपुष्पो हयनो दीर्घनालकः ॥ ५१ ॥
 महाद्रुपकांशश्च द्रुपको मदनं स्मृतः ॥ अथ राजशालि ॥ शालिनृपात्र

राजानं राजाहं दीर्घशूककम् ॥ ५२ ॥ धान्यश्रेष्ठं राजधान्यं राजेष्टं
 दीर्घकूरकम् ॥ प्रोक्तं राजनिघण्टे तु गजधान्यं च द्रव्यके ॥ ५३ ॥
 राजान्न तु त्रिदोषघ्नं सुरिगन्धं मधुरं लघु ॥ दीपनं बलस्कृत्वस्थं काम्तिदं
 वीर्यवर्द्धनम् ॥ ५४ ॥ राजान्न त्रिविधं स्वशूकमिधया ज्ञेयं सितं
 लोहितं कृष्णश्वतरसाधिकं च कथितं स्वादोत्तरोत्तमैः ॥ त्रैविध्या-
 दिह तन्दुलाश्च हरिताः श्वेतास्तथा लोहिताः सामान्येन भवन्ति
 तेऽप्यधगुणैः स्युः पूर्वपूर्वोत्तराः ॥ ५५ ॥ राजान्नंआधेपसिद्धः ॥ पष्टिकः
 पष्टिशालिः स्वात्पाष्टिजः स्निग्धतण्डुलः । पष्टिवासरजश्चैव तथा मास-
 द्वयोद्भवः ॥ ५६ ॥ प्रोक्तो राजनिघण्टे तु पुरातनभिषग्वरैः । महावीहिः
 कृष्णवीहिर्विकरः पाक एव च ॥ ५७ ॥ रक्तसारमुखो यश्च प्रोक्तो
 धन्वन्तरौ भवम् । द्रव्यरत्नाकरे प्रोक्तं भन्धवो भिषगावरैः ॥ ५८ ॥ गौरो
 नीलः पष्टिकोयं द्विधा स्वादाद्यो रुच्यः शीतलो दोषहारी । बन्धुः पथ्यो
 दीपनो वीर्यवृद्धिं दत्ते चास्मात्किंचिदूनो द्वितीयः ॥ ५९ ॥ काळीसाल ॥
 कृष्णशालिः कालशालिः श्यामशालिः सितेतरः । प्रोक्तो राजनिघण्टे तु
 भिषक्विद्यापरायणैः ॥ ६० ॥ शाबरश्चैव नृहस्वश्च हतको धन्वनामके ।
 कृष्णशालिः सिदोषघ्नो मधुरः पुष्टिवर्धनः ॥ ६१ ॥ वर्णकान्तिकरो बन्धु-
 दाहनिद्वीर्यवृद्धिकृत् । अथ रक्तशाली । रक्तशालिस्ताम्रशालिः शोण-
 शालिश्च लोहितः ॥ ६२ ॥ प्रोक्तो राजनिघण्टे च प्राचीनभिषगुत्तमैः ।
 बुन्दारको महाशालिः सुगन्धः प्रसवस्तथा ॥ ६३ ॥ मुष्टिको भिषजां
 श्रेष्ठैः प्रोक्तं धन्वन्तरौ भुवम् । रक्तशालिः सुमधुरो लघुः स्निग्धो बला-
 वहः ॥ ६४ ॥ रुचिकृदीपनः पथ्यो मुखजाड्यरुजापहः । सर्वामयहरो
 रुच्यः पित्तदाहानिलास्रजित् ॥ ६५ ॥ अथ तनःशूकशाली ॥ मुण्डशालि-
 मुण्डनको निःशूको यवशूकजः । प्रोक्तो राजनिघण्टे तु मिश्रवि-
 द्योपनिषदिभिः ॥ ६६ ॥ मुण्डशालिस्त्रिदोषघ्नो मधुरान्तो हृत्तदः ।
 अथ धोरसाळी । स्थूलशालिर्महाशालिः स्थूलाः स्थूलतन्दुलः ॥ ६७ ॥
 एवगुणाढयशालाश्च नामान्यूहानि सुरिभिः । प्रोक्तो राजनिघण्टे तु

भिपग्विद्योपजीविभिः ॥ ६८ ॥ महाशालिस्वादुर्मधुरशिशिरः पित्तश-
 मनो ज्वरं जीर्णं दाहं जठररुजमह्वाय शमयेत् । शिशूनां वायूनां यदपि
 जयतां वा हितकरः सदा सेव्यः सर्वैरनलबलवीर्याणि कुरुते ॥ ६९ ॥
 वारीक माळी । सूक्ष्मशालिः सूचिशालिः श्वेतशालिश्च सूचकः ।
 प्रोक्ता राजनिघण्टेस्मिन्पुरातनचिकित्सकैः ॥ ७० ॥ सूक्ष्मशालिः
 सुमधुरो लघुपित्तास्रदाहनुत् । दीपनः पाचनः पथ्यः किञ्चिद्वात-
 विकारजित् ॥ ७१ ॥ अथ सुगन्धशाली । गन्धशालिस्तु कुल्माषो
 गन्धालुः कलमोत्तमः ॥ सुगन्धिर्गंधबहुलः सुरभिर्गन्धतण्डुलः ॥ ७२ ॥
 प्रोक्तो 'राजनिघण्टे' तु वैद्यविद्याविशारदैः ॥ सुगन्धशालिर्मधुरोतिवृष्यदः
 पित्तभ्रमास्रास्रुचिदाहशान्तिदः ॥ स्तन्यस्तु गर्भास्थिरताल्पवातदः पुष्टिप्र-
 दश्चाल्पकफश्रबल्पदः ॥ ७३ ॥ अथ तिरियशाली ॥ तिरियो मधुरः
 स्निग्धः शीतलो दाहपित्तजित् ॥ त्रिदोषशमनो रुच्यः पथ्यः सर्वाभया-
 पहः ॥ ७४ ॥ अथ गौरशाली ॥ त्रीर्हीगौरो मधुरशिशिरः पित्तहारी
 कृपायः स्निग्धो वृष्यः कृमिकफहरस्तापरक्तापहश्च ॥ ७५ ॥ पुष्टिं दत्ते
 भ्रमशमनकृद्धीर्यवृद्धिं विधत्ते रुच्योत्यन्तं जनयति मुदं वातकृन्मेच-
 कोन्यः ॥ ७६ ॥ जौधळेसामान्य ॥ यवनालो पावनालः शिखरी
 वृत्ततण्डुलः । दीर्घबालो दीर्घशरः क्षेत्रेःश्रेक्षुपत्रकः ॥ ७७ ॥ प्रोक्तो
 'राजनिघण्टे' तु पुरातनचिकित्सकैः । जूर्णाह्वयस्त्वद्गलश्च धन्वे प्रोक्तो युग-
 न्धरः ॥ ७८ ॥ अथ नालो देवधान्यं जुनला तु नलस्तथा । तानीपक-
 र्तिष्णीका च जमली 'केयदेवके' ॥ ७९ ॥ पाढरे जौधळे । धवलो
 यावनालश्च पाण्डुरस्तारतण्डुलः । नक्षत्रकान्तिविस्तारो हृतो मौक्तिक-
 तण्डुलः ॥ ८० ॥ प्रोक्तो 'राजनिघण्टे' तु वैद्यविद्याविशारदैः । धवलो
 यावनालस्तु गौल्यो बल्पस्त्रिदोषनुत् ॥ ८१ ॥ वृष्यो रुचिप्रदोशोभ्रः
 पथ्यगुल्मव्रणापहः । तुरेजौधळे । तुवरो यावनालश्च कृपावादिस्तथै-
 च ॥ ८२ ॥ रक्तस्तु लोहितश्चैव प्रोक्तं तुवरधान्यकम् । तुवरो याव-
 नालस्तु कृपापोष्णो विशोकृत् । संयाही वातशमनो विदाही शोष-

कारकः ॥ शारदो यावनालस्तु श्लेष्मदः पिच्छलो गुरुः ॥ ८३ ॥
 शिशिरो मधुरो वृष्यो दोषघ्नो बलपुष्टिदः । गह्वं । गोधूमो बहुदुग्धः
 स्यादपूपो म्लेच्छभोजनः ॥ ८४ ॥ यवमानिस्तुपक्षीरी रसालः सुमनश्च
 सः । प्रोक्तो 'राजनिघण्टे' तु वैद्यशास्त्रज्ञपण्डितैः ॥ ८५ ॥ 'धन्वन्तरिनि-
 घण्टे' च डुडुवा परिकीर्तितः । हीनो यवो दन्तिवयवस्तो नो हीनमरस्तथा ८६
 यवोत्तमो यवनकः प्रोक्तः 'केयनिघण्टके' । स्मृतो 'मदनपाले' तु मधुलोऽनुदि-
 सीतकः ॥ ८७ ॥ गोधूमः सिग्धमधुरो वातघ्नः पित्तदाहकृत् ॥ गुरुः श्ले-
 ष्मपदो बल्यो रुचिकृद्दीर्यवर्धनः ॥ ८८ ॥ जोडगह्वं ॥ अन्येऽपि गोधूम-
 संज्ञश्च सिग्धस्तु लघुपूर्वकः ॥ ८९ ॥ प्रोक्तो 'राजनिघण्टे' तु वैद्यशास्त्रज्ञपं-
 ङितैः ॥ 'द्रव्यरत्नाकरे' चैव विशीतक इति स्मृतः ॥ ९० ॥ नादीमुखोल्पगो-
 धूमास्तक्षोकः सायसीकफः ॥ प्रोक्तो 'मदनपाले' तु वैद्यविद्याविशारदैः
 ॥ ९१ ॥ मधुली स्वल्पगो धूमो मध्यदेशज एव च ॥ निशीको देसिकश्चैव दीर्घक-
 स्तदनन्तरम् ॥ ९२ ॥ गोधूमः सूक्ष्मसंज्ञश्च केयनन्दीमुखी स्मृतः ॥ सिग्धो-
 न्यो लघुगोधूमो गुरुवृष्यकफापहः । आमदोषकरो बल्यो मधुरो वीर्यपुष्टिदः
 ॥ ९३ ॥ जव ॥ यवो मध्यस्तु दिव्यश्च सितशूकस्तथैव च ॥ अक्षता
 फंचुकी चैव धान्यराजस्तदुत्तरम् ॥ ९४ ॥ तीक्ष्णशूकस्तु सस्तश्च
 ह्येष्टस्तदनन्तरम् ॥ पवित्रधान्यः संप्रोक्तो 'राजनामनिघण्टके' ॥ ९५ ॥
 वाजीमियः शुचिश्चैव निःशूकोऽतिवस्तथा ॥ यवशूको हरीतश्च स्तोकास्तु
 'केयदेवके' ॥ ९६ ॥ 'द्रव्यरत्नाकरे' चैव वैद्यैः प्रोक्तो हविष्यकः ॥ मिलित्वा
 विशतिः प्रोक्तो वैद्यविद्याविशारदैः ॥ ९७ ॥ यवंः कपायो मधुरः सुशी-
 तलः प्रमेहजित्पित्तकफापहारकः ॥ अशूफमण्डस्तु यवो बलपदो वृष्यश्च
 नृणां बहुवीर्यपुष्टिदः ॥ ९८ ॥ अथ वेणुयव ॥ वेणुचै धीज ॥ वेणुजो वेणुवी-
 जश्च वंशजो वंशतण्डुलः ॥ वंशधान्यं च वंशाह्वं वेणुस्तु तदनन्तरम्
 ॥ ९९ ॥ वंशबीजं च कविभिः प्रोक्तं 'राजनिघण्टके' ॥ शीतः कपायो
 मधुरस्तु रूक्षो मेहक्रिमिस्लेष्माविषापहश्च ॥ पुष्टिं च वीर्यं च बलं च दत्ते
 पिप्तापहो वेणुयवप्रशस्तः ॥ १०० ॥ सामान्यमूग ॥ सूषधेरन् मुद्गश्च

वर्णाहंश्च रसोत्तमः ॥ भुक्तिप्रदो हयानन्दो भूफलो वाजिभोजनः ॥ १ ॥ प्रोक्तो
 'राजनिघण्टे' च वैद्यशास्त्रज्ञपण्डितैः ॥ मंगल्या हरिता मुद्गा बलाटःप्रथमो
 हरित् ॥ २ ॥ प्रीतः प्रथमखण्डरीरः शारदा वस्तुको जयः ॥ केयदेवनिघण्टे' तु
 मिलित्वा दश सप्त च ॥ ३ ॥ कालेमूग ॥ वासन्तः कृष्णमूद्गश्च वासन्तो माध-
 वस्तथा ॥ 'राजनामनिघण्टे' तु वैद्यैः 'प्रोक्ता' सुराष्ट्रजा ॥ ४ ॥ 'केयदेवनि-
 घण्टे' च संप्रोक्तो हरिमन्थनः ॥ कृष्णमुद्गस्त्रिदोषघ्नो मधुरो वातनाशनः ॥ ५ ॥
 लघुश्च दीपनः पथ्यो बलवीर्यागपुष्टिदः ॥ हिरवेमूग ॥ हरिन्मुद्गः शार-
 दश्च धूमरो 'गजनामके' ॥ ६ ॥ हरिन्मुद्गः कपायाम्लो मधुरः कफपि-
 त्तहृत् ॥ रक्तमूत्रामयघ्नश्च शीतलो लघुदीपनः ॥ ७ ॥ सुग्या ॥ वनमुद्गा
 तुवरको राजमुद्गा च खण्डकः ॥ 'केयदेवे' भिषक्श्रेष्ठैः संप्रोक्तो नैव
 संशयः ॥ ८ ॥ अथ धूसर पिंवळे मूग ॥ तद्वच्चधूमरो मुद्गोरस-
 पीर्यादिषु स्मृतः । कपायो मधुरो रुच्यः पित्तवातविबन्धकृत् ॥ ९ ॥
 मुगाचेंकढण । पित्तज्वरार्तिशमन लघुमुद्गयूषं संतापहारि तदरोचकना-
 शनं च । रक्तप्रसादनमिदं यदि सैन्धवंन युक्तं तदा भवति सर्वरुजाप-
 हारि ॥ १० ॥ उडीद । मापस्तु करविन्दश्च धान्यवीरो वृषाकरः । बलाढ्यो
 मांसलश्चैव पित्र्यश्च पितृभोजनः ॥ ११ ॥ प्रोक्तो 'राजनिघण्टे' तु पुरातन-
 चिकित्सकैः । धन्वन्तरिनिघण्टे ' च कुरुविन्दस्तृषाकरः ॥ १२ ॥
 पित्रार्हकविभिः प्रोक्तं 'द्रव्यरत्ननिघण्टके' ॥ मापः स्निग्धो बहुमलकरः
 शोषणः श्लेष्मकारी वीर्येणोष्णो झटति कुरुते रक्तपित्तप्रकोपम् । हन्याद्वातं
 गुरुबलकरं रोचको भक्ष्यमाणः स्वादुर्नित्यं श्रमसुखवतां सेवनीयो
 नराणाम् ॥ १३ ॥ हिरवेउडीद । राजमाषो नीलमाषो नृपमाषो
 नृपोचितः । प्रोक्तो 'राजनिघण्टे' तु वैद्यविद्याविचक्षणैः ॥ १४ ॥ अलसार्द्रस्तु
 चपलो बलो 'द्रव्यनिघण्टके' । चञ्चलश्च महामापः प्रोक्तो भदनपालके ॥ १५ ॥
 कफपित्तहरो रुच्यो वातकृद्बलदायकः । हरभरे । चणस्तु हरिमन्थश्च
 सुगन्धः कृष्णचञ्चुकः ॥ १६ ॥ बालभोज्या वाजिभक्षश्चणकः कञ्चुकी
 'नृपे' । वाजिमन्थः 'केयदेवे' संप्रोक्तो हयजीवनः ॥ १७ ॥ वाजिभक्षोऽथ जी-

वश्च 'द्रव्यरत्नाकरे' स्मृतः । चणको मधुरो रूक्षो मेहजिद्धातपित्तकृत् ॥ १८ ॥
 दीप्तिवर्णकरो बल्यो रुच्यश्चाध्मानकारकः ॥ मठ ॥ मकुटः कामयष्टश्च
 वनमुद्गः किमीलकः ॥ १९ ॥ अमृतोरण्यमुद्गश्च बलीमुद्गो 'नृपे' स्मृतः ।
 अतिरूढा तथा प्रोक्ता 'धन्वन्तरिनिघण्टके' ॥ २० ॥ कामकुटोऽमकुटश्च
 बल्लको 'मदने' स्मृतः । मकुटकः कपायः स्यान्मधुरो रक्तपित्तजित् ॥ २१ ॥
 ज्वरदाहहरः पथ्यो रुचिकृत्सर्वदोषहृत् ॥ मसूर ॥ मसूरो रामदालिश्च
 मङ्गल्या पृथुबीजकः ॥ २२ ॥ शूरकल्याणबीजश्च गुटबीजस्तु 'राजके' ॥
 मसूरिका मयूरश्च पाण्डुरा 'केयदेवके' ॥ २३ ॥ मधुरा चैव सूष्या च पृथवः
 पित्तभेषजः ॥ हरेणवः सतीनश्च चणक्यस्तु करालकः ॥ २४ ॥ अष्टा-
 दशे तु संप्रोक्ता मिलित्वा सर्वतोभ्रुवम् ॥ मसूरो मधुरः शीतः संग्राही
 कफपित्तजित् ॥ २५ ॥ वातामयकरश्चैव मूत्रकृच्छ्रहरो लघुः । वाटाणे ।
 कलायो मुण्डचणको हरेणुश्च सतीनकः ॥ २६ ॥ शमनोनलकश्चैव
 कण्ठी 'राजनिघण्टके' । 'धन्वतरौ' स्मृतो नूनं वर्तुलः स्वल्पवर्तुलः ॥ २७ ॥
 नवसंख्यो भिषकश्रेष्ठैः संप्रोक्तो नैव सशयः । कलायः कुरुते वातं पित्त-
 दाहकफापहः ॥ २८ ॥ रुचिपुष्टिप्रदः शीतः कपायश्चामदोषकृत् ॥
 लांक ॥ लंका कराला त्रिपुटा काण्डिका रूक्षणात्मिका ॥ २९ ॥
 करटा खण्डका चैव कलायो 'धन्वनामके' । घण्टिका क्षुद्रघण्टिका 'द्रव्य-
 रत्नाकरे' स्मृता ॥ ३० ॥ तथा 'मदनपाले' तु चण्डिका प्रोच्यते बुधैः ॥
 लका रुच्या हिमा गौल्या पित्तजिद्धातकृद्गुरु ॥ ३१ ॥ तुरी ॥ आढकी
 तुवरी वर्या करवीरभुजा तथा । वृत्तबीजा पीतपुष्पा कृष्णरक्ता सिता-
 'नृपे' ॥ ३२ ॥ करवीरानुगा तुल्या 'धन्वन्तरिनिघण्टके' । 'द्रव्यरत्नाकरे'
 सूष्या प्रोक्ता वैद्यजने भ्रुवम् ॥ ३३ ॥ आढकी तु कपाया स्यान्मधुरा
 कफपित्तजित् ॥ ईषद्धातकरा रुच्या विदुला गुरुसंग्रही ॥ ३४ ॥ सा च श्वेता
 दोषहन्त्री हिता चेद्रुच्या बल्या पित्ततापादिहन्त्री ॥ साश्यामा चेद्दीपर्णा पित्त-
 दाहध्वंसा बल्यं चाढकी शूष्युकम् ॥ ३५ ॥ कुलित्थ । कुलित्थस्ताम्रबीजश्च
 श्वेतबीजः सितेतरः । प्रोक्तो 'राजनिघण्टे' तु वैद्यविद्याविशारदैः ॥ ३६ ॥

चत्रिकश्चैतुचक्रश्च कुलाली वनजस्तथा । 'द्रव्यरत्नाकरे' प्रोक्ता पुरातन-
 भिषग्वरैः ॥ ३७ ॥ उर्वरा स्थिरमुद्राश्च त्वलिस्कन्धः सुराष्ट्रजा । काक-
 वृन्तस्तु कविभिः स्मृतो 'धन्वन्तरौ' ध्रुवम् ॥ ३८ ॥ कुलधानकरश्चैव प्रोक्तो
 'मदनपालके' । कुलित्यस्तु कपायोष्णो रुच्यो वातकफापहः ॥ ३९ ॥ चव-
 ष्या । क्षुवः क्षुधाभिजननश्चपलो दीर्घशिंबिका । सुकुमारो वृत्तबीजो मधुरः
 क्षवको 'नृपे' ॥ ४० ॥ क्षवः कपायो मधुरः शतिलः कफपित्तजित् । वृष्यः
 श्रमहरो रुच्यः पवनाध्मानकारकः ॥ ४१ ॥ गोड पावटे ॥ मधुरः श्वेतनि-
 प्पावो माध्वीका मधुशर्करा । पलङ्कपा स्थूलशिम्बी वृत्ता मधुसिताऽ
 सिता ॥ ४२ ॥ प्रोक्तो 'राजनिघण्टे' तु वैद्यविद्याविचक्षणैः । निष्पावः श्वेत-
 शिम्बी च पालकाख्या मुखमिया ॥ ४३ ॥ 'धन्वन्तरिनिघण्टे' तु प्रोक्ता
 वै नैव संशयः । राजशिम्बी वल्लकश्च प्रोक्तो 'मदनपालके' ॥ ४४ ॥
 कडु पावटे । ततस्तु कटुनिष्पावः पिचुंटेो नदिजस्तथा । नदीनिष्पावसं-
 ज्ञस्तु प्रोक्तो 'राजनिघण्टके' ॥ ४५ ॥ मधुशर्करा सुरुच्या मधुराल्पक-
 पायका । शिशिरा वातला बल्या चाध्मानगुरुपुष्टिदा ॥ ४६ ॥ कटु
 पावटे । नदीनिष्पावकस्तित्तः कटुकोस्रप्रदो गुरुः । वातुलः कफशो
 रूक्षः कपायो विषदोपनुत् ॥ ४७ ॥ तीळ । तिलस्तु होमधान्यश्च
 पवित्रः पितृतर्पणः । पापघ्नं पूतधान्यं च जर्तिलस्तु वनोद्भवम् ॥ ४८ ॥
 प्रोक्तो 'राजनिघण्टे' तु वैद्यशास्त्रपरायणैः । ततस्तैलफलं पूतः स्रेहपूरः
 परोपलः ॥ ४९ ॥ 'कैषदेवनिघण्टे' तु संप्रोक्तो भिषजांवरैः । क्षिप्रो
 वर्णबलाग्निवृद्धिजननः स्तन्योनिलघ्नो गुरुः सोष्णः पित्तकरोल्पमूत्रक-
 रणः केदयोतिपथ्यो वणे । ग्राही स्यान्मधुरः कपायसहितस्तिको विपाके
 कटुः कृष्णः पथ्यतमः सितोल्पगुणदः क्षीणातिलान्येतिलः ॥ ५० ॥
 पेंड । तैलकिट्टं च पिण्याकः खरस्तु तैलकल्मजः । प्रोक्तो 'राजनि-
 घण्टे' तु पुरातनचिकित्सकैः । पललं तिलकल्क स्यात्तिलचूर्णं च पिष्टकम् ।
 ॥ ५१ ॥ पललं मधुरं रुच्यं पित्तास्रबलपुष्टिदम् । पिण्याकः कटुको

शौल्यः कफवातप्रमेहनुत् ॥ ५२ ॥ जवस । अतसी पिछला देवी मद-
गन्धा मदोत्कटा । उमा क्षुमा हेमवती सुनीला नीलपुष्पिका ॥ ५३ ॥
प्रोक्ता 'राजनिघण्टे' तु भिषकशास्त्रोपजीविभिः । रुद्रपत्नी रुद्रनीला
मसृणा च सुवल्कला ॥५४॥ चेलु क्षौधी 'केयदेवे' वैद्यश्रेष्ठैः स्मृता
ध्रुवम् । तथा 'मदनपाले' तु पार्वती परिकीर्तिता ॥ ५५ ॥ अतसी मद-
गन्धा स्यान्मधुरा बलकारिका । कफवातकरी चैषत्पित्तहृत्पृथुशूल-
हृत् ॥५६॥ मोहरी । असुरी राजिका राजी रक्तका रक्तसर्षपः । तीक्ष्ण-
गन्धा मधुरिका क्षवका क्षुतका क्षरः ॥५७॥ प्रोक्तो 'राजनिघण्टे' तु
'वैद्यशास्त्रविचक्षणैः । असुरी कटुतिक्तोष्णा वातर्गुहातिशूलनुत् ॥५८॥
दाहापित्तप्रदा हन्ति कफगुल्मक्रिमिग्रणान् । राजसर्षपकः । राजसर्षपक-
स्तिक्तः प्रोक्तो 'राजनिघण्टके' ॥५९॥ राजसर्षपकस्तिक्तः कटूष्णो वातशूलनुत् ।
पित्तदाहप्रदो गुल्मकण्डूकुष्ठव्रणापहा ॥ ६० ॥ श्वेतमोह-या । सर्ष-
पस्त्वनघो गौरः सिद्धार्थो भूतनाशनः ॥ कटुस्नेहो ग्रहघ्नश्च कण्डु-
घ्नो राजिकाफलः ॥ ६१ ॥ दुराधर्षस्तीक्ष्णकश्च रक्षोघ्नः कुष्ठनाशनः ।
सितसर्षपमंज्ञश्च प्रोक्तो 'राजनिघण्टके' ; ॥ ६२ ॥ रक्षोपहस्तु भूतघ्नो
बर्दुभो विजयावहः । 'केयदेवे' भिषकश्रेष्ठैः संप्रोक्तो नैव संशयः ॥ ६३ ॥
सिद्धार्थः कटुतिक्तोष्णो वातरक्तग्रहापहः । त्वग्दोषशमनो रुच्यो
विषभूतव्रणापहः ॥ ६४ ॥ इति शिवाधान्यवर्गः ॥

अथसावे ॥ श्यामाकः श्यामबीजश्च स्त्रीविजिऽविषियस्तथा ।
सुकुमारो राजधान्यं तृणबीजोत्तमो 'नृप' ॥ ६५ ॥ 'धन्वन्तरिनिघण्टे'
तु तृणभक्षो गवांमियः । मुनिभक्तो भिषकश्रेष्ठैः संप्रोक्तो नैव संशयः ॥ ६६ ॥
श्यामाकः क्षुद्रधान्यश्च 'द्रव्यरत्ने' तृणामिधा । श्यामाको मधुरः स्निग्धः
कफघ्नो लघुशीतलः ॥ ६७ ॥ वातहृत्कफपित्तघ्नः संप्राही विषदोष-
नुत् । कोद्रवः, हरक । कोद्रवः कोरट्टपश्च कृद्दालो मदन-
घ्नः ॥ ६८ ॥ प्रोक्तो 'राजनिघण्टे' तु वैद्यकमोपजीविभिः ॥
कोद्रवो मधुरस्तिक्तो व्रणीनां पथ्यकारकः ॥ ६९ ॥ कफपित्तहरो हस्रो

मोहकृद्वातलो गुरुः । अथ वन्या । वरकः स्थूलकंगुश्च रूक्षः स्थूल-
 प्रियङ्गुकः ॥ ७० ॥ प्रोक्तो 'राजनिघण्टाख्ये' पुरातनभिषग्जनैः । 'द्रव्य-
 रत्नाकरे' चैव गुच्छो जूलकसंस्मृतः ॥ ७१ ॥ गवेधुजा च गोजिह्वा
 कर्षणीया सिता धनी । वरको मधुरो रूक्षः कषायो वातपित्तकृत् ॥ ७२ ॥
 राळे । प्रियङ्गुः कङ्गुणी कङ्गुचीनकः पीततण्डुलः । वर्तुलः कुसुमा-
 रश्च प्रोक्तो 'राजनिघण्टके' ॥ ७३ ॥ चीनाकस्त्वस्थिसत्रन्वी 'धन्वन्तरिनि-
 घण्टके' । 'द्रव्यरत्नाकरे' प्रोक्तो वार्षिकः पाटलोपमः ॥ ७४ ॥ प्रियङ्गुर्म-
 धुरो रुच्यः कषायः स्वादुशीतलः । वातकृषिचदाहघ्नो रूक्षो मग्नास्थि-
 सन्धिकृत् ॥ ७५ ॥ रानसाळी । नीवारोऽरण्याधान्यश्च मुनिधान्यतृणो-
 द्भवम् । प्रोक्त 'राजनिघण्टे' च वैद्यविद्याविशारदैः ॥ ७६ ॥ तापसो मुनि-
 भक्तश्च जलजश्च प्रसारकः । सुप्रसादकसज्ञश्च प्रोक्तो 'धन्वन्तरौ' ध्रुवम्
 ॥ ७७ ॥ नीवारोमधुरः स्निग्धः पवित्रः पथ्यदो लघुः । नाचण्या । राङ्गी
 तु लांछनश्चैव तद्रद्गुदलस्तथा ॥ ७८ ॥ ततो गुञ्जकणीशश्च प्रोक्तो
 'राजनिघण्टके' । नर्तकश्चकमस्यं च निःशूलो मूहरः स्वरः ॥ ७९ ॥
 'द्रव्यरत्नाकरे' प्रोक्तो भिषक्भेष्टैर्न संशयः । तिको मधुरकषायः शीतः
 पित्तासनाशनो बलदः ॥ ८० ॥ कुरीधान्य । कुरी तु तृणधान्यं च
 प्रोक्त राजनिघण्टके । कुरी तु मधुरं बल्य वाजिनां पुटिदायकम् ॥ ८१ ॥
 लाजा । एके च व्रीहयो भ्रष्टास्ते लाजा इति सञ्ज्ञिताः । यवादयश्च ये
 भ्रष्टास्ते धानाः परिकीर्तिताः ॥ ८२ ॥ लाजाश्च यवधानाश्च तर्पण
 पित्तनाशनी । अथ भाजीपाल्याचे गुण । गोधूमशावनालोत्था किचिद्गु-
 णाश्च दीपनाः ॥ ८३ ॥ ओन्व्या पोहे । केदारपक्वैर्गोधूमैराकुलः परिकीर्तितः ।
 व्रीहयोप्यर्षपकास्तु तमास्ते पृथुकाः स्मृताः ॥ ८४ ॥ आकुला गुरवो
 वृष्याः स्वादवो बलकारिणः । पथुका दुर्जराः स्निग्धा हृद्या
 मान्यविवर्धनाः ॥ ८५ ॥ हुरडा, ओलेतादुळ ॥ दुग्धबीजा सुमधुरा दुर्जरा
 वीर्षपुटिदा ॥ अडळा ॥ तमाश्रणाः कफहराः परमोलकास्ते सचस्तृपा-
 तिरुचिपित्तकृतश्चजग्धाः । वाताल्पदाः सुखकरा ह्यवलाश्च रूक्षा हृद्या

भवन्ति सुखदा युवबालकानाम् ॥ ८६ ॥ घुगडिया ॥ मुद्गगोधूमचणका
 यावनालादयः स्मृताः ॥ यदर्धपक्वं तद्धान्यं विटम्भाध्मानदोषकृत् ॥ ८७ ॥
 कणिक ॥ शुष्कगोधूमचूर्णं तु कणिका समुदाहृता ॥ स्फोटास्तु चणका-
 दीनां दालीति परिकीर्तिता ॥ ८८ ॥ अथनवादिधान्यगुणाः ॥ पक्वं
 हरितलूनं च धान्य सर्वगुणावहम् ॥ शुष्कलून तु निःमारं रूक्षं तक्षत-
 नाशम् ॥ ८९ ॥ नवं धान्यमभिष्यान्दि तत्रु संवत्सरोपितम् ॥ यद्युपितं
 लघु पथ्यं त्रिवर्षाञ्चिर्बल मवेत् ॥ ९० ॥ नवं जुनें धान्य गुणः ॥
 चणस्तु यवगोधूमस्तिलमापा नवा हिताः । पुराणा विरसा रूक्षा अहिता
 दुर्जराबलाः ॥ ९१ ॥ अथ वापितावापितधान्यगुणाः ॥ धान्यं वापितमुत्तमं
 तदखिलं छिन्नोद्भव मध्यमं ज्ञेयं यद्यदवापितं तदधम निःसारदोषप्रदम् ।
 दग्धायां भुवि यत्करोति विपिने ये वापिताः शालयो ये च छिन्नमवा
 भवन्ति खलु ते विण्मूत्रबन्धप्रदाः ॥ ९२ ॥ उदकभेदमूमिभेदधान्य-
 गुणाः ॥ क्षारोदकसमुत्पन्नं धान्यं सर्वरुजापहम् ॥ स्वादुशुभ्रोदके जातं
 धान्यं सर्वरुजापहम् ॥ ९३ ॥ सुस्निग्धमृत्तिकोद्भूत धान्यमोजोबलाप-
 हम् । बलपाटिप्रभावघ्नं बालकामृत्तिकोद्भवम् ॥ ९४ ॥ अथ धान्यादिचतु-
 ष्यम् ॥ धान्यं श्रेष्ठ पाटिकं राज्यभोग्यं मांसं त्वाज तैत्तिरं लावकीयम् ।
 पानीयं स्यात्कृष्णमृत्स्नास्थलोत्थं क्षीराज्यार्दा गव्यमाज्यं च शस्तम्
 ॥ ९५ ॥ सज्जगुरे । सज्जको बहुशूकश्च तद्धान्यं दीर्घपत्रकम् ।
 वंशपत्रं चातिदीर्घं दीर्घशीर्षिकरः स्मृतः ॥ ९६ ॥ कृष्णशूकरतीक्ष्णशूको
 ह्यरुण्डः शूकश्रेणिधृक् । मरुदेशोद्भवश्चैव प्रवरानीरदेशतः ॥ ९७ ॥
 जातः सज्जगुरुर्नाम पाके गुरुतरः स्मृतः । अवृष्यो लघुशीतश्च वृषशो-
 फकरः परः ॥ ९८ ॥ रूक्षः कपायः स्वादुश्च सर्ववातप्रकोषनः ।
 आध्मानरूपकरश्चैव रक्षारिक्तहरः स्मृतः ॥ ९९ ॥

॥ इति धान्यवर्गः समाप्तः ॥

अथ मांसवर्गः । तत्र मांसम् । मांसं तु पिशितं कव्यं पलं सारमसु-
 कथा । पलल जांगलं फीरं गरिपं राजनाम के ॥ ६९०० ॥ आमिषं

लोमनं रस्यं तथा शोणितसंभवम् । अङ्गुलं कीनसंज्ञं च 'धन्वे' राक्ष-
सभोजनम् ॥ १ ॥ अथ सिंहः । सिंहः पञ्चमुखो नखी मृगपतिर्मान्नी
हरिः केसरी क्रव्यादो नखरायुधो मृगारिपुः शूरः कटीरावकः । वि-
क्रान्तो द्विरदान्तको बहुत्रलो दीप्तो बली विक्रमी प्रोक्तो राजनिघण्टके
कविवरैर्हर्षक्षकः पिङ्गुलः ॥ २ ॥ 'द्रव्यरत्नाकरे' प्रोक्तो मृगेंद्रः पञ्च-
वक्त्रकः । त्रयोविंशतिसंख्याको मिलित्वा प्रोच्यते बुधैः ॥ ३ ॥ सिंह-
मांसं शिरोरोगसमीरणकफापहम् । अथ शरभ ॥ शार्दूल ॥ महामृ-
गस्तु शरभो महास्कन्धी महामनः ॥ ४ ॥ अष्टपादो महासिंहो मनस्वी
पर्वताश्रयः । प्रोक्तो 'राजनिघण्टे' तु शास्त्रविद्याविचक्षणैः ॥ ५ ॥
मेघस्कन्धो धन्वनाग्नि कविभिः परिकीर्तितः । शार्दूलो मृगनाथश्च 'द्रव्ये'
पञ्चनखः स्मृतः ॥ ६ ॥ शार्दूलं तु कफानाहनेत्रामयहरं लघु ।
अथ वाघ । व्याघ्रः पञ्चनखो व्यालः शार्दूलश्च गुहाश्रयः ॥ ७ ॥
त्क्षिणदंष्ट्रः पुण्डरीको द्विपी भीरुर्नखायुधः । प्रोक्तो 'राजनिघण्टे' तु
कविभिर्विदुषां वरैः ॥ ८ ॥ मृगारिर्मृगहृक्षेव पालिर्भामपराक्रमः ।
द्रव्यरत्नाकरे प्रोक्तः शास्त्रविद्याविशारदैः ॥ ९ ॥ अथ चिन्ता ॥ चित्रक-
श्चित्रकायश्च ह्युपव्याघ्रो मृगान्तकः । शूरश्च क्षुद्रशार्दूलश्चित्रव्याघ्रो
ऋषे स्मृतः ॥ १० ॥ चित्तको वेगवाञ्छित्ता द्विपी स्यात्क्षिणदंष्ट्रकः ।
'द्रव्यरत्नाकरे' प्रोक्तो द्वादशाब्धो मनीषिभिः ॥ ११ ॥ अस्वल ।
अक्षस्तु मल्लको मल्लः सशन्यस्तदनन्तरम् । दुर्घोपश्चैव भक्तश्च पृष्ठ-
द्विस्वद्वुत्तरम् ॥ १२ ॥ रागीष्टो दीर्घकेशश्च चिरायुर्दुश्चरस्तथा । दीर्घ-
वृशी कविवरैः प्रोक्तो 'राजनिघण्टके' ॥ १३ ॥ तरस । मृगादनस्त-
नक्षुश्च तथैव घोरदर्शनः । प्रोक्तो 'राजनिघण्टे' च 'धन्वे' केरुस्तु
मल्लकः ॥ १४ ॥ शार्दूलसिंहशरभक्षेतरक्षुमुख्या येन्यान्पसह्य विनिहत्य हि
वर्तयन्ते । ते कीर्तिताः प्रसहनाः पल्लं तदीयमर्शप्रमेहजठरामयजाड्यहारि
॥ १५ ॥ कोल्हा । शृगालो वञ्चकः क्रोटा पौरवः फेरुजम्बुकी । शाला-
वृकः शिवालुश्च केरण्डो व्याघ्रसेवकः ॥ १६ ॥ प्रोक्तो 'राजनिघण्टे'

तु शास्त्रज्ञकुशलैर्नरैः । शृगालमांसं बलदं वृष्यं वातकफापहम् ॥ १७ ॥
 लांडगा । ईहामृगस्तु कोकश्च विरुग्वत्सादनस्तथा । गोवत्सारिष्ठ्या-
 गभोजी छामलाञ्जोऽजनाशनः ॥ १८ ॥ प्रोक्तो ' राजनिघण्टे तु पुरातन-
 महाजनैः । उष्णं वातहरं स्वयं हितमक्षिविकारजित् ॥ १९ ॥ कुत्रे ।
 कुक्कुरः सारमेयश्च भीषणः शुनकः शुनः । भल्लको वक्रलांगूलो वृकारी
 रात्रिजागरः ॥ २० ॥ कालेषको ग्राम्यमृगो मृगारिर्भृङ्गदशकः । शूरो
 बद्धः शयालुश्च मण्डश्चैवातिकामुकः ॥ २१ ॥ प्रोक्तो ' राजनिघण्टे '
 तु शास्त्रविद्याविशारदैः । मक्षणः श्वा भूस्तरश्च भल्लको ' राजना-
 मके ' ॥ २२ ॥ शुनामिष गुरु स्निग्धमुष्णं निद्रा च शुक्रहृत् ।
 मांजर । विडालो मूषकारातिर्वीतुश्च विपदंशकः ॥ २३ ॥ शालावृकश्च मा-
 र्जारो मायावी दीप्तलोचनः । संप्रोक्ता राजनाम्नीति पुरातनमनीषिभिः ॥ २४ ॥
 विषदन्तश्च गोमायुर्धन्वे मूषकमक्षकः ॥ मार्जारमांसं स्निग्धोष्णं मधुरं
 कफवातजित् ॥ २५ ॥ जवारी मांजर ॥ लोमंशश्चैव मार्जारो पूतिको
 मारजातकः ॥ सुगन्धिमूत्रपतनो गन्धमार्जारको नृपे ॥ २६ ॥ धन्वन्तरि-
 निघण्टे तु संप्रोक्तः पूतिसोरकः । गुणस्तु पूर्ववत् ॥ हस्ती ॥ द्विरदस्तु
 गजः कुम्भी मतङ्गश्चैवसंज्ञकः ॥ २७ ॥ तथा द्विरदनश्चैव वारणः पद्म एव
 च । हत्ती करी च कररी विपाणी नागनामकः ॥ २८ ॥ कुञ्जरो रदनी मन्दो
 बलसादो द्विपी तथा ॥ भद्रसवरमो दन्ती द्रुमारिः पट्टिहायनः ॥ २९ ॥
 धन्वन्तरी द्विपः पश्ची मातङ्गः सिन्धुरस्तथा ॥ स्तम्भेरमो मतङ्गश्च प्रोक्तो
 विद्याविशारदैः ॥ ३० ॥ भद्रो मदो मृगश्चैव त्रिविधो गज उच्यते ॥
 हस्तिक्रव्यं गुरु स्निग्धं वातुलं श्लेष्मकारकम् ॥ ३१ ॥ बलपुष्टिपद् चेप-
 हुर्जरं मन्दबन्धिदम् ॥ हस्तीचै पिल्लुं ॥ बालस्तु कलगश्चैव दुर्दान्तो
 व्याल एव च ॥ ३२ ॥ मस्तहस्ति ॥ प्रभिन्नो गर्जितो भ्रान्तो मत्तो
 मदकलस्तथा ॥ हस्तीण ॥ इमी तु करिणी चैव हस्तिनी धेनुका वशा
 ॥ ३३ ॥ करेणुः पञ्जिनी चैव मातङ्गी वासिता तथा । प्रोक्ता राजनि-
 घण्टे तु पुरातनमनीषिभिः ॥ ३४ ॥ गेंडा ॥ रुद्धः खड्गमृगः क्रोधी

क्रोडी च मुखशूङ्गकः ॥ मुखेवली गण्डकश्च वज्रचर्मस्तु खड्गिणी ॥ ३५ ॥
 वर्ध्निः कविभिः प्रोक्तो राजनामनिघण्टके । गण्डजं वन्द्यविष्णुमूत्रपवित्रो-
 करवाजिवत् ॥ ३६ ॥ अथउंट ॥ उट्टो दीर्घगतिश्चैव बली करभ एव
 च । दासेरुको धूसरश्च लम्बाष्ठो रवणस्तथा ॥ ३७ ॥ क्रमेलको महा-
 जंघो दीर्घो बीजाधिकस्तथा ॥ महाऽशूखलकश्चैव महाग्रीवो महांगकः
 ॥ ३८ ॥ महाध्वगो महानादा महापृष्ठो बलिष्ठकः । प्रोक्तो राजनिघ-
 ण्टे तु वैद्यविद्याविचक्षणैः ॥ ३९ ॥ मेलकश्चैव धूमश्च तथैव दीर्घमार्गकः ।
 वक्रग्रीवो दीर्घजंघोऽमयो दासेरुको धनौ ॥ ४० ॥ उट्टमांस तु शिशिरं
 त्रिदोषशमनं लघु ॥ बलपुष्टिप्रदं रुच्यं मधुरं वर्धिवर्धनम् ॥ ४१ ॥
 हेलगा । महिषः कासरः क्रोधी कलुषोऽश्वारिरेव च । सैरिभस्तु लुला-
 यश्च मत्तो रक्ताक्षिरेव च ॥ ४२ ॥ विषाण्यंगवली चैव बली चैव नृपे
 स्मृतम् । शृंगी यमः कृष्णदन्ती पीनस्कन्धो रजस्वलः ॥ ४३ ॥ धन्वन्तरि-
 निघण्टे तु संप्रोक्तो विदुषांवरैः । ह्यैस । महिषी मन्दगमना महाक्षीरा
 पयस्विनी ॥ ४४ ॥ लुलायकान्ता कलुषा तथा तुरगद्वेषिणी । प्रोक्ता
 राजनिघण्टे तु विद्यार्थकुशलैर्नरैः ॥ ४५ ॥ ग्रामिण माहिष मांसं स्निग्धं
 निद्राकरं च पित्तहरम् ॥ वृषभ । गौर्भद्रो बलीवर्दो दम्पो दान्तः स्थिरो
 बली ॥ ४६ ॥ उक्षोऽनङ्गान्ककुद्वाश्च वृषभो ऋषभो वृषः । धर्मस्तु धूरिणोर्धूर्यः
 शाकरो हरवाहनः ॥ ४७ ॥ गोनाथश्चैव वोढश्च धवलः सैरभेयकः । धवलः
 शबलस्ताम्रः श्वित्रः करसलो नृपे ॥ ४८ ॥ धन्वन्तरिनिघण्टे च दुर्धरः
 परिकीर्तितः । अथपेटविला वैल । विनीतः शिक्षितश्चैव धैरिकः परिकी-
 र्तितः ॥ ४९ ॥ गोन्हा । बालो वत्सतरश्चैव दुर्दान्तो गण्डरः स्मृतः ।
 गोप्रियो गोपतिश्चैव महोक्षः पुगवः स्मृतः ॥ ५० ॥ गाय ॥ गौर्मातोऽज्ञा
 शृगिणी च सैरभेयी मेहेन्द्रजा । अघ्न्या तु रोहिणी धेनुर्दोग्धी भद्रा
 तदुत्तरम् ॥ ५१ ॥ भूरिमहानडह्या च कल्याणी पावनी तथा । अर्जु-
 नीति कविश्रेष्ठैः प्रोक्ता राजनिघण्टके ॥ ५२ ॥ अप्लुत गोभवं गव्यं
 गुरुवातकफप्रदम् । वनगाय । वनगौर्गवयश्चैव बलभद्रो महागवः ॥ ५३ ॥

गवयी वनधेनुश्च प्रोक्ता भिल्लगवी नृपे । गवयामिष तु बल्यः रुच्य वृष्य
 च बृहणम् ॥ ५४ ॥ चामरी गायः । चमरो व्यजनो वन्यो धेनुर्गोपाल-
 धी प्रियः । चमरी दीर्घवाला च नृपे प्रोक्ता गिरिमियः ॥ ५५ ॥ कीर्तित
 नात्यमिष्यन्दि मास प्रायस्तु जाङ्गलम् । रानडुकर । वराहस्तनुरोमश्च
 स्तन्वरोमस्तु रोमशः ॥ ५६ ॥ किटिर्दृष्टी वक्रदष्टः कीरश्च सूकरस्तथा ।
 क्राडो दन्तायुधश्चैव बलिश्च पृथुस्फुधकः ॥ ५७ ॥ भृदारश्चैव 'पौत्री
 च कोलो घोणान्तभेदनः । पौत्रायुधश्च शूरश्च बह्वपत्यो रदायुधः ॥ ५८ ॥
 प्रोक्तो ' राजनिघण्ट ' तु कविभिः शास्त्रविचमैः । किटिक्रोडः किटि-
 श्चैव ' धन्वन्तरिनिघण्टके ॥ ५९ ॥ वाराहमास गुरुवातहारि वृष्य बल-
 स्वादुकर वनोत्थम् । ग्रामडुकर ॥ विडुराहो ग्रामिणश्च ग्रामसूकर एव
 च ॥ ६० ॥ ग्राम्यकोडो ग्राम्यकोलो विष्टाशो भूविदारक । विलम्बित-
 मृगश्चैव प्रोक्तो ' राजनिघण्टके ' ॥ ६१ ॥ तस्माद्गुरुग्रामवराहमास
 तनाति मदोबलवीर्यवृद्धिम् । घोडा ॥ अश्वो घाटस्तुरङ्गश्च तुरगस्तु
 तुरङ्गम् ॥ ६२ ॥ बाहो वाजी मुद्गमोजी वीतिसक्तिश्च सैधवः ।
 हरिर्हयश्च धाराशो जवनो जीतवो जवी ॥ ६३ ॥ ' गन्धर्वो वाहनश्रेष्ठो
 श्रीभ्राताऽमृतसोदर । प्रोक्तो ' राजनिघण्ट ' तु शास्त्रार्थकुशलैर्नरैः
 ॥ ६४ ॥ हसस्तु शालिहोत्रश्च ययुर्धन्वन्तरौ स्मृतः । अथ सिंगरु ।
 भृङ्गला दुर्विनीतश्च किशोरस्तुरगार्भकः ॥ ६५ ॥ अथ घोडी । वाजि-
 नी बडवा वापी प्रसूराश्वाश्विनी ' नृपे । ' धन्वन्तरिनिघण्ट ' च वामनी
 परिकीर्तिता ॥ ६६ ॥ अश्वमास भवेद्दुष्ण वातघ्न गौरव लघु । पिप्तदाह-
 प्रद नृणा तदेतच्चातिसेवनात् ॥ ६७ ॥ गाढव । गर्दभ शकुर्कर्णश्च बलीयो
 रासभः खरः । भारवाहो भूरिगमश्चक्रिवान्धूसरो ' नृपे ' ॥ ६८ ॥
 ' धन्वन्तरिनिघण्टे ' च सप्रोक्तो रेणुभूषितः । गर्दभप्रभव मास किञ्चि-
 द्गुरु बलप्रदम् ॥ ६९ ॥ रुच्य तु वनज शैत्य बहुवीर्यबलप्रदम् ।
 अथ खेचर । खेसरोऽश्वखरोद्भूतः सकृद्गर्भेष्वगः क्षमी ॥ ७० ॥
 सतुष्टो मिश्रजश्चैव मिश्रशब्दोतिभारगः । प्रोक्तो ' राजनिघण्टे ' ॥

तु कविभिः शास्त्रवेत्तृभिः ॥ ७१ ॥ ' धन्वन्तरिनिघण्टे ' च वाग्भोऽ-
 श्वतराध्वगः । वोकट शैली । अजो बुकस्तु मेध्यश्च लम्बकर्णश्च ।
 छागलः ॥ ७२ ॥ बर्करश्चैव छागश्च मेको वस्तः पयस्वलः । अजा
 पयस्विनी भीरुच्छागी मेध्या गलस्तनी ॥ ७३ ॥ प्रोक्ता ' राजनिघण्टे '
 तु बुद्धिमद्भिर्न संशयः । छागमांसं लघु स्निग्धं नातिशीतं रुचिप्र-
 दम् ॥ ७४ ॥ निर्दोष वातपित्तघ्नं मधुरं बलपुष्टिदम् । मेढी । मेघो
 मेढो हुडश्चैव मेढुः कर्णापिरुरुणः ॥ ७५ ॥ एडका । शृंगी तु येडको-
 ऽविश्च त्वरत्रो लोमशो बली । प्रोक्तो ' राजनिघण्टे ' तु कविभिर्विदुषां
 वरैः ॥ ७६ ॥ मेघमांसं गुरुस्निग्धं बल्यं पित्तकफप्रदम् । मेदुपुद्गामिपं
 वृष्यं कफपित्तकरं गुरु ॥ ७७ ॥ हरण । मृगः कुरङ्गो वातायुः कृष्ण-
 सारः सुलोचनः । हरिणोऽजिनयोनिश्च येणः पृषतराजके ॥ ७८ ॥
 कुसारङ्गः सशालोऽडुः शबलः पृष्ठ एव च । चारुलोचनसंज्ञश्च स्मृतो
 धन्वन्तरी ध्रुवम् ॥ ७९ ॥ ' द्रव्यरत्नाकरे ' चैव ताम्रवर्णः प्रकी-
 र्तितः । एणस्य मांसं लघु शीतवृष्यं त्रिदोषहृत्पडुसदं च रुच्यम् ॥ ८० ॥
 कुरङ्गमांसं मधुरं च तद्वन्कफापहं मांसदापित्तनाशि । चित्तळ ।
 ककुवा ग्रन्थसारंगः शाखी शृङ्गश्च चित्रलः ॥ ८१ ॥ प्रोक्तो ' राज-
 निघण्टे ' तु कविभिः शास्त्रविद्यमैः । चित्रांगश्चित्तलः स्वित्ने वत्सकर्णश्च
 पीतकः ॥ ८२ ॥ ' धन्वन्तरिनिघण्टे तु संप्रोक्तो विदुषांवरैः । विषांगो
 वातलः कश्चिन्मधुरो बलवर्द्धनः ॥ ८३ ॥ रोहिंस । रुरुस्तु रोहिषो रोही
 दश्यशम्बरनीलर्का । पृष्ठतो रंकुशश्चैव बलपृष्ठश्च ' राजके ' ॥ ८४ ॥
 न्यंकुश्च रोहिरोहीशो ' धन्वन्तरिनिघण्टके ' किञ्चिद्भि वातलो
 ज्ञेषो मधुरः फान्तिकारकः ॥ ८५ ॥ सांबर । भारशृंगो
 महाशृंगो नृपे वनप्रियः स्मृतः । शाबरो बहुविषाणी च धन्वन्तरिनिघ-
 ण्टके ॥ ८६ ॥ तद्वच्छम्बरमांसं तु वृष्यं दोषत्रयापहम् । श्रीकारी ।
 शिखायूपः कुरंगश्च श्रीकारी च महाजवः ॥ ८७ ॥ जवनो वेगिहरिणो
 जघालो जंघिकावहपः । प्रोक्तो राजनिघण्टे तु पुरातनचिकित्सकैः
 ॥ ८८ ॥ श्रीकारी त भवं मांसं लघु हृद्यं बलप्रदम् ॥ माकट । नानरो

मर्कटः कौशः कपी शास्त्रामृगो हरिः ॥ ८९ ॥ पृवङ्गमो वनौकश्च
 पृवङ्गः पृवनः पृवः । प्रोक्तो राजनिघण्टे तु कविभिःशास्त्रदृष्टिभिः ॥ ९० ॥
 वनेचरो दुर्मुखश्च धन्वे च वनगोचरः । वानरः पवनः श्वासमेदःपाण्डु-
 कृमिञ्जयेत् ॥ ९१ ॥ वानर ॥ गोलामूलस्तु गौरास्यः कपिः कृष्णमुख-
 स्तथा । मन्दुरो भूषणारुयश्च नृपोक्तः कृष्णवानरः ॥ ९२ ॥ बिलेशया
 दत्तमृगाः सप्रोक्ताः कविभिः 'नृपे' । गुणस्तु पूर्ववत् ॥ खवल्लोमांजर । शल्यः
 शल्यमृगश्चैव वज्रशुक्तिर्विलेशयः ॥ ९३ ॥ प्रोक्तो 'राजनिघण्टे' तु धन्वे
 चाल्पमृगः स्मृतः । साळई । शल्यः शली विदित्युक्तः शलालो राज-
 नामके ॥ ९४ ॥ सारसळ । शल्यलोम्री तु शलली शललं शलमेघ
 च ॥ प्रोक्तो 'राजनिघण्टे' च सम्यक्शास्त्रार्थदृष्टिभिः ॥ ९५ ॥ शलकं तु
 शलिकचैव सूचिनाऽविभक्तथा । खरा 'धन्वनिघण्टे' च 'द्रव्ये' तु
 शुचिना स्मृतः ॥ ९६ ॥ शलूकः श्वासकासास्रशोषदोषत्रयापहः । सेधा
 तथैव विज्ञेया विशेषाद्बलवर्धनी ॥ ९७ ॥ खोकड । कौकडो जवनः
 कौको वावो बिलशयः स्मृतः । 'नृपे' चमरपुच्छश्च लोमशो धूम्रवर्णकः
 ॥ ९८ ॥ ज्ञेयो मधुरवृक्षश्च श्वासानिलपित्तहरं तन्मासं पित्तदाहकरम् ॥
 मुंगस ॥ नकुलः शुचिवक्त्रश्च सर्पारिलोहिताननः ॥ ९९ ॥ सर्पदर्वीकर-
 श्चैव ततो द्विरसनस्तथा । पातालनिलयश्चैव बली 'राजनिघण्टके' ॥ १०० ॥
 'धन्वन्तरिनिघण्टे' च पिङ्गलो बभ्रुहृष्यते । कृशताश्वातकासप्रो
 नकुलः श्लेष्मवातजित् ॥ १ ॥ नाग ॥ नागस्तु काद्रवेयश्च वक्रांगो
 द्वन्द्वशूककः ॥ चक्षुःश्रवा विषधरो गूढाघिः कुण्डली फणी ॥ २ ॥
 पन्नगो वायुमक्षश्च मोगी सर्पो द्विजिह्वकः ॥ दष्ट्री मुजंगोऽहिश्चैव
 कंचुकी च सरिसृपः ॥ ३ ॥ उरणो दधिपुच्छश्च भुजगो 'राजनामके' ॥
 भाशीविषस्तु व्यालश्च जिह्वको 'धन्वनामके' ॥ ४ ॥ सर्पभेदः ॥ गो-
 नासो मण्डली चैव चित्राङ्गो व्यंतरी तथा ॥ कुलको हरितश्चैव राजिलं
 डण्डुभ 'नृपे' ॥ ५ ॥ श्वेतनागोऽरुणः सर्पस्तथैव चित्रनामकः ॥ मोनस-
 श्चैव पीतश्च कुलङ्गः कृष्णडण्डुभः ॥ ६ ॥ राजिलो जलसर्पश्च विरुळो

'धन्वनामके' ॥ श्वासानिलकासहरं तन्मांस पित्तदाहकरम् ॥ ७ ॥ घृसा ॥
 महामुषकसज्ञस्तु मूषी विघ्नेशवाहनः ॥ महागः सस्यमारी च भूफलो
 भित्तिपातनः ॥ ८ ॥ प्रोक्तो ' राजनिघण्टे ' तु मुखीभूपस्तु ' धन्वके ' ॥
 चुचुचरी ॥ चुचुचरी राजपुत्री तथैव प्रतिमूर्षिका ॥ ९ ॥ सुगन्धमूर्षिका
 गन्धा शुण्डी निशुण्डी मूर्षिका । प्रोक्ता राजनिघण्टे तु कविभिः
 शास्त्रवेत्तुभिः ॥ १० ॥ चंदीर ॥ पिगोखुर्मूषकश्चैव नखी खनक उदिर ॥
 बिलकारी च धान्यारिर्नृपे बहुप्रजः स्मृतः ॥ ११ ॥ धन्वतरिनिघण्टे च
 खननः परिकीर्तितः ॥ श्वासानिलकासहरं तन्मांस पित्तदाहकरम् ॥ १२ ॥
 घोरपड ॥ गोधा तु गोषिका दारुमुख्या ' राजनिघण्टके ' ॥ ' धन्वन्तरिनि-
 घण्टे ' च दारुमत्स्या प्रकीर्तिता ॥ १३ ॥ गोधानिलहरा बल्या वृष्या गेध्या च
 कीर्तिता ॥ सरडा ॥ सरटः कृकलासस्य प्रतिसूर्यः शयानक ॥ १४ ॥
 वृत्तिस्थः कण्टकागारो दुरारोहो द्रुमाश्रयः ॥ ' धन्वन्तरिनिघण्टे ' च सूतः
 सूर्यः शयानकः ॥ १५ ॥ घुइरा सरड । जाहाको गात्रसकोची म-
 ण्डली बहुरूपकः । कामरूपी विरूपी च पेलुवासो ' नृपे ' स्मृतः ॥ १६ ॥
 पाल । पल्ली तु मुसली चैव गृहगोधा विषमरा । ज्येष्ठा च कुडचपुच्छा
 च पल्लिका तु ' नृपे ' स्मृता ॥ १७ ॥ तन्तुवायः । कांतीण । तन्तु-
 वायस्तूर्णनामो लूता फर्कटकः कुमिः । ' धन्वन्तरिनिघण्टे ' च सप्रोक्ता
 मर्कटकमिः ॥ १८ ॥ विषकिडा । हलाहलस्त्वञ्जलिका ' नृपे '
 कुटिलकीटका ॥ विंचू । वृश्चिकः शूककीटश्च दलीद्रेणस्तु वृश्चिकः ॥ १९ ॥
 ' द्रव्ये ' शतपदी चैव चित्रागः परिकीर्तिता । गोम । ' नृपे ' कर्ण-
 जलूका च चित्रागी शतपादिका ॥ २० ॥ काळी मुंगी । पिप्पली स्त्री-
 सज्ञिका च ' नृपे ' प्रोक्ता पिपीलिका । तेलमुंगी । उदया कपिज-
 षीका ' नृपे ' तेलपिपीलिका ॥ २१ ॥ मुंगळा । कृष्णा तु पीपिली
 स्थूला ' नृपे ' वृक्षरुहा स्मृता ॥ देरूण । मत्कुणो रक्तपायी च रत्नागो
 मन्त्रकाश्रयः ॥ २२ ॥ बिलेशयः कविश्रेष्ठैः सप्रोक्तो नैव सशयः ।
 अथ जलेशयप्राणिमांसगुणाः । तत्र जलेशयप्राणी । जलजन्तुर्जल-

प्राणी क्रूरकर्मा जलेशयः ॥ २३ ॥ जलञ्जालः कविश्रेष्ठैः प्रोक्तो ' राज-
निघण्टके ' । मासा । मत्स्यो वैसारिणो मीनः पृथुगेमो शपोण्डजः
॥ २४ ॥ विनारः शकुली शङ्खो ' पाठीनो ' राजनामके ' । मत्स्यभेदः ।
राजीवः शकुलो शृगी वागुसः शलपल्लवः ॥ २५ ॥ पाठीनः कुलरश्चैव
नद्यावर्तश्च मुद्गरः ॥ तिमिरो विदुषाश्रेष्ठैः प्रोक्तो ' राजनिघण्टके '
॥ २६ ॥ विस्मृतौ यौ पुनः प्रोक्तौ तत्रैवानिमिषस्तिमिः ॥ ' धन्वन्तरिनि-
घण्टे ' च कुलिशः शल्यचुल्लकः ॥ २७ ॥ कुशली चैव कठी च रोहि-
नस्तिमिराण्डजः ॥ मकराख्यमहामत्स्यभेदः ॥ मकराख्यस्तु मातगो
मकरस्तु चिलीचिमः ॥ २८ ॥ तिमितिमिगिलश्चैव तिमिगिलगिलस्तथा ।
महामत्स्यः कविश्रेष्ठैः सप्रोक्तो ' राजनामके ' ॥ २९ ॥ ' धन्वन्तरि-
निघण्टे ' च चिरिल्लः परिकीर्तितः ॥ मत्स्या बलकरा वृष्या गुरव-
कफपित्तलाः ॥ ३० ॥ उष्णाभिष्यदिनः स्निग्धा बृहणाः पवनापहाः ।
नादेया बृहणा वृष्या गुरवोनिलनाशनाः ॥ ३१ ॥ कौष्या वृष्याः कफा-
ष्ठीलामूत्रकुच्छ्रुविबधदाः । तडागा गुरवो वृष्याः शीतला बलमूत्रदाः
॥ ३२ ॥ तडागवन्निर्झरजा बलायुर्भतिद्वकराः ॥ सरोजा मधुराः स्निग्धा
बल्या वातनिवर्हणाः ॥ ३३ ॥ सामुद्रगुरवो नातिपित्तलाः पवनापहाः ॥
तत्रापि लवण भोज्या ग्राहिणो दृष्टिनाशनाः ॥ ३४ ॥ इन्द्रोद्भवा बल-
करा न तु स्वच्छजलोद्भवाः । हेमन्ते कृपजा मत्स्याः शिशिरे सारसा
हिताः ॥ ३५ ॥ मधुभीष्माञ्चुकालेषु नदीचोद्भूतडागजाः । शरस्तु नक्ष-
राः सर्वे वर्षेत्थाः सर्वदोषदाः ॥ ३६ ॥ कपायानुरसः स्वादुवातघ्नो
नातिपित्तकृत् । रोहितः सर्वमत्स्याना वरा वृष्योर्दितार्तिजित् ॥ ३७ ॥
कपायमबुरा रूक्षो विशदो रोचनो लघुः । ग्राही तु नदकावर्तस्तस्यानु-
सकलः स्मृतः ॥ ३८ ॥ इति सर्वमत्स्यभेदगणः ॥ अथ मुसर ॥
शिशुकः शिशुमारश्च ग्राहो राजी वराहकः ॥ मगर ॥ नक्रन्तु
' कुभिरश्चैव गिलग्राहमहाबलौ ॥ ३९ ॥ प्रोक्तो ' राजनिघण्ट '
तु कविभिर्विदुषावरैः । ' धन्वन्तरिनिघण्टे ' तु मकरस्तुपिट्टकः

॥ ४० ॥ शिशुमारो गुरुवृष्यः कफकृद्वातनाशनः । बृहणो बलदः स्निग्ध-
 स्तद्वन्द्यकरमाविशेत् ॥ ४१ ॥ कांसव ॥ कच्छपः कमठः कूर्मो गूढागो
 धरणीधरः । कृच्छेष्टः पललावासस्तथा कठिनपृष्ठकः ॥ ४२ ॥ वासो
 वृत्तश्च कविभिः समोक्तो 'राजनामके' । वृत्तस्तु पल्ललावासो 'धन्वन्तरि-
 निघण्टके' ॥ ४३ ॥ कच्छपो बलदः स्निग्धो वातघ्नः पुस्त्वकारकः ॥
 ॥ खैंकडा ॥ कर्कटस्तु कर्कटकः कुलीरश्च कुलीरकः ॥ ४४ ॥ मवशकः
 पेरुवासार्वास्तर्षगाम्बूर्वदको 'नृपे' । ककेटो बृहणो वृष्यः शीतलोसृग्गदा-
 पहः ॥ ४५ ॥ वेडूकः । मडूको दर्दुरो मडो हरिर्भेकश्च लूलुकः । शालु-
 कश्चैव वर्षाभूः एवः कटुग्वो 'नृपे' ॥ ४६ ॥ राजमंडूक थोरला वेडूक ॥
 ततस्तु राजमण्डूको महामण्डूक एव च । पीतागः पीतमडूको वर्षाघोषो
 महारवः ॥ ४७ ॥ 'प्रोक्ता राजनिघटे' तु कविश्रेष्ठैर्न सद्यः । मण्डूक
 श्लेष्मलो नातिपित्तलो बलकारकः ॥ ४८ ॥ जळवा ॥ जलूका तु जली-
 का च रक्तपा रक्तपायिनी । रक्ते सदशिका तीक्ष्णा वमनी जलजीवनी
 ॥ ४९ ॥ प्रोक्ता 'राजनिघटे' तु वसुसख्या भिषग्वरैः ॥ पाणीकाबळा ॥
 जलकाक उदात्त्यूहः कालकटश्च 'राजके' ॥ ५० ॥ जलपारवा । जल-
 पारावतश्चैव तथा जलरूपोतकः । पीतकाकश्च कविभिः प्रोक्तो 'राजनि-
 घटके' ॥ इतिजलेशयाः ॥ ५१ ॥ अथसाधारणपक्षी । सगस्तु विह-
 गश्चैव विहगोथ विहगम । पिपतिश्चैव पत्री च पतत्री
 पत्रवाहनः ॥ ५२ ॥ शकुनिः शकुनश्चैव तथैव विष्कि-
 राडज । विः पतगो खगश्चैव नगौकश्च पतन्नभः ॥ ५३ ॥ वाजि-
 पत्रोडजश्चैव द्विजः पक्षी निडोद्भवः । युगः शकुतः पतगः पिच्छिनी
 पतगस्तथा ॥ ५४ ॥ विकिरो विदुषाश्रेष्ठः समोक्तो 'राजनामके' । विप-
 त्रश्चैव तिर्यचो बटाविः खेचरौ वनौ ॥ ५५ ॥ गीघ ॥ गृध्रस्ताक्ष्यः शात्म-
 लिम्थः खग्रेद्रो भृगगतकः । वज्रतुडस्तु दाक्षापो गरुत्मान्दूरदर्शन ५६
 प्रोक्तो 'राजनिघटे' च दाक्षिण्याधन्वनामके ॥ रणगीघ ॥ करगो नील-
 पिच्छश्च लवकणो रणपियः ॥ ५७ ॥ रणपक्षी पिच्छवाणः स्थूलनीलो

मयंकरः । प्रोक्तो 'राजनिघंटे' च 'धन्वे' तु करकः स्मृतः ॥५८॥ गृधस्य
 काकवन्मांसं विशेषान्नेत्ररोगजित् ॥ वहिरीससाणा ॥ श्येनः शशादः
 क्रव्यादः कामांगश्च खगांतकः ॥ ५९ ॥ तरस्वी तीव्रसंतापो नृपेस्मि-
 स्ताक्ष्यनायकः । 'धन्वन्तरिनिघण्टे' तु क्रव्यादः परिकीर्तितः ॥६०॥
 श्येनर्चीरंभव मांसं प्रायो दोषकरं गुरु ॥ कंकपक्षी ॥ कंकस्तु लोहपृ-
 ष्ठश्च सदंशवदनः खरः ॥ ६१ ॥ रणालंकरणः क्रूरः सद्यः स्यादामिष-
 प्रियः ॥ कावळा ॥ काकस्तु वायसो ध्वांशः कोनोरिष्टः सकृत्पजः ॥६२॥
 बलिभुग्वालिगुष्टश्च धूलिजंघो निमित्तकृत् । कौशिकारिश्चिरायुश्च करदो
 मुखरस्वरः ॥ ६३ ॥ आत्मघोषो महालोभश्चिरंजीवी तथैव च । चललो-
 चनसंज्ञस्तु प्रोक्तो 'राजनिघंटके' ॥६४॥ 'धन्वंतरिनिघंटे' तु प्रोक्तश्चो-
 लूकजित् तथा ॥ रानकावळा ॥ द्रोणस्तु द्रोणकाकश्च काकोलोऽरण्यवायसः
 ॥६५॥ वनवासी महाप्राणः कररावी पलप्रियः । प्रोक्तो 'राजनिघंटे' तु
 महाविद्याविशारदैः ॥ ६६ ॥ काकमांसं मांसमांसं चक्षुष्यं दीपनं लघु
 आयुष्यं दीपनं बल्यं क्षतदोषक्षयापहम् ॥ ६७ ॥ घुवड ॥ उलूकस्तामसो
 घूको दिवांधः कौशिकः कुविः । नक्तंचरो निशाटश्च काकारिवोरि-
 दर्शनः ॥६८॥ कविर्यसहाभीरुर्धन्वंतरिनिघंटके' । उलूकपल्लं भ्रांति-
 प्रदं वातप्रकोपदम् ॥ ६९ ॥ वडवाघूळ । वल्गुली वक्त्रविद्योज्ञा दिवांधा
 च निशाचरी । स्वैरिणी च दिवास्वापा मांसेष्टा मातृवादिनी ॥ ७० ॥
 प्रोक्ता 'राजनिघंटे' तु शास्त्रविद्याविशारदैः । वल्गुनी नक्तचारी च
 वक्त्रविद्याविनिर्गमा ॥७१॥ 'धन्वंतरिनिघंटे' च क्रव्यादी परिकीर्तिता ।
 ॥ मयूर ॥ मयूरश्चंद्रिका बहिर्नीलकंठः शिखी ध्वजी ॥७२॥ मेघानंदी
 कलापी च शिखंडी चित्रपिच्छकः । बार्हेणः प्रचलाकी च शुक्लापांगः
 शिखाबलः ॥ ७३ ॥ केकी भुजंगभोजी च मेघनाद उलासकः । बहि-
 मारः कपालश्च बहिर्नेत्रः प्रचालकः ॥ ७४ ॥ शिखाज्ञेयो घनिः
 कालः प्रोक्तो 'राजनिघंटके' । नर्तको घनरावश्च धन्वतरिनिघंटके' ॥७५॥
 मयूरमांसं सुस्निग्धं वातघ्नं शुक्रवर्धनम् । बल्यं मेधाकरं प्रोक्तं चक्षुरोग-

विनाशनम् ॥ ७६ ॥ कर्कोची ॥ कुर्कुरः स्वरशब्दश्च क्रौंचः पाक्तधरः
 खरः ॥ नीलकर्कोची ॥ नीलक्रौंचस्तु नीलांगो दीर्घग्रीवोतिजागरः ॥ ७७ ॥
 प्रोक्तो 'राजनिघटे' तु कविभिः शास्त्रवेत्तुभिः । क्रौंचः पिचानिलहरो
 पंचकः कफवातजित् ॥ ७८ ॥ वगळा ॥ कंको बको बकोटश्च तीर्थसेवी
 च तापसः । मीनघाती मृपाध्यायी निश्चलांगश्च द्वाभिकः ॥ ७९ ॥
 ॥बलाका॥ बलाका बिलकंठी च शूष्कांगी दीर्घकधरा । धर्मातः कामुकी श्वेता
 मेघनादा जलाश्रया ॥ ८० ॥ प्रोक्ता 'राजनिघटे' तु शास्त्रविद्याविशारदैः ।
 सतो बकबलाकाद्या गुरवो मांसभक्षणात् ॥ ८१ ॥ चक्रवाक ॥ चक्रः कोक-
 श्चक्रवाको रधांगो भूमिभेदकः । द्वद्वचारी सहायश्च कातेकामी तदुत्तरम्
 ॥ ८२ ॥ रात्रिविश्लेषगामी च वसोजः कामुको 'नृपे' । रात्रौ वियोगी
 'धन्वे' च द्वद्वगस्तु स्तनोपमः ॥ ८३ ॥ कव्यं च चक्रवाकस्य लघु स्निग्धं
 बलप्रदम् । वन्हिकृत्सर्वशूलघ्नमुष्णचातामयापहम् ॥ ८४ ॥ सारस ॥
 सारसो रंसिकः कामी नीलांगो मणितारवः । नीलकंठो रक्तनेत्रः काकुवा
 कामिवल्लभः ॥ ८५ ॥ प्रोक्तो 'राजनिघटे' तु शास्त्रज्ञकुशलैर्नरैः । सार-
 सस्य तु मांसं च मधुराम्लकषायकम् ॥ ८६ ॥ मेहातिसारपित्तघ्नं ग्रह-
 ण्यशीरुनापहम् ॥ हंस ॥ हंसो धवलपक्षी च चक्रांगो मानसालयः ॥ ८७ ॥
 कलहंसः कलवांश्च कलनावो मरालकः । हंसी तु वरटा चैव वरलावार-
 ला तथा ॥ ८८ ॥ मराली मंजुगमना चक्रांगी मृदुगामिनी । प्रोक्ता
 'राजनिघटे' तु शास्त्रार्थकुशलैर्नरैः ॥ ८९ ॥ हतः स्निग्धो गुरुर्वृष्यो
 वीर्योष्णः स्वरवर्णकृत् । वातास्रपित्तशमनो बृंहणो बलवर्धनः ॥ ९० ॥
 ॥कौयडा॥ कुक्कुटस्ताम्रचूडश्च कालज्ञश्चरणायुधः । नियोद्धः कृकवाकुश्च
 विष्किरो नखरायुधः ॥ ९१ ॥ कुक्कुटः स्निग्धलक्षोष्णः स्वामीन्द्रियदा-
 दर्चकृत् । बृंहणो वातहा वृष्यो लघुर्वलकृतः स्मृतः ॥ ९२ ॥ होला ।
 कपोतः कोकदेकश्च धूसरो घूम्रलोचनः । दहनेमिसहायश्च भीषणो गृह-
 नाशनः ॥ ९३ ॥ प्रोक्तो 'राजनिघटे' तु मत्स्यो गृष्पृद्धनौ । स्वादुः
 कषायश्च लघुः कपोतः कफपित्तहा ॥ ९४ ॥ पारवा ॥ पारावतः

कलरवस्तथैवारुणलोचनः । रक्तेक्षणः कुररवः कामी मदनक-
 स्तथा ॥ ९५ ॥ कंठीरवो वाग्विलासी तथा मदनमोहनः ।
 गृहकपोतकः प्रोक्तो ' राजनामनिघंटुके ' ॥ ९६ ॥ खचूतर ॥
 पारावतस्तु श्रग्देशी कामुको घुघुलारवः । अंध्रिचिचो गलरवः
 प्रोक्तो ' राजनिघंटुके ' ॥ ९७ ॥ पारावतो गुरुः स्वादुः कपायो रक्तपित्तहा
 ॥ कोकीळ ॥ कोकिलः परपुष्टश्च कालः परभृतः पिकः ॥ ९८ ॥ वसतदू-
 तस्ताम्राक्षो गंधर्वो मधुगायनः । वासतः कालकंठश्च कामांधः काकली-
 रवः ॥ ९९ ॥ कुहूखोऽन्यपुष्टश्च मत्तो मदनपाठकः । सुकंठी मधुरा-
 लापः कालकंठी मधून्मदः ॥ ७१०० ॥ कामगो वनभूपश्च प्रोक्तो
 ' राजनिघंटुके ' । कोका वसंतार्तवश्च ' धन्वंतरिनिघंटुके ' ॥ १ ॥ कोकिलो
 बृहणः प्रोक्तो मधुरो बलवर्धनः । कफमेः स्वरकृद्ग्राही चक्षुष्यः कफका-
 सजित् ॥ २ ॥ रात्रा ॥ शुकः कीरो रक्ततुडो मेधावी मजुपाठकः । राजशू-
 कस्तु प्राज्ञश्च शतपत्रो नृपप्रियः ॥ ३ ॥ प्रोक्तो ' राजनिघंटे ' तु धन्वे
 च प्रियदर्शनः । महाराजशुकश्चैव वक्रतुडः प्रकीर्तितः ४ शूको बल्योथ
 वृष्यश्च वीर्यवृद्धिकरः परः । वातलो बृंहणो ज्ञेयस्तथा राजशुकः ' स्मृतः '
 ॥ ५ ॥ साळरवा ॥ सारिका मधुरालापा दूती मेधावती तथा । गोर-
 टीका गोकिराटी गोरिका कलहप्रिया ॥ ६ ॥ प्रोक्ता ' राजनिघंटे ' तु ' धन्वे '
 गोरटिका तथा । कलहाकुला गोविराटी संप्रोक्ता प्रियवादिनी ॥ ७ ॥
 सारिका च भवेत्स्त्रियथा वातला श्लेष्मला स्मृता । वीर्यसंजननी वृष्या
 मेध्या चैव रगायनी ॥ ८ ॥ चकोर ॥ चकोरश्चाद्रिकापार्था कौमुदी-
 जीवनी ' नृपे ' ॥ चकोरो बृंहणो बन्धुः क्षिप्रगणो वातनाशनः ॥ ९ ॥
 ॥ चातक ॥ चातकस्तोकश्चैव सारंगो मेघजीवनः । ' नृपे ' प्रोक्तः कविव-
 र्वैद्यशास्त्रार्थकोविदैः ॥ १० ॥ कौञ्ज ॥ हरितस्त्रजलश्चैव प्रोक्तो
 ' राजनिघंटुके ' ॥ पंचोपने ॥ तैलपास्तु पयोःणी च जंतवा जीनत्रिका
 ॥ ११ ॥ शृंगी ॥ शृंगः कलिगो भ्रमाटो वोषपटः कलिगकः ॥ भरद्वाजा
 व्याघ्राटस्तु भरद्वाजो खंजनः खंजटिकः ॥ १२ ॥ चातको नीलपित्तघ्ना

भारद्वाजः कफास्रजित् ॥ चास्र ॥ चापः किक्कटिपीश्वैव नीलांगः प्रिय-
 दर्शनः ॥ १३ ॥ वर्तिका ॥ वर्तिको वार्तिकश्चैव वर्ती तु गांजिकायकः ॥
 वार्तिकः कटुकः पाके कपायो वातकृलघुः ॥ १४ ॥ मेधामिवर्धनो वृष्यो
 ग्राही वर्णप्रसादनः ॥ रानचिडी ॥ चटकः कलर्विकश्च कामुको नील-
 कण्ठकः ॥ १५ ॥ गृहचिडी ॥ चटका कलर्विकी च चटकैस्तु तस्मृतः ॥
 धूमरचिडी ॥ धूमराऽऽरुण्यचटका कुब्जा भूमिशया नृपे ॥ १६ ॥
 भोरडी ॥ भारिटः श्यामचटका शैशिरः कणभक्षकः ॥ अथ जिगजिगा
 गृहकृत्योऽक्षमो भीरुर्नपिद्विटः कणप्रियः ॥ १७ ॥ चटकः शीतलः
 स्निग्धः स्वादुः शुक्रकफप्रदः ॥ सन्निपातहरो वेश्मचटकः शुक्लः परः
 ॥ १८ ॥ लावा ॥ लावस्तु लावकश्चैव लवो लावो नृपे' स्मृतः ॥ ला-
 वा तु लावको लावश्चित्रदेहश्चतुर्विधः ॥ १९ ॥ पामुलो गौरकश्चान्यो
 पौंड्रको दर्भरास्तथा ॥ लावो हृद्यो हिमास्निग्धो ग्राहिणो वह्निदीपनः
 ॥ २० ॥ पाशुलो श्लेष्मलस्तेषा वीर्याण्णोनिलनाशनः ॥ गौरकः कफ-
 वातघ्नो रूक्षो बन्धिप्रदः परः ॥ २१ ॥ पौंड्रकः पित्तदः किंचिल्लघुः श्ले-
 ष्मानिलापहा । दर्भरो रक्तपित्तघ्नो हृदामयहरो हिमः ॥ २२ ॥
 तथा विषाके कटुकः सन्निपातेन पूजितः ॥ लावा सन्निपातहरः ॥
 पक्षिणा लावकश्रेष्ठो लावको जागलात्मकः ॥ २३ ॥ सम्राही दीपनः
 श्रेष्ठः कपायो मधुरो लघुः ॥ तित्तिर ॥ तिमिरिस्तित्तिरश्चैव याजुषो
 'राजनामके' ॥ २४ ॥ तित्तिरश्चित्रपक्षी स्यात्कृष्णो गौरः कर्पिजलः ।
 तित्तिरः सर्वदोषघ्नो ग्राहिवर्णप्रसादनः ॥ २५ ॥ हिक्काश्वासानिलहरो
 विशेषाद्गौरित्तिरः । पिंगला । क्षुद्रालूकः शकुन्तेयः पिंगलो दुडुल-
 स्तथा ॥ २६ ॥ वृक्षाश्रयी बृहद्रावी विशालाक्षो भयंकरः ॥ काळीचिडी ॥
 श्यामा वराही शकृती कुमारी चटका तथा ॥ २७ ॥ दुर्गा देवी
 पोतकी च रामा कृष्णा च पाण्डवी । कालिका शिविका चैव प्रोक्ता
 'राजनिघंटेके' ॥ २८ ॥ काजवा ॥ प्रमाहीटस्तु खद्योतः खज्योतिरूपसू-
 र्यकः ॥ तेलिन ॥ तेलिनी तैलहीटश्च पञ्चिद्धा दद्रुनाशिनी ॥ २९ ॥

॥ विरवोहटी ॥ शक्रगोपस्तु वर्षाभू रक्तवर्णस्तथैव च । इद्रगोपकसज्ञस्तु
सप्तोक्तो 'राजनामके' ॥ ३० ॥ भ्रमर ॥ भ्रमर. पट्पदो भृगः कलालापः
शिलीमुखः । पुण्यवयो द्विरेफोली मधुकृन्मधुपो द्विपः ॥ ३१ ॥ मस-
रुश्वचली केली शकारी मधुलोलुप । इदीवरश्च मधुलिट् रामतो मधु-
मारकः ॥ ३२ ॥ 'प्रोक्ता राजनिघटे' तु शास्त्रविद्याविशारदैः ॥ मोहोळमाशी
॥ चर्वाणा माक्षिका नीला शरमा मधुमाक्षिका ॥ ३३ ॥ गांधीणि ॥ गवारी
वरटी क्षुद्रा क्षारा च क्षुद्रचर्वाणा ॥ डांस ॥ दशादुटमुखः क्रूरक्षुद्रिका
वनमाक्षिका ॥ ३४ ॥ माक्षिका चामृतोत्पन्ना वमनी चपला 'नृपे'
॥ घुंगुर्डे ॥ मश्यको वज्रतडश्च सूच्यास्यः सूदममाक्षिका ॥ ३५ ॥ रात्रि-
जाग्रदा धूम्रो नलित्राहान्यजा तथा ॥ उवा ॥ यूका तु केशकीटश्च
स्वेदज. पट्पदा नृपे ॥ ३६ ॥ लिखा ॥ पक्षमयूका पट्चरणा श्वेतयू-
कागवस्त्रका । लीकायूकाडसज्ञश्च वस्त्रकाः परिकीर्तिताः ॥ ३७ ॥

इति सिंहादिवर्ग समाप्त ॥ ६ ॥

अथ मनुष्यवर्गः ॥ मनुष्य ॥ मनुष्यो भूमिजो मर्त्यो मनुजो मानवो
नरः । द्विपदश्चतनश्चैव सप्तोक्तो 'राजनामके' ॥ ३८ ॥ भृस्पशो मानुष-
श्चैव भूस्थस्तत्रैव कीर्तितः । पुरुषः । पुरुषो ना नरश्चैव पुमान्पचजन-
स्तथा ॥ ३९ ॥ अर्थाश्रयोऽधिकारी च कर्महिस्तु पुमर्थवान् । प्रोक्तो
'राजनिघटे' तु वैद्यविद्याविशारदैः ॥ ४० ॥ स्त्री ॥ स्त्री घोषा वनिता
चैव सुनया क्वबला तथा । नारी संमतिनी गमा वामागा लटनागना
॥ ४१ ॥ काता बधूः पुाधी च सुभ्रुवा चरवर्णिनी । सुतनुश्चैव तन्वी
च तनुस्तु कामिनी जनी ॥ ४२ ॥ सनेत्री चैव तन्वगी रमणी तदनन्त-
रम् । भीठः कुरगनयना प्रिया च मामिनी तथा ॥ ४३ ॥ योषिञ्च
महिला चैव महेला च विलासिनी । तितविनी तु प्रमदा सुदरी मत्तका-
मिनी ४४ ॥ अचितभूर्वैललिता वामिता मानिनी तथा । वरारोहा
नतामी च विनता तु वरा तथा ॥ ४५ ॥ श्यामा तु दर्शिनी चैव
भार्या जाया स्मृता भ्रुवम् । भार्या तु नवरी प्रोक्ता वापको प्राहृते

स्मृता ॥ ४६ ॥ कुट्टुविनी पुरी च मृगशिरा विद्या तथा । माघी
 पापना प्रोक्ता व्युष्टा च तद्वनारम् ॥ ४७ ॥ कृत्वाग्निना चैव
 तन्निनिष्ठा स्वयंवर । पतिंरा तु तथा च कुलरी कुलपतिना ॥ ४८
 पत्नी च मृगिणी च । प्रोक्ता 'राजनिघण्टे' । उच्यते चैव माया च
 विष्णुती तद्वनारम् ॥ ४९ ॥ मेधावी चैव ब्रह्मणी तथैव सुवि-
 सूत्रिका ॥ मायावी चैव कृत्या च पृथ्व्यामीति 'द्रव्यके' ॥७० ॥ वामा
 तु कान्का चैव गौरी कमललोचना । सुवर्णा चैव याना च प्रोक्ता
 धन्वतरा ध्रुवम् ॥ ५१ ॥ नचरा ॥ भार्या पतिर्वरः कातः परिणता विधे
 मृती । प्रोक्ता 'राजनिघण्टे' तु वैद्यविद्याविशारदः ॥ ५२ ॥ नपुंसक ॥
 नपुंसकस्तु ग्रीबश्च तृतीयाप्रवृत्तिस्तथा । पंढः पंढो नारी पोटा स्त्रीपूर्णा
 'राजनामके ॥ ५३ ॥ पट्टारणी ॥ मटादेवी तु राज्ञी च पट्टार्हा मल्लिकी
 तथा । प्रोक्ता 'राजनिघण्टे' तु भिषग्विद्यापरायणः ॥५४॥ विलासिनी ॥
 भोगिन्या तु विलासिन्या संभुक्ते या च पार्थिवा । राजभोग्या सुमुख्या
 च महिन्या 'राजनामके' ॥ ५५ ॥ वैश्या ॥ वैश्या तु गणिका भोग्या
 वारसी स्मरवीथिका । ममाश्रुया जनी वध्वा चिरटी च सुवासिनी
 ॥ ५६ ॥ इच्छावती कामुका च वृषस्यंती च कामुकी । पञ्चली चर्पणी
 चैव बध्की ह्यसती तथा ॥ ५७ ॥ इतरी कुलटा चैव रीरिणी पांगुला
 तथा । अशिर्षी स्ववरा चैव निपती त्वसुता ध्रुवम् ॥ ५८ ॥ आवि-
 श्वस्या च विधवा समा चालिः गर्वा तथा । वपस्या पतिपत्नी च तथैव
 च सभर्तृका ॥ ५९ ॥ प्रोक्ता 'राजनिघण्टे' तु चतुस्त्रिंशच्च मख्यका ॥
 ब्राह्मण ॥ ब्रह्म तु ब्राह्मणो विप्रः पट्टकर्मा द्विज उत्तमः ॥ ६० ॥
 प्रोक्ता 'राजनिघण्टे' तु कविभिः शास्त्रकोविदः ॥ क्षत्रियः ॥ राजा तु सर्व-
 भौमश्च पार्थिवः क्षत्रियो नृपः ॥ ६१ ॥ प्रोक्ता राजनिघण्टे तु कविभिः
 शास्त्रवित्तमैः ॥ वैश्य ॥ वैश्यस्तु व्यवहर्ता च विट्च वार्तिक ष्व च ॥६२॥
 वणिजस्तु वणिकश्चैव प्रोक्ता 'राजनिघण्टके' ॥ शूद्र ॥ शूद्रश्चतुर्थः पञ्जातो
 द्विजदार उपासकः ॥ ६३ ॥ प्रोक्ता 'राजनिघण्टे' हिमनुरातन-

महाजनैः ॥ वाळ ॥ बालः पाकोऽर्भको गर्भः पोतकः पृथुकः शिशुः
 ॥६४॥ शवोर्भो बालिशश्चैव डिभोथ बटुरुत्तमः । सुज्ञैर्माणवरुः 'प्रोक्तो
 'राजनामनिघटके' ॥ ६५ ॥ तरुणे ॥ युवा वयस्थस्तरुणो ' राजनामनि-
 घटके ' । लैकरुं । बाल उत्तानशायी च डिभस्तु स्तनपास्तथा ॥६६॥
 स्तनधयी च कविभिः प्रोक्तो ' राजनिघटके ' ॥ कुमारी । कन्या
 कुमारी गौरी च नम्रिकानागतार्तवा ॥ ६७ ॥ प्रोक्ता ' राजनिघटे ' तु
 कविभिः शास्त्रकोविदैः ॥ मध्यमा ॥ मध्यमा तु वयस्था च युवती तरुणी
 'नृपे' ॥ ६८ ॥ तरुणी । चिरटी सुपमा इयामा प्रौढा दृटरजा 'नृपे' ।
 गरोदर । गुर्वीण्यापन्नसत्त्वा च ह्यंतर्बली 'नृपे' स्मृता ॥६९॥ निष्क-
 ला ह्यातागी ॥ निष्कला जरती वृद्धा स्थविरा च मतार्तवा । प्रोक्ता 'राज-
 निघटके' तु शास्त्रविद्याविचक्षणैः ॥ ७० ॥ देह ॥ तनुस्तनूः सहनन
 शरीर च कलेवरम् । क्षेत्र पुराणी गात्रं च मूर्तिस्तु यत्तकामकः ॥७१॥
 देहोऽवर्णस्तगमितिर्पिंडविग्रह एव च । वरश्च कविभिः प्रोक्तो 'राजनाम-
 निघटे' ॥ ७२ ॥ अवयव । अगमकः प्रतीकश्च जघनोऽवयवो 'नृपे' ।
 ॥मस्तक॥ शिरः शीर्षं तु मुठ च मुर्द्धा मौलिश्च मस्तकम् ॥ ७३ ॥ वरां-
 गमुत्तमार्गं च कपाले केशम् 'नृपे' ॥ डोळे ॥ दृग्दृष्टिलोचन नेत्र चक्षुर्न-
 यनमीक्षणम् ॥ ७४ ॥ अवरु ग्रहण चाक्षीर्दर्शनम् च विलोचनम् । प्रोक्तं
 महाजनैः सद्गी 'राजनामनिघटके' ॥ ७५ ॥ केश । केशः शिरमिजा
 बालः कुंतला मूर्धजा कचा । चिकुरा चिद्दराश्चैतद्वेटा । कवरीमुखाः ॥ ७६ ॥
 ' राजनामनिघटे ' तु विद्वद्भिः कविभिः स्मृतः । अपांग डोळ्याच्या
 कोऽन्या ॥ अपांगो नेत्रपर्यंतो नयनोपाग 'राजके' ॥७७॥ चुवुळें ॥ तारा
 तु विविनी चैव 'नृपे' प्रोक्ता कनीनिका ॥ कपाळ ॥ मातं ललाटमलिक गो-
 ध 'धन्वंतरी' स्मृतम् ॥ ७८ ॥ भोवई ॥ भिल्लिका नयनोर्ध्वः मू वल्ली
 नयनोर्ध्वगा । रोमराजीति विज्ञेया सप्रोक्ता 'राजनामके' ॥ ७९ ॥ कान ॥
 श्रुतिः श्रोत्र श्रवः कर्णं श्रवणं च वचोग्रहम् । शास्त्रज्ञैः कविभिः प्रोक्तं
 'राजनामनिघटके' ॥ ८० ॥ ओष्ठ ॥ ओष्ठोऽधरो दतवासो दतवस्त्र रद-

च्छदः । 'राजनामनिघटे' तु सप्रोक्तो विदुषावरैः ॥८१॥ ओष्ठकोपरे ॥
 ओष्ठभातोसुकिर्णाति प्राकृते कोपरे स्मृतः ॥ नाक ॥ घ्राण गधवहो
 घोणो सिधिणी नासिका 'नृपे' ॥ ८२ ॥ कानसूल ॥ शसकः कर्ण-
 सामीप्य सिधाण नासिकामलम् प्रोक्तो 'राजनिघटे' तु कविभिः शास्त्रको-
 विवैः ॥ ८३ ॥ तोड ॥ तुंडमास्य मुख वक्त्र वदन पवनाननम् । प्रोक्त
 'राजनिघटे' तु कविभिर्विदुषावरैः ॥ ८४ ॥ हनवटी ॥ ओष्ठाधश्रिवृक्
 गड प्रोक्तो 'राजनिघटके' ॥ गाल ॥ गलः कपोलकः प्रोक्तो 'राजनाम-
 निघटके ॥ ८५ ॥ दांत ॥ हनूर्ध्वं दशन दता रदा रदनका द्विजाः ॥ प्रोक्तो
 'राजनिघटे' तु कविभिः शास्त्रवित्तमैः ॥ ८६ ॥ जीभ ॥ जिह्वा रसज्ञा
 रसना प्रोक्ता 'राजनिघटके' ॥ टाल ॥ काकुद तालुक तालु प्रोक्ता
 'राजनिघटके' ॥ ८७ ॥ पडजीभ ॥ सूक्ष्मा जिह्वा घटिका च लविका
 'राजनामके' ॥ गळ्यांतील जीभ ॥ प्रतिजिह्वोपजिह्वा च जिह्विका
 मूलजिह्विका ८८ अधोभागे स्थिता नून प्रोक्ता 'राजनिघटके' ॥ अवं-
 डा मानेचे आंतील सधी ॥ अबडस्तु शिरःपश्चात्सधिघाटः कृष्णा-
 टिका ॥ ८९ ॥ प्रोक्ता 'राजनिघटे' तु कविभिः शास्त्रवित्तमैः ॥ गळा ॥
 कबूचीवा कधरा च प्रोक्ता 'राजनिघटके' ॥ ९० ॥ विद्वद्भिः कवि-
 मिर्नून शिरोधा च शिरोधरः ॥ गळ्यांटी ॥ कठो गळो निगालश्च
 'नृपे' तु गलशुठिका ॥ ९१ ॥ धमनी ॥ गळ्याच्या शिरा खाद्यापासून
 कानापर्यंत ॥ धमनी चैव सेतुश्च प्रोक्ता 'राजनिघटके' ॥ उराची
 खांस ॥ जत्रुरित्येव विख्याता सप्रोक्ता 'राजनामके' ॥ ९२ ॥ काख ॥
 कक्षा दार्मूलमित्युक्त कविभिः 'राजनामनि' । पार्श्व काग्नेखालील वरगड्या ॥
 पार्श्वनित्येव सप्रोक्त, विद्वद्भिः 'राजनामके' ॥ ९३ ॥ पाठ ॥ पृष्ठपा-
 ठमिति प्रोक्त प्राकृते 'राजनामके' ॥ भुजा ॥ दोर्दोपश्च प्रवेष्टश्च मुजो
 बाहु, 'नृपे' स्मृतः ॥ ९४ ॥ हात ॥ पचशाखस्तु पाणिश्च करो हस्तो-
 ऽशपो 'नृपे' ॥ मणगट ॥ करमूलस्तु सप्रोक्तो मणिबधश्च 'राजके'
 ॥ ९५ ॥ कोंपर ॥ इलाकपोणिसप्रोक्ता कूर्परो 'राजनामके' ॥ प्रकोष्ठ ॥

मण्योऽपामसून वर चार बोटें ॥ प्रकोष्ठो मणिबंधादिः स्यादगुलिचतुष्टयम् ॥ ९६ ॥ प्रकांड कोषरापासून प्रकोष्ठपावेतो ॥ प्रकाडः कूर्परामोक्तः प्रकोष्ठोतो 'नृपे' बुधैः ॥ अंगुली ॥ अगुली करशाखा स्याल्लोफे बोटें इति स्मृतः ॥ ९७ ॥ तर्जनी ॥ प्रादेशिनी तर्जनीति प्रोक्ता 'राजनिघटके' ॥ अंगुली ॥ अंगुष्ठः प्रथमो ज्ञेयस्तर्जनीति द्वितीयका ॥ ९८ ॥ तृतीया मध्यमा प्रोक्ता चतुर्थी च ह्यनामिका । कनिष्ठिका पंचमीति प्रोक्ता 'राजनिघटके' ९९ नखे ॥ कामाकुशः कररुदः करजा नखरास्तथा ॥ नखोस्तु पाणिजोश्चैव तदग्रऽगुलिसभवः ॥ ७२०० ॥ पुनर्नवा पुनर्भूता सप्रोक्ता 'राजनामके' ॥ तलहाताची पाठ ॥ तलपृष्ठ करस्वीधः प्रपाणीति 'नृपे' स्मृतः ॥ १ ॥ तलहात ॥ करस्योर्ध्वं करतल सप्रोक्त 'राजनामके' ॥ तलहाताच्या रेखा ॥ रेखा सामुद्रिका प्रोक्ता शुभाशुमनिवेदकः ॥ २ ॥ थाने ॥ स्तनश्वोरसिजश्चैव बक्षोजस्तु पयोधरः । कुचश्च कविभिः प्रोक्तो 'राजनामनिघटके' ॥ ३ ॥ थानाच्या वोंड्या ॥ स्तनाग्र चूचुक वृत्त शिखा स्तनमुख स्मृतम् ॥ ऊर ॥ वक्षा वत्समुरश्चैव क्रोडो हृदयमेव च ॥ ४ ॥ भुजातर तु ह्युक्त 'राजनामनिघटके' ॥ वेंवी ॥ नामिस्तु ह्युर्वरावती बेवीति प्राकृते स्मृता ॥ ५ ॥ चस्ति ॥ नामीखालीलपोट ॥ बस्तिनाभिर्योदशः कविभिः परिकीर्तिता ॥ पोट ॥ कुक्षिः पिचडो जठरं तुद स्यादुदर च तत् ॥ ६ ॥ प्रोक्त 'राजनिघटे' तु कविभिः शास्त्रवित्तमैः ॥ त्रिक टिंच ॥ जीवस्थानं च गर्भं च फटिपात त्रिक 'नृपे' ॥ ७ ॥ गर्भाशय ॥ बस्तिस्तु वातशीर्षं च गर्भस्थान जरायुतम् । गर्भागारं तु विज्ञेय 'नृपे' गर्भाशयः स्मृतः ॥ ८ ॥ आंवर्षे स्थान । नाभिस्थानातर पोत्तमामाशय 'नृपे' स्मृतः । नाभी आमांशयाचे मध्यं पकाशय ॥ आमाशयश्च पकाशो नामरूप्वर्षे स्मृतो बुधैः ॥ ९ ॥ नाभीचे खाली ॥ बस्तिमूत्राशयः प्रोक्तो नाभेश्चापो मनीषिभिः ॥ कटि करर ॥ कटि ककुचनी शोणी नितबन्ध स्त्रीरफम् ॥ १० ॥ आरोह येव शोणी च फलफरमनापदम् ॥ फलत्र वेति विज्ञेय यमोप 'राजनामके' ॥ ११ ॥ नितं व ॥

नितंबश्चरमः श्रोणो जघन बागृतो 'नृपे' ॥ कंठरेच्या खालील जागा ॥
 कुकुंदरस्तु जघनकूपको 'राजनामके' ॥ १२ ॥ टिरी ॥ कटिप्रोधौ स्फिजौ
 पायुः प्रोक्तो 'राजनिघंटके' ॥ गुद ॥ अपानमासनं चैव गुदं प्रोक्तं 'नृपे'
 बुधैः ॥ १३ ॥ गुदअंडमध्ये भगंदर ॥ गुदाडयोर्मध्यभागे भगंदरं
 प्रकीर्तितम् ॥ अंड ॥ मुष्कमंडं त्वडकोशो वृषण बीजपेशिका ॥ १४ ॥
 शिश्र ॥ शिश्र शेषस्तु लिंगं च मेढू साधनमेहनम् ॥ प्रोक्तं 'राज-
 निघटे' च मुष्कं शस्त द्वयं ध्रुवम् ॥ १५ ॥ योनि ॥ योनिर्मगो
 वरांगं च ह्युपस्थं स्मरमंदिरम् ॥ प्रोक्तं राजनिघटे तु बुद्धिमद्भिर्न
 संशयः ॥ १६ ॥ मांड्या ॥ ऊरू तु सक्थिनी श्रोणी सक्था
 'राजनिघंटके' ॥ मांड्याची संधि ॥ सक्थसंधिर्वक्षणाश्च प्रोक्तो 'राज-
 निघटे' ॥ १७ ॥ गुह्ये ॥ आटावच्चक्रिका जानुः प्रोक्ता 'राजनिघंटके' ॥
 पोट्या ॥ जंघा तु प्रसृता चैव पिडिका 'राजनामके' ॥ १८ ॥ पायांचे
 घोटे टांचा ॥ घंटिका गुल्फ इति च पाण्यां टांच इति स्मृता ॥ पायांचा
 चवडा । पादाग्रं प्रपदं प्रोक्तं प्राकृते चवडा स्मृतः ॥ १९ ॥
 पाऊल ॥ विक्रमश्चरणः पादो पदंघ्रिस्तु पदक्रमः ॥ असन-
 मांडी ॥ उत्संगोकपूर्वभागः क्रोड 'राजनिघण्टके' ॥ २० ॥ चापट ॥
 तलश्रपेटः प्रतलः संहतांगुलिविस्तृता ॥ सूठ ॥ मुष्टिः सहस्रमाख्यानां-
 ऽकुचितो 'राजनामके' ॥ २१ ॥ पसा ॥ प्रोक्तो राजनिघण्टे तु प्रसृतो
 विस्तृतांगुली ॥ प्रादेश ॥ अंगुष्ठात्तर्जनीप्रातः प्रादेशाद्विच उच्यते ॥ २२ ॥
 ताल ॥ अगुष्ठमध्यमाशद्वस्ताल इत्यामिधीयते ॥ गोशृव ॥ अंगुष्ठानामि-
 कायोगो गोशृवः परिकीर्तितः ॥ २३ ॥ वीत ॥ लंबांगुष्ठकनिष्ठाभ्यां
 वितस्तिः प्रोच्यते बुधैः ॥ हात ॥ कूर्परान्मध्यमांतश्च हस्त इत्युच्यते
 बुधैः ॥ २४ ॥ अरत्नी ॥ अरती प्राकृते प्रोक्तो मूढा हस्त इति ध्रुवम्
 कनिष्ठिकांतः संप्रोक्तो हस्तोऽरतीति पंडितैः ॥ २५ ॥ घाव ॥ लंबप्र-
 सृतहस्तद्विर्वाव इत्यामिधीयते ॥ मर्म ॥ जीवागारं तु मर्मैति जीवस्थानं
 तदुच्यते ॥ २६ ॥ मर्मस्थानं ॥ अंमध्ये चैव कठे च गले शखे कूचद्वये ।

ओष्ठयोश्चैव पृष्ठे च ग्रीवायां च गुदेऽङ्गयोः ॥ २७ ॥ पदे 'पाणौ बस्ति-
संधौ मर्मस्थानं निगद्यते ॥ लाळ ॥ लाला तु मुखसावश्च शुणिका
स्यंदिनी 'नृपे' ॥ २८ ॥ घाम ॥ स्वेदो घर्मस्तु घर्मानु शोको 'राजानिघ-
ण्टके' ॥ चिपडी ॥ ततो नेत्रमलं प्रोक्तं द्रुपिकेति महाजनैः ॥ २९ ॥
विष्टा ॥ विष्टा मलं तु पुरीष विट्टकिट्टं पूतिकं 'नृपे' ॥ मूत्र ॥ मूत्रं तु गृह्य-
निष्यंदः प्रस्रावः स्रवणं स्रवः ॥ ३० ॥ झुरळ्या ॥ बली चर्मतरंगंच
त्वग्मूर्तिस्तु तरंगकः ॥ पिकले कॅस ॥ पलितं तु जराटर्क्षं केशशौक्यं
तदुच्यते ॥ ३१ ॥ चर्म ॥ त्वक्चर्मसुग्धरा कृत्तरिजिनं देहचर्म च ॥ रक्तधारा
रोमभूमिः शरीरावरणं 'नृपे' ॥ ३२ ॥ अंगाचे कॅसा रोमलोमांगजं त्वजं चर्मजं
तनुरुत्समृतम् ॥ दाढीमिश्रा ॥ इमश्च दाढी मिश्रा प्रोक्ता पक्ष्मं तु पापण्या स्मृता
॥ ३३ ॥ रसधातु ॥ रसस्तु रसकश्चैव स्वेदमात्ता वपुः स्रवः ॥ चर्माधश्चर्मसा-
रश्च रक्तस्तु रक्तमातृका ॥ ३४ ॥ रक्तधातु ॥ रक्तोसृष्टिरे त्वग्ने
कीलालं क्षतज तथा ॥ शोणितं लोहितं शोणमंशुलोहं च चर्मजम् ।
॥ ३५ ॥ मांस ॥ मांसं तु पिशितं कल्पं पलं सारं तथैव च ॥ असृग्जं
पललं कीरं जांगलं त्वगिष 'नृपे' ॥ ३६ ॥ मेद ॥ मेदस्तु मांससारश्च
मांसलोहो वसा वषा ॥ हाट्टे ॥ मेदोजमास्थिधातुश्च कुल्यं कीकसकं
'नृपे' ॥ ३७ ॥ मज्जा ॥ अस्थिसारश्च मज्जा च तेजोबीजं च जीवनम् ।
अस्थिजं देहभारोस्थिसंहः प्रोक्तो 'नृपे' भुवम् ॥ ३८ ॥ रेत ॥ शुक्र
पुंस्त्वं तु रेतश्च बीजं वीर्यं च तेजसम् ॥ इंद्रिये पौरुषं चैव तथैवाजविका-
रकम् ॥ ३९ ॥ रोमहर्षणकं चैव बलं शुक्रं 'नृपे' स्मृतम् ॥ मुखाचरील
तेल ॥ स्नेहस्तु तिलकं क्लोम मस्तिष्कं मस्तकोद्भवम् ॥ ४० ॥ आंतीडी ।
अंत्रं घृहीहं तु गुग्मं च पुरिद्राजनिष्यंदके' ॥ शिरा ॥ आंतील चर्म ॥
वत्सा तु वसता स्नायुर्वसा देहस्य बल्लम् ॥ ४१ ॥ नाडी ॥ शिरोधा
सात्त्विकीति धमनी धारणी धरा ॥ संतुकी जीवितज्ञा च नाडी सिंहा
च कंडरा ॥ ४२ ॥ महास्नायुर्महानाडी सपोका 'राजनामके' ॥ स्रोत-
धमनीची छिद्रे ॥ स्रोतं सुपीरं छिद्राणि फालपंडं शिखानि च ॥ ४३ ॥

यकृत्तु कविभिः प्रोक्तं 'राजनामानिघंटके' ॥ डोईची कंवटी ॥ शिरोस्थि
 तु करोटि स्थाच्छिरस्त्राणं च शीर्षकम् ॥ ४४ ॥ खर्परं च कपालं च
 प्रोक्तं 'राजनिघंटके' ॥ पाठीचें हाड ॥ पृष्ठास्थि तु कसेरुश्च शंखास्थि
 नलकं तथा ॥ ४५ ॥ बलिकं चैव पार्श्वस्थि पार्श्वकं 'राजनामके' ॥ हाडांचा
 सांपळा ॥ शरीरास्थि च कंकालकरं कत्वस्थिपंजरः ॥ ४६ ॥ आत्मा प्राण ॥
 आत्मा शरीरी क्षेत्रज्ञो पुद्गलः प्राण ईश्वरः ॥ जीव ॥ जीवो विभुः
 पुमानीशः सर्वज्ञः शंभुरव्ययः ॥ ४७ ॥ प्रधानप्रकृति । प्रधानं प्रकृ-
 तिर्माया चैतन्यं शक्तिरेव च । प्रोक्तं 'राजनिघंटु' च कविभिः शास्त्र-
 विचमैः ॥ ४८ ॥ अहंकार । अहंकारोभिमानश्च त्वहंता तदनन्तरम् ।
 अहंममीति कविभिः प्रोक्तो 'राजनिघंटके' ॥ ४९ ॥ मन ॥ मानसं
 हृदयं स्वातं चित्तं चेतो मनस्तथा । हृत्प्रोक्तं विदुषांश्रेष्ठैः 'राज-
 नागनिघंटके' ॥ ५० ॥ त्रिगुणः ॥ सत्त्वं रजस्तम इति
 गुणाः प्रोक्ता मनीषिभिः ॥ ज्ञानेन्द्रिय ॥ श्रोत्रं त्वग्रसना नेत्रं नासा
 चैवाक्षिपंचकम् ॥ ५१ ॥ कर्मेन्द्रिये ॥ वाक्पाणिपादायुश्च गुह्यं कर्मे-
 द्रियाणि च ॥ इन्द्रिये ॥ अक्षकं हृषीकं फरणं ग्रहणं विषयेन्द्रि-
 यम् ॥ ५२ ॥ पंचभूतं ॥ आकाशस्त्वनिलस्तोयं तेजःपृथ्वीति पंचकम् ।
 पंचभूतविषय ॥ शब्दः स्पर्शो रसो रूपा गन्धश्च विषयाः
 स्मृताः ॥ ५३ ॥ इति मनुष्यादिवर्गः ॥

अथ गदादिवर्गः ॥ रोगनाम ॥ गदोरुजोस्तु व्याधिश्च रोगोऽपा-
 टवनमिकः । उपघातोमयोरुक्चमापमगोऽमर्योऽतकः ॥ ५४ ॥ अतिस्त-
 मोर्विकारश्च क्षयोम्लानिस्तथैव च । निर्जीवो मृत्युभृत्यश्च प्रोक्तो 'राज-
 निघंटके' ॥ ५५ ॥ राजयक्ष्मा ॥ राजयक्ष्मा क्षयश्चैव रोगराजो गदा-
 ग्रणी । ऊष्मा शोषातिरोगश्च रोगाधीशो नृपामयः ॥ ५६ ॥ यक्ष्मा तु
 विदुषां श्रेष्ठैः प्रोक्तो 'राजनिघंटके' ॥ पांडुरोग ॥ पांडुरोगस्तु
 पांडुश्च विमर्षः सचिवामयः ॥ ५७ ॥ सूज ॥ शोफः । श्वथु शोपश्च
 प्रोक्तो 'राजनिघंटके' । कास खोकला ॥ कासः क्वथुमंज्ञश्च प्रोक्तो

' राजनिघटके ' ॥ ५८ ॥ क्षुतं शिक ॥ क्षुतं तु क्षवधुः क्षुच्च ' नृपे '
 प्रोक्ता भिषग्वरैः ॥ पटसँ ॥ प्रतिश्यायः पीनसश्च प्रोक्तो ' राजनिघटके ' ५९ ॥
 मुखरोग ॥ मुखामयस्तु विज्ञेयो मुखरोगो मनीषिभिः ॥ नेत्ररोग ॥ नेत्रा-
 मयो नेत्ररोगो लोके प्रोक्ता भिषग्वरैः ॥ ६० ॥ शिरीष । दुश्कर्मा मडल
 कोठस्त्वग्दोषश्चर्मदूषकः । श्वेतकोड । कुठ तुपुडरीक च चित्र च चर्मचि-
 त्रकम् ॥ ६१ ॥ खरूज । किलास सिध्मक पामा स्वस चैव विचर्चिका
 ॥ खाज ॥ कडू कडूती कडूया खर्जू कडूपना स्मृता ॥ ६२ ॥ नायटे ॥
 सचारी शुठिका स्फोटा सूक्ष्मस्फोटा विचर्चिका । पीतफोड । पीत-
 स्फोटा तु पामा या क्षुद्रस्फोटा च कचिका ॥ ६३ ॥ वारीक फोड ॥
 पिटका पिटिका चैव मसुरामा मसूरिका । विस्फोटः फोड । विस्फोटः
 स्फोटकः स्फोटः प्रोक्तो ' नृपे ' भिषग्वरैः ॥ ६४ ॥ चाई ॥ केशघ्नश्चेद्गु-
 षस्तु लोके चाई प्रकीर्तिता ॥ दंतरोग ॥ दतार्बुदो दतमूलं दवशोफो
 द्विजव्रणः ॥ ६५ ॥ गुल्म ॥ गुल्मो जाठरग्रथिश्च पृथग्रथिगडुर्मटः ॥ पक्ति-
 शूल ॥ पक्तिशूल तु शूल च पाकज परिणामजम् ॥ ३६ ॥ नाडीव्रण ॥
 लूता मर्मव्रणो वृक्क नाडीव्रणमितीरितम् । श्लीपद चारुळ ॥ श्लीपदं पाद-
 वर्त्मकं श्लीपदं कविभिः स्मृतम् ॥ ६७ ॥ फुटले पाय ॥ विपादिक्ता तु
 लोकोस्मिन्यादस्फोटोभिधीयते ॥ चिष्टंभ ॥ विष्टमस्तु विचन्धश्च ह्यनाहो मल-
 रोधनम् ॥ ६८ ॥ मूळज्याध । अर्शस्त गुदकीलः स्याद्गुनामा च गुदा-
 कुरः ॥ अतिमार, संग्रहणी ॥ मलवेगोऽतिसारश्च महणी रुक्प्रवाहिका
 ॥ ६९ ॥ वांति ॥ वमधुर्वातिरुद्धारो छर्दिका यमिरुच्यते । हृदयरोग ।
 हृद्रोगो हृद्रदहर्दा हृत्पाणः श्वास ईरितः ॥ ७० ॥ ज्वर ॥ ज्वरस्तु
 सज्वगतंको रोगश्रेष्ठो महाज्वरः ॥ द्वयेद्वज ॥ द्वेद्वजा द्वेद्वशंशोत्थाः
 शीताद्या विषमज्वरा ॥ ७१ ॥ अतीत्यागतयस्तेद्वच हाहिकज्वाहिकाद्वयः ॥
 गलरोग ॥ गलकील तु शुडी च गलयदो गलस्तनः ॥ ७२ ॥ रक्त-
 पित्त ॥ रक्तपित्त पित्तरक्त पित्तास्र पित्तशोणितम् ॥ वातरक्त ॥ रक्त-
 वात वातरक्त वातास्र वातशोणितम् ॥ ७३ ॥ तृष्णा ॥ तृष्णा वैश्यपि-

पासा च वृट् वृषा परिकीर्तिता ॥ मद ॥ मदातंकस्तु कविभिर्मदात्यय इति
 स्मृतः ॥ ७४ ॥ पानात्यय ॥ पानात्ययो मदव्याधिर्मद उद्विक्तचि-
 त्ता ॥ मूर्च्छा । मूर्च्छा मोहो मुमूर्षुश्च लोके प्रोक्ता भिषग्वरैः ॥ ७५ ॥
 स्वरक्षय ॥ स्वरसादस्तु लोकेस्मिन्स्वरक्षय इति स्मृतः । अरुचि ।
 अश्रद्धोऽनभिलापश्च ह्यरुचिश्च त्वरोचकः ॥ ७६ ॥ प्रमेह ॥ मूत्रदोषः
 प्रमेहश्च मेह इत्यभिधीयते । कुच्छं तु मूत्रकृच्छ्रं स्याद्वैद्यैः प्रोक्तं न
 संशयः ॥ ७७ ॥ मूत्रखडा ॥ मूत्ररोधोऽश्मरी प्रोक्तः पुरातनचिकित्सकैः ॥
 वातव्याधि ॥ चलांतको वातव्याधिर्वातरोगोऽनिलामयः ॥ ७८ ॥ कंप ॥
 कंपस्तु वपनो वेपः कंपनो वेपथुः स्मृतः ॥ जांभई ॥ जृम्भा तु जृम्बिका
 चैव जृम्भणं परिकीर्तितम् ॥ आळस ॥ आलस्यं मंदता मांथं कायद्वेष-
 मिति स्मृतम् । उदररोग । तुदस्था विटमश्चैव जाठरश्च जलोदरः ॥ ७९ ॥
 आंव । आमो मलश्च वैपम्यो भिषग्भिः परिकीर्तितः ॥ रक्तदोष ॥
 रक्तार्तिश्चैव कविभिः संप्रोक्तः शोणितामयः ॥ ८० ॥ ज्वालागर्दभ ।
 ज्वालागर्दभकश्चैव ज्वालरासम एव च । ज्वालाखरगदश्चैव संप्रोक्तो भिष-
 जांवरैः ॥ ८१ ॥ विद्रधि ॥ विद्रधिर्विद्रणं चैव हृद्ग्रंथिर्हृद्ग्रणस्मृतः ॥
 व्रणभगंदर ॥ व्रणो भगप्रदेशे यो भगंदर इति स्मृतः ॥ ८२ ॥ संताप ॥
 संतापस्तु ज्वरस्तापः शोष ऊष्मा प्रकीर्तितः ॥ अंतर्दाह ॥ यश्चापि
 कोष्ठसंतापः सौतर्दाह इति स्मृतः ॥ ८३ ॥ सदाहो मुखतात्वोष्ठे देव-
 थुश्चक्षुरादिषु । पाणिपादांसमूलेषु शाखापित्त स उच्यते ॥ ८४ ॥ तंद्रा ॥
 तंद्रा तु विषयाज्ञानं प्रमीला तंद्रिका तथा ॥ प्रलयसिंत्वद्रियस्वापश्चेटा-
 नाशः प्रलीतता ॥ ८५ ॥ उन्माद ॥ उन्मादः स्यात्तु विभ्रंश उन्मना-
 यीति गीयते ॥ भूतोन्माद ॥ अंशो भूतसंचारो भूतक्रांतिर्ग्रहागमः
 ॥ ८६ ॥ अपस्मार घुरे ॥ अपस्मारो गविकृतिर्लोलांगो भूतविक्रिया ॥
 स्तैमित्यं जडता ॥ स्तैमित्यं जडता गाड्यं शीतलत्वमपाटवम् ॥ ८७ ॥
 रोगी ॥ व्याधिता विह्वलो ग्लाष्णुर्लानो मंद्स्तथातुरः । अभ्यांतो
 भ्रामितो रुग्णोऽप्यप्यदुरुच्यते ॥ ८८ ॥ उपचार ॥ उपचारस्तूप-

चार्यश्चिकित्सारुक्प्रतिक्रिया । निग्रहो वेदनानिष्ठः क्रिया चोपक्रमः समः
 ॥ ८९ ॥ औषध ॥ भेषज्य भेषजं जैत्रमगदो जायुरौषधम् । आयुर्वेदो
 गदारतिरमृतं कविभिः स्मृतम् ॥ ९० ॥ पथ्यनाम ॥ आत्मनीनं तु
 पथ्यं स्यादात्मानतं हित तथा । आयुष्य भिषजां नार्थैर्लोकैः प्रोक्तं न मंशयः
 ॥ ९१ ॥ आरोग्य ॥ पाठव लाघवं वार्तामारोग्यं स्यादनामयम् ॥ निरोगी ॥
 कन्यस्तु पटुलश्चैव लघुर्वातो निरामयः ॥ ९२ ॥ अगदो निरुजश्चैव
 निरातक इति स्मृतः ॥ वैद्य ॥ वैद्यश्रेष्ठा गदकारो रोगहारि भिषग्विधिः
 ॥ ९३ ॥ भेषज्यकुशलो विद्वानायुर्वेदी चिकित्सकः । दांपज्ञो जीवदः
 प्रोक्तः पुरातनमहाजनैः ॥ ९४ ॥ इतिगदादिवर्गः समाप्तः ॥

अथ मिश्रवर्गः । यान्यौषधानि मिलितानि परस्परेण संज्ञा-
 न्तरैर्ग्वहृतानि च योगविद्धिः । तेषां स्वरूपकथनाय विमिश्रकाख्यवर्गं
 महागुणमृदारमृदीरयामः ॥ ९५ ॥ त्रिकटु ॥ मरिच पिप्पली शृङ्गी त्रय-
 भेदद्विमिश्रितम् । त्रिकटु त्र्युषण व्याप त्र्युष खलुकटुत्रयम् ॥ ९६ ॥
 त्रिफला । हरीतकी चामलक विभीतकमिति त्रयम् ॥ त्रिफला त्रिफली
 चैव फलत्रयफलत्रिकं ॥ ९७ ॥ सुगंधित्रिफला । जातीफलं पूगफलं
 लवणकलिकाफलम् । सुगंधिखिफला ज्ञेया सुरभि त्रिफला तथा ॥ ९८ ॥
 मधुरत्रिफला ॥ द्राक्षाकाश्वर्यस्वर्जुरीफलानि मिलितानि तु । मधुरात्र-
 फला ज्ञेया मधुरादिकलत्रयम् ॥ ९९ ॥ चाट्यगुण्यम् ॥ चंदनं कुंकुमं
 वारि त्रयंमतद्वार्यरुम् । त्रिभागकुंकुमोपेत तडुकं वाप्यपुण्यम् ॥ १०० ॥
 लवणत्रयम् ॥ सैधव च त्रिड चैव रूप्यक चेति मिश्रकम् । लवणत्रयमा-
 ख्यात तच्च त्रिलवण स्मृतम् ॥ १ ॥ क्षारत्रयम् ॥ सर्जिका च यक्षार
 टडुण क्षारमेव च । क्षात्रयं च त्रिक्षार क्षारत्रिनयमेव च ॥ २ ॥
 समत्रयम् ॥ हरीतकी नागरं च गुडं चेति समत्रयम् । समत्रितयमि-
 त्युक्त त्रिसम च समत्रयम् ॥ ३ ॥ मधुरत्रयम् ॥ सितामाक्षिकसर्पिषि
 मिलितानि यदा तदा । मधुरत्रयमाख्यात त्रिमधु स्यान्मधुत्रयम् ॥ ४ ॥
 सितात्रयम् ॥ गूढोत्पन्ना हिमोन्था च मधुरा चेति मिश्रितम् । त्रिश-

कैरा च निसिता सितात्रयसितात्रिकम् ॥ ५ ॥ अर्थाजनत्रयम् ॥
 कालाजनसमायुक्ते पुष्पाजनरसाजन । अजनत्रितय प्राहुर्ज्यजन चाजन-
 त्रयम् ॥ ६ ॥ समत्रिदोष ॥ वातः पित्त कफश्चेति त्रयमेतद्विमिश्रि-
 तम् । दोषत्रय त्रिदोष स्याद्दोषत्रितयमित्यपि ॥ ७ ॥ दोषत्रयम् ॥ वात-
 पित्तकफा यत्र समता यान्ति नित्यशः । त्रिदोषसममित्येतत्सम-
 दोषत्रय तथा ॥ ८ ॥ कंटकत्रय ॥ बृहती चामिधमनी
 दु.स्पर्शा चेति च त्रयम् । कटकाग्त्रिय प्रोक्त त्रिकण्ट कण्टकत्रयम् ॥ ९ ॥
 त्रिकार्षिकं चतुर्भद्रम् ॥ नागरातिविषा मुस्ता त्रयमेक त्रिकार्षिकम् गुडु-
 च्या मिश्रित तच्च चातुर्भद्रकमुच्यते ॥ १० ॥ देवकर्म । श्रीग्विडागरु-
 कर्पूरकाश्मरिश्च समाशकः । मृगागमुकुटाहोय मिलितैर्देवकर्म ॥ ११ ॥
 यक्षकर्म ॥ कुकुमागरुकुग्गनाभिका चद्रचदनसमाशसभृतम् । त्र्यक्षपूजन-
 परैकगोचर यक्षकर्ममिदं पचक्षते ॥ १२ ॥ पंचसुगंधी । कर्पूरकको-
 ललवगपुष्पगुहाकजातीफलचपकेन । समाशमागेन च योजितेन मनो-
 हर पचसुगान्धिक स्यात् ॥ १३ ॥ पंचकोल ॥ पिप्पली पिप्पलीमूल
 चव्यचित्रकनागरैः । सर्वैरेकत्र समुक्त पचकोलकमुच्यते ॥ १४ ॥
 पंचवल्कल । न्यग्रोधोद्वाराश्वत्थप्लक्षवेतसवल्लैः । सर्वैरेकत्र मिलितैः
 पचवल्कलमुच्यते ॥ १५ ॥ लघुपंचमूल ॥ शालिपर्णी पृश्निपर्णी बृहती
 कटकारिका । तथा गोक्षुरकश्चाति लघ्विदं पचमूलक ॥ १६ ॥ मदा-
 पंचमूलम् ॥ त्रिल्वोष्णिमथः स्थोनाकः काश्मर्य पाटली । तथा । सर्वैस्तु मिलि-
 तैरैः स्थान्महापचमूलकम् ॥ १७ ॥ मध्यमपंचमूलम् ॥ पचमूलकयोरेत-
 द्द्वयं च मिलितं यदा । तदा भिषग्भिरारुपात गुणाढ्यं दशमलकम् ॥ १८ ॥
 पंचामृतयोग । गुडुत्रिगोक्षुरश्चैव मुसली गुडिका च सा । शतावरी
 च पचानां यागः पंचामृताभिधः ॥ १९ ॥ दिव्यपंचामृतम् । गव्यमा-
 ज्यं दधि क्षीरं माक्षिकं शर्करान्वितम् । एकत्र मिलितं ज्ञयं दिव्यं पचा-
 मृतं स्मृतम् ॥ २० ॥ पचगव्यं । गोमूत्रं गोमयं क्षीरं गव्यमाज्यं
 च त्रीणि च । युक्तमेतद्यथायोग्यं पचगव्यं मदाहृतम् ॥ २१ ॥ निवपंच-

कम् । निवस्य पत्रत्वक्पुष्पफलमूलैर्विमिश्रितः । पंचनिवसमा-
 ल्यातं तदुक्तं निवपंचकम् ॥ २२ ॥ अम्लपंचकम् । कोलदाडि-
 मवृक्षाम्लचक्रिका चाम्लवेतसः ॥ फलपंचाम्लमुद्दिष्टमम्लपंचफलस्मृतम् ॥
 २३ ॥ फलाम्लपंचकम् ॥ जंबीरनागरंगसहाम्लवेतसैः सतिचिडीकैश्च
 सवीजपूरकैः ॥ समांशमागेन तु मेलितैरिदं द्वितीयमुक्तं च फलाम्लपंचकम्
 ॥ २४ ॥ आम्लवर्गः ॥ चांगेरीलकुचाम्लवेतसयुतं जंबीरकं पूरकं नारं-
 गं फलशाडवोपि च कपित्थाम्लं च बीजाम्लकम् ॥ अंबठासहितं द्विसे-
 त्तदुदितं पंचाम्लकं तद्वयं विज्ञेयं कश्मर्दनिंबुकयुतं स्यादाम्लवर्गाह्वयम्
 ॥ २५ ॥ सिध्यौषधपंचकम् ॥ तैलकंदं सुधाकंदं क्रोडकंदं रुदतिका ॥
 सर्पनेत्रयुताः पंचसिध्यौषधिकसंज्ञकः ॥ २६ ॥ पंचशैरीप ॥ शैरीपकु-
 सुमं मूलं फलं पत्रं त्वगित्ययम् ॥ कीटारि कथितो योगः पंचशैरीपकं
 स्मृतम् ॥ २७ ॥ पंचागम् ॥ त्वक्पत्रं कुसुमं मूलं फलमेकत्र शाखिनः ॥
 एकत्र मिलितं चैतत्पंचांगमिति संज्ञितम् ॥ २८ ॥ पंचगणयोग ॥ वि-
 दारिगंधा बृहती पृश्निपर्णी निदिग्धिका ॥ श्वदट्टा चेति संप्रोक्तो योगः
 पंचगणाभिधः ॥ २९ ॥ पंचोषधिपम् ॥ स्नुहार्ककरवीराणि लंगली
 विषमुष्टिका ॥ एतान्युषधिविषाण्याहुः पंचपांडित्यशालिनः ॥ ३० ॥ महा-
 पंचविषम् ॥ अत्यम्लपर्णी काडीरमालाकंदद्विसूरणैः ॥ प्रोक्तो भवति
 योगोयं महापंचविषाभिधः ॥ ३१ ॥ पंचमूत्र ॥ गवामजानां मेषाणां
 महिषीणां च मिश्रितम् ॥ मूत्रेण गर्दभीनां यत्तन्मूत्रं मूत्रपंचकम् ॥ ३२
 लोहपंचकम् ॥ सुवर्णं रजतं ताम्रं ॥ त्रयमेतत्त्रिलोहकम् ॥
 बंगनागसमायुक्तं तयोक्तं पंचलोहकम् ॥ ३३ ॥ द्वितीयपंचलोहम् ।
 सुवर्णं रजतं ताम्रं त्रयु कृष्णायसं समम् ॥ ग्रहांगमिति बोद्धव्यं द्वितीयं
 पंचलोहकम् ॥ ३४ ॥ क्षारपंचकम् ॥ यवमुष्ककसर्जानां पलाशतिलयो-
 स्तथा ॥ क्षारैस्तु पंचभिः प्रोक्तः पंचक्षारभिधो गणः ॥ ३५ ॥ पंचलव-
 णम् ॥ काचसैधवसामुद्रविडसौवर्चलैः समैः ॥ स्यात्पंचलवणं तच्च मृजो-
 पत षडाह्वयम् ॥ ३६ ॥ इति पंचवर्गः ॥ क्षारपट्टकम् ॥ धवाशः मार्गः

कुटजलांगलीतिलमुष्ककैः ॥ क्षारैरैतैस्तु मिलितैः क्षारपट्टकाहयो गणः
 ॥ ३७ ॥ सप्तधातवः ॥ रसासृङ्गांसगेदोस्थिमज्जाशुक्राणि धातवः ॥
 शरीरस्थैर्बदेरैः सप्तधातुगणो मतः ॥ ३८ ॥ महारसाष्टकम् ॥ दरदः
 पारदोसस्यो वक्रांत कांतमन्नकम् ॥ माक्षिकं विमलाश्वेति स्युरेतेटी महा-
 रसः ॥ ३९ ॥ उपरसः । खेचरांजनकंकुष्ठ गधारी गेरिकाक्षितिः । शैले-
 याजनसंमिश्रा शंसंत्युपरसान्नुधाः ॥ ४० ॥ सामान्यरसः ॥ कपिल्ल-
 गीराचपलाकपर्द सशैलसिंदूरकवन्दिजारान् ॥ पापाणिनोदोदरशृंगयुक्ता
 नित्यष्टसामान्यरसानिचाहुः ॥ ४१ ॥ अपट्टलोह ॥ पचलोहसमायुक्तैः
 कांतमुण्डकतीक्ष्णकैः ॥ कल्पितः कथितो धारैरट्टलोहाभिधो गणः ॥ ४२ ॥
 क्षारदशकम् ॥ शिशुमूलकपलाशचुक्रिका चित्रकार्द्रकसनिंबसम्भवैः ॥
 इक्षुशैखरिकमोचिकोद्भवैः क्षारपूर्वदशक प्रकीर्तितम् ॥ ४३ ॥
 मूत्रदशकम् ॥ मूत्राणि हस्ति महिषाट्टगवाजकानां मेषा-
 श्वरासभकमानुषमानुषीणाम् । यत्नेन यत्र मिलितानि दशेति
 तानि शास्त्रेषु मूत्रदशकान्हयमांजि भान्ति ॥ ४४ ॥ जीवकादिः ॥
 स्याज्जीवकर्पभवयुग्मयुग्मद्विमेदाकाकोलिकाद्वयपुनर्दिकशूर्पपर्ण्यः । जीव्या
 मधुकयतया मधुराह्वयोपं योगो महानिह विराजति जीवकादिः ॥ ४५ ॥
 अपट्टवर्गः ॥ जीवकर्पभर्कामेदे काकोल्या ऋद्धिप्राद्धिकौ । एकत्र मिलि-
 तैरैरैरट्टवर्ग उदाहृतः ॥ ४६ ॥ सर्वौषधिवर्गः ॥ कुष्ठमांसीहारिद्रामि-
 र्वचाशैलेयचंदनैः । मुराचंपककर्पूरमुस्तैः सर्वौषधि स्मृतः ॥ ४७ ॥ सुगं-
 धामलकम् ॥ सर्वौषधिसमायुक्ताः शुष्काश्चामलकत्वचः । यदा तदायं योगः-
 स्यात्सुगन्धामलकः स्मृतः ॥ ४८ ॥ संतर्पणम् । द्राक्षादाडिमखर्जूरीक-
 दलीशर्करान्वितम् । लाजचूर्णं समध्वाज्यं सतर्पणमुदाहृतम् ॥ ४९ ॥
 मंथः ॥ सक्तुभिः सर्षिषाभ्यक्तैः शीतवारिपरिप्लुतैः । नात्यच्छो नाति-
 सांद्रस्य मंथ इत्यभिधीयते ॥ ५० ॥ रक्तवर्गः ॥ दाडिमं किंशुकं
 लाक्षा बंधूकं च निशाद्वयम् । कुसुमपुष्पं मंजिष्ठा इत्येते रक्तवर्गकः ॥ ५१ ॥
 शुक्रवर्गः ॥ खटिनी श्वेतसंपुक्ता शंखशुक्तिवराटिका । भृष्टाश्मशर्करा

चेति शुक्लवर्म उदाहृतः ॥ ५२ ॥ द्विधाष्टादशांगः ॥ भार्गसिटीपूष्कर-
वत्सबीज.दुरालभाभृंगिपटोलतिकाः । किरातविश्वन्द्रकणेंद्रनीजधान्वानि
तिकं सुरदारुकं च ॥ ५३ ॥ अष्टादशांगाभिध एपयोगः समागतः स्याद्-
शमूलकेन । द्विधा च मार्ग्यादिक एक एव ज्ञेयो द्वितीयस्तु
किरातकादिः ॥ ५४ ॥ अथशिखरिणी ॥ द्वार्त्रिशल्पलममितं
दधिपलान्यष्टौ च खडं पलस्यार्धं चेन्मरिचस्य तेन तुलितं गृह्यं त्व-
गेलान्द्वयम् ॥ मध्वाज्यं च युतं तदर्धमिलितैः संशोधिते योजितो मांडे
स्याद्धिमवासिता शिखरिणी श्रीकटमोग्वागुणैः ॥ ५५ ॥ पचभृंग ॥
वेवदाली शमी भृंगा निर्गुडी सन्निकेस्तथा ॥ रोगार्तस्नानमानाहं पच-
भृंग इतिस्मृतं ॥ ५६ ॥ जीवपंचमूल ॥ अभरिबीरा जीवती जीवकर्ष-
भकौस्मृतौ ॥ जीवनाख्यं च चक्षुष्यं कफपित्तानिलापहम् ॥ ५७ ॥
तृणपंचमूल ॥ तृणाख्यं पित्तानिद्वर्भशरकाशंशुशालिभिः ॥ एतैरेकीकृतं
पंचमूलं तु तृणसंज्ञकम् ॥ ५८ ॥ वेसवार ॥ शंठीमरीचपिप्पल्या
धान्यकाजाजिदाडिमम् ॥ पिप्पलीमूलसंयुक्तवेसवार इति स्मृतः ॥ ५९ ॥
संभार ॥ कासमर्दकपत्राणां कृतं चूर्णमूलखले ॥ वेसवारसमायुक्तं
समाहं भाजने स्थितम् ॥ ६० ॥ ततो.हिं गुरसाकेन मिश्रितास्तेन ते
तथा । दिवाकरकरैः शोभ्या वटकाःकासमर्दकाः ॥ ६१ ॥ शाकव्यंजन-
मांसानां संगार इति ते मताः । अनेन संयुताः पाका बन्धिबीर्यद्वलप्रदाः
॥ ६२ ॥ विदारिगंधः ॥ विदारिगंधा बृहतीपृश्निपर्णीनिदिग्धिका ॥
ज्ञेयो विदारिगंधाद्वयो गणः पित्तानिलापहः ॥ ६३ ॥ पंचकपायः ॥
पथ्यामलकर्मजिष्ठा लोधतिदुकवाश्रवा ॥ एते पंचकपायाश्च कर्णपक्षालने
वराः ॥ ६४ ॥ इति सिद्धेश्वरकृतराघवविरचिते मिश्रकाध्यायः
समाप्तः ॥

विशेष सूचना--

पुढील सर्व पुस्तकें व यां-
 शिवाय औपधीगुणदोष
 किंमत एक रुपाया आठ आणे व आयुर्वेदरहस्य अथवा वाग्भ-
 यार्थविस्तार भाग १ ला किंमत १ रु. ही पुस्तकें रोखीनें अथवा व्ही.
 पी. नें आमचेकडे विकत मिळतील

शंकर दाजी शास्त्री पट्टे

‘सार्धेप्रीचरकमे
दिता’ किंवा ‘आ
र्यभियक्’ यापै-
की एक घेणारात

वैद्यक पुस्तकें.

(आर्यभियक् कार्यालय)

{आमची पुस्तकें पा-
ऊण किमतीस
व दोन्ही घेणारास
निम्मे किमतीस.

राजेरजवाडे व विद्वन्मान्य लोकांनी यांस पूर्ण आश्रय दिला असून,
प्रसिद्ध प्रसिद्ध डाक्टर व वैद्यांना हीं मान्य शालीं आहेत.

‘आर्यभियक्’ मासिक पुस्तकातून प्रसिद्ध होऊन, निरनिराळीं
विषयघार बांधलेलीं स्वतंत्र पुस्तकें विक्रीस तयार

वृहन्निघंटु.

बावीस तेवीस भाषेतील मि
काली तीं निरनिराळ्या भाषेतील हजा-
राजवळ औषधींची नांवें, व सगळित
आणि अप्रसिद्ध वनस्पतींची माहिती
यात आहे किं० १॥ रुपया, टपाल ८-
सार्धे वैद्यकसंग्रह-२ सह किं० २॥ आ
वर्षापधी-गुणादर्श.

‘प्रत्येक वनस्पतीची स्पष्ट ओ-
ळख होण्यास, तिचे एकदर वर्णन व
उत्पत्तीची ठिकाणे, तिची संस्कृत, मरा
ठी, गुजराथी, हिंदुस्थानी चोरे भाषे-
तील नावे, शास्त्रत गुणदोष वग आ
हेत व त्याचे रोगावर किंवा इतर वाक्-
तीतही कतकस उपयोग होतात यावि
षयीं समग्र माहिती-याप्रमाणें सुमारे
सहाशेंघर वनस्पती यात आहेत
प्राइकाच्या सोधीसाठी याचे एकापासून
सहापर्यंत भाग पाडून, त्यात ही सर्व
माहिती संपविली आहे पाहल्या (दु
सरी आवृत्ति) भागाचा किंमत १२ आ-
णे, दहा-याचा १ रुपया, तमरा व पा
चवा या प्रलेखाची ११, ११ रुपया,
चवथा ११ रु० आणि महाग्याची १२
आणे टपालसह प्रत्येक भागास १ आणा
॥ भारपण व वाळतपण.

कारच उलन पुस्तक किं० सह १८-

रसवैद्य.

आवृत्ति दुसरी, किं० ट. सह १३ आणे.

वृहत्पाक-संग्रह.

१६५ घर पाक वगैऱ्यांचा सं-
ग्रह-किं० १॥ रु०, २० ख० १ आणा.

महर्षि आश्रयांनी सांगितलेली
सार्धे हारीत सहिता.

चार प्रतीवरून प्रथमतः मूळ संस्कृत
प्रथ सुधारून कायम केळ्या देऊन, त्या-
खाळीं खावे सरळ मराठी भाषात दिलें
आहे आणि त्या प्रत्येक विषयावर नि-
रनिराळ्या प्रथकाराची मतमतातरे व
शकासमाधानें देण्यासाठीं, विशेष घर-
कार्दनें जितका स्पष्ट, मुद्देसूद व सविस्तर
खुल्यास करण्यासारखा आहे तितका
त्या त्या प्रथकर्त्यांच्या आधारासहित,
मराठीत, टीपामधून केला आहे याचा
पहिला भाग छापून तयार आहे व पु-
ढील काम चालू आहे पहिल्या भागाची
किंमत ११ रुपया टपालसह १ आणा.

सार्धे योगसूक्त.

फक्त ४ आणच ट ख अर्धी आणा.

इल्लींचा वीर्यनाश व त्यावर उपाय.

किंमत फक्त ३ आणे टपाल ८॥.

गोवैद्यक-किंमत २ आणे. ट ८॥

प्राणिज औषधी [आवृत्ति दुसरी]

किंमत २ आण, ट ख अर्धी आणा

गोपरीक्षा १ क ड स २॥ आणे

● नपुंसकमीमांसा आणि

कामसंजीवन.

नपुंसक होण्याची निरनिराळी कारणे, प्रकार, त्याची लक्षणे, तसे न होण्यास कसे वागले पाहिजे व निरनिराळ्या नपुंसकत्वावर कसकसे उपचार करावे, ती माहिती भरपूर दिलेली आहे. निरनिराळ्या अनेक प्रथकारांचे संस्कृत मूळ घरती देऊन, त्याखाली त्यांचे सरळ मराठी भाषांतर दिले आहे. वाजीकरण औषधाचा अत्यंत मोठा संग्रह या पुस्तकात आहे. 'रसायने' झणून जो भाग, या विषयावर आर्यवैद्यशास्त्रात तूर्त सांपडू शकेल, त्यातील बहुतेक सर्व निवडक संग्रह या पुस्तकात केला असल्याने, हे पुस्तक फारच मोठे झाले आहे. तथापि कि० १॥ रु. ट. १ आणा.

निघंटुशिरोमणि,

भाग १ ला. किंमत ट. सह १३ आणे.

राजवैद्य, संग्रह १ ला.

द्रव्यगुणशतश्लोकी, औषधी-फलपलता, मूत्रपरीक्षा, नाडीपरीक्षा (रावण व आश्रयकृत), वैद्यकौस्तुभप्रथमरत्न, हे प्रथम संस्कृतात असून, मराठीत प्रमेह, मधुमेह, नेत्ररोग, गर्भधारण, ऋतु, महामारी, शिथिलपद्धति, इत्यादि विषय; तसेच निरनिराळ्या अनेक रोगावर चमत्कारिक औषधे, धनस्पर्तीची अप्राप्य वर्णने, इत्यादिकांचा संग्रह यात केला आहे. किंमत १२ आणे. ट. १ आणा.

'आर्यभिरु' मासिकपुस्तकाची टपालसहित वर्गणी २६६. स्कूलमास्तर, लायमरी व प्रपाचपोस्टमास्तरास भाग १॥॥ रु०

'सार्ध धीधरकसंहिता' मासिकपुस्तकाची वर्गणी फक्त २ रुपये.

मुंबई, नवानागवाडा,
आर्यभिरुखाण्ड.

● सुबोध वैद्यक.

घर्णानुकमाने एकदर सर्व रोगांची कारणे, लक्षणे वगैरे देऊन, नंतर त्यावर खात्रीचे व अगदी सुलभ असे उपचार यात सांगितले आहेत. स्त्रीरोग, बालरोग, घातरोग, प्रमेह, नेत्ररोग, इत्यादि प्रकरणे अत्यंत उपयुक्त व विस्तृत असून, सर्वरोगोक्त अनुपाते, औषधी प्रतिनिधि, वैद्यकाची परिभाषा, अष्टविधपरीक्षा, चूर्णे, गुटिका, पाक इत्यादि प्रकरणांनी हा ग्रंथ ओतप्रोत भरला आहे. पूर्वापेक्षे व उत्तरार्धे असे याचे निरनिराळे भाग केले आहेत व त्याची अनुक्रमे किंमत आठ आणे व एक रुपया, मिळून दोड रुपया आहे. टपाल

स्वतंत्र छापलेली वैद्यक पुस्तके

विक्रीस तयार

औषधी-वाड.

हस्तलिखित बाबातील औषधे यांत छापली आहेत. शिवाय औषधाच्या उपयुक्तेवरून अनुभविक टिपणे, अनुक्रमणिकेत दिली आहेत. कापटी पुढ्यास २॥ रु., कागदी २ रु., ट. १॥ आणा.

नाडीपरीक्षेचे महत्त्व.

मुंबई-वैद्यधनेने बक्षीस लावून आलेल्या निबंधांत परंतत टरलेला निबंध. किंमत ३ आणे, ट. र. ६ पे.

शंकर दाजी शास्त्री पदे.